

Kompendium knihovnictví

1

Dušan Katuščák
Libuše Foberová
Richard Papík
Marek Timko
Lucie Valjentová

Moravskoslezská vědecká knihovna
v Ostravě

Kompendium knihovnictví 1

Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě
Ostrava, 2022

KATUŠČÁK, Dušan et al. *Kompendium knihovnictví 1*.
Ostrava: Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě, 2022. 304 s.

Recenzovali:

Prof. Ing. Milan Konvit, Ph.D.

Mgr. Michaela Dombrovská, Ph.D.

2022 © Dušan Katuščák, Libuše Foberová, Richard Papík, Marek
Timko, Lucie Valjentová

Vydala Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě,
Ostrava 2022

ISBN 978-80-7054-306-1 (tištěná)

ISBN 978-80-7054-307-8 (online PDF)

Obsah

5	Dušan Katuščák Propedeutika knihovnictva
105	Marek Timko K teoretickým a praktickým problémům informační vědy
181	Lucie Valjentová, Richard Papík Selekční jazyky a klasifikace využitelné v rešeršních procesech – příklad MeSH
223	Libuše Foberová Management knihoven

Propedeutika knihovnictva

Dušan Katusčák¹

Abstrakt

Katusčák Dušan. (2022) *Propedeutika knihovnictva*. In KATUŠČÁK, Dušan et al. *Kompendium knihovnictví I*. Ostrava: Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě, s. 5–104. ISBN 978-80-7054-307-8 (online)

Jednotlivé autorské kapitoly a podkapitoly obsahují základní poznatky, které si odborníci, a především studenti, mají osvojit pro pochopení obsahu a rozsahu zvoleného oboru studia *Knihovní a informační studia a knihovnická a informační věda*. Propedeutika představuje knihovny jako jeden z nejpočetnějších druhů informačních institucí, které se profesionálně zabývají zaznamenanými informacemi a poznatky. Popisuje procesy, které jsou společné pro všechny knihovny a informační instituce a integrované knihovní systémy používané v knihovnách. Upozorňuje na legislativu a standardy v oboru v kontextu kultury. V přiměřeném rozsahu nastiňuje vývoj knihovnictví jako disciplíny se staletou historií. Mimořádnou pozornost věnuje autor představení odboru prostřednictvím obsahu vzdělávání a nejnovějších trendů ve vzdělávání. Upozorňuje na trendy a konkrétní systém profesionálních podnětů a pilířů nové bibliografie a knihovnictví, které si musí odborníci a studenti osvojit v příštích letech. Důkladně a na přiměřené úrovni vysvětluje obsah základních pojmů oboru a charakteristiku druhů knihoven. Zdůrazňuje profesionální podstatu práce v oboru přes kapitoly a podkapitoly

1 Prof. PhDr. Dušan Katusčák, PhD. Slezská univerzita v Opavě; Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav bohemistiky a knihovnictví.
E-mail: dusan.katuscak@fpf.slu.cz

věnované dokumentologii, moderní a postmoderní bibliografii, bibliografické komunikaci a metakomunikaci, standardizaci v oblasti výměny informací a úlohy informačních institucí ve zprostředkování informací a znalostí. Upozorňuje na aktuální trend profesionálního posunu zájmu knihoven od záznamů o dokumentech k digitálnímu obsahu a digitalizaci a konzervování sbírek knihoven.

Abstract

Katuščák, Dušan. (2022) Propedeutika knihovnictva. [Propaedeutic of librarianship]. In KATUŠČÁK, Dušan et al. *Kompendium knihovnictví I.* [*Compendium of Librarianship I.*]. Ostrava: Moravian-Silesian Research Library in Ostrava, pp. 5–104. ISBN 978-80-7054-307-8 (online)

The individual author chapters and subchapters contain basic knowledge that experts and especially students have to acquire in order to understand the content and scope of the chosen field of study Library and Information Studies and Library and Information Science. Propaedeutic presents libraries as one of the most numerous types of information institutions that deal professionally with recorded information and knowledge. Describes the processes that are common to all libraries and information institutions and the integrated library systems used in libraries. Draws attention to legislation and standards in the field in the context of culture. It outlines, to a reasonable extent, the development of librarianship as a discipline with a century of history. The author pays special attention to the introduction of the department through the content of education and the latest trends in education. It characterizes the core of the field of library and information science and the best educational systems in the field in the world. It draws attention to trends and a specific system of professional stimuli and pillars of the new bibliography and librarianship, which experts and students must master in the coming years. It thoroughly and at a reasonable level explains the content of the basic concepts of the field and the characteristics of the types of libraries. It emphasizes the professional nature of work in the field through chapters and subchapters devoted to document science, modern and postmodern bibliography, bibliographic communication

and metacommunication, standardization in the field of information exchange and the role of information institutions in the mediation of information and knowledge. It draws attention to the current trend of professional shift in libraries' interest from document records to digital content and digitization and conservation of library collections.

1 Propedeutika knihovníctva

1.1 Knihovníctvo

Knihovníctvo je oblasť vedeckej a praktickej činnosti, ktorá je zameraná na knižnice ako kultúrne, informačné a vzdelávacie inštitúcie. Knihovníctvo je *profesia*, ktorú vykonávajú *knihovníci*, ako odborní zamestnanci *knižníc*. *Knihovnícka profesia* zahŕňa vedomosti, zručnosti a kompetencie knihovníkov vo všetkých odborných činnostiach, operáciách a úkonoch v *knižniciach*.

Knihovníctvo zahŕňa pracovné činnosti s prevahou duševnej práce. Knihovnícku *profesiu* získavajú knihovníci prostredníctvom odborného stredoškolského alebo vysokoškolského vzdelávania rôznych stupňov, a to buď priamo v študijnom odbore *knihovníctvo* alebo v študijnom odbore *knižničná veda, knižničné a informačné štúdiá, knižnično-informačná veda*. História *knihovníctva* je spojená s históriou *knižníc*.

1.1.1 Vývoj knihovníctva

Za začiatok existencie odborníkov, ktorí boli cielene pripravení na spravovanie zbierok dokumentov, sa všeobecne považuje obdobie *Sumerov* a starej sumerskej civilizácie v historickom regióne *Mezopotámie* (dnešný Irak) trvajúcej približne v rokoch 5300–1940 pred n. l. *Sumeri* boli prví, ktorí odborne pripravovali svojich úradníkov, ktorých povinnosťou bolo starať sa o účtovné záznamy na tabuľkách. Neskôr, približne v 7. st. pred n. l., založil asýrsky kráľ *Ašurbanipal* knižnicu vo svojom paláci v *Ninive*. Bolo v nej okolo 20 000 *tabuliek* usporiadaných podľa obsahu v rôznych miestnostiach. *Ašurbanipal* sa považuje za prvú historickú osobnosť, ktorá ovplyvnila vznik *knihovníctva* ako *profesie*. – Významnou etapou rozvoja knihovníctva bolo obdobie existencie veľkej

Alexandrijskej knižnice, ktorú založil *Ptolemaios I. Soter*. V nej pôsobili vzdelanci *Zenodotus z Efezu*, *Demetrius*, *Eratosthenes*, *Apollonius*, *Aristopfan*, *Eristarchus* a *Kallimachos*, ktorí boli súčasne aj *knihovníkmi* a ktorí sa významne zaslúžili o rozširovanie a spracovanie zbierok knižnice.

Z odborného hľadiska sa považuje za významný počin *Kallimacha*, ktorý zaviedol tzv. *pinakes* (gr. Πίνακες „tabuľky“), ako prvé *bibliografické diela* a *knižničný katalóg*, v ktorom boli dokumenty usporiadané abecedne a podľa obsahu už okolo r. 245 pred n. l. V období stredoveku a *kláštorných knižníc*, *pergamenových kódexov* a *skriptórií* bol mních *Anastasias* označovaný ako *bibliothecarius* (doslova „knihovník“).

V 14. st. nastal v Európe rozmach kráľovských a šľachtických knižníc, v ktorých boli zamestnávaní *knihovníci*. V období *renesancie* rástol záujem aristokracie o budovanie vlastných *privátnych knižníc*, ktoré spravovali knihovníci a ktoré bývali aj verejne dostupné. S týmto obdobím je spojený vznik prvého *knižničného katalógu* v r. 1595 a snaha o vytvorenie *bibliografických zoznamov*. Švajčiarsky vedec *Conrad Gesner*, ktorý sa považuje za otca *bibliografie*, vytvoril v rokoch 1545–1549 štvorzväzkové dielo *Bibliotheca universalis*. Je to vyčerpávajúca univerzálna *bibliografia* tlačí v latinčine, gréčtine a hebrejčine za prvé storočie od vynálezu kníhtlače *Gutenbergom* a vytlačenia *Bible* v roku 1454–1455.

Medzi významných predstaviteľov európskeho knihovníctva okrem Gessnera patrili Gabriel Audé, John Dury, Gottfried Leibniz, Thomas Bodley, Hubert-Pascal Ameilhon a Joseph Van Praet. Francúzska revolúcia spôsobila revolučnú zmenu aj v knihovníctve. Knižnice sa otvorili pre všetkých občanov bez rozdielu a otvorené knihovníctvo sa stalo sprievodnou službou a jedným z pilierov a atribútov demokracie.

1.1.2 Odborné vzdelávanie knihovníkov

Knihovníci nadobúdajú knihovnícku profesiu absolvovaním odborného knihovníckeho *vzdelávania*. Na začiatku 20. st. išlo predovšetkým o rôzne *kurzy* a *školenia* knihovníkov na prácu v rôznych typoch knižníc, najmä však na prácu vo verejných knižniciach. Absolvovanie vzdelávania v odbore knihovníctvo umožňuje knihovníkom pracovať v rôznych druhoch a typoch knižníc: *v národných, akademických, výskumných, verejných, špeciálnych a akademických knižniciach*.

Od polovice 20. st. sa knihovníctvo adaptuje na *informačnú éru* a na všeobecné uplatňovanie informačných a komunikačných technológií, digitalizáciu, vznik nových nosičov informácií, nových druhov a typov analógových a digitálnych dokumentov, nových médií, ako aj na nové spôsoby šírenia a využívania informácií prostredníctvom internetu, sociálnych sietí ap. Knihovníctvo sa súčasne *globalizuje* a aktívne podporuje globálnu výmenu a využívanie informácií a poznatkov, ktoré sú aj zásluhou knihovníctva dostupné čoraz širšiemu okruhu používateľov cez *knižničné služby*.

Informatizácia knižničných procesov a služieb umožňuje *kooperáciu* knižnic a informačných inštitúcií, *zdieľanie* knižničných zdrojov a informácií, *personalizáciu* služieb a rozvoj poskytovania knižničných a informačných služieb prostredníctvom *mobilných* osobných zariadení.

Vzdelávanie v odbore *knihovníctvo* má v rôznych krajinách určité špecifiká, najvšeobecnejším celosvetovým základom pre koncept vzdelávania v odbore LIS (knižničná a informačná veda, z ang. *Library and Information Science*) obsahujú Pravidlá IFLA (Medzinárodná federácia knihovníckych asociácií) pre profesionálne knižnično-informačné vzdelávacie programy (Guidelines for Professional Library/Information Educational Programs; 2012).

1.2 Knižničná a informačná veda

Knižničná a informačná veda (tiež *knižnično-informačná veda*) sa definuje ako vedomá synkritika *knižničnej vedy* a *informačnej vedy* (Piaček, 2013). Ku vedomej *synkréze* dvoch vied došlo v 60. rokoch 20. st. v dôsledku rozvoja komunikačných a informačných technológií, čo viedlo k rozšíreniu predmetu a metód výskumu *knižničnej vedy* (*knihovníctva*) a k jej interdisciplinárnemu prepojeniu s *informačnou vedou*. Odvtedy sa začali postupne premenúvať aj katedry a iné pracoviská, predtým zamerané na knihovnícke vzdelávanie, na pracoviská *knižničnej a informačnej vedy*.

Predmetom *knižničnej vedy* sú vedomosti a zručnosti týkajúce sa *zaznamenaných informácií*, ich výberu, získavania, organizácie, uchovávaní, spravovania, vyhľadávania a šírenia s cieľom uspokojovania potrieb určitých používateľov *knižničných služieb a knižničných systémov*. Potrebné vedomosti získavajú *knihovníci* v knihovníckych stredných a vysokých školách.

Predmetom *informačnej vedy* je systematické štúdium a analýza informačných zdrojov, tvorba a zhromažďovanie zbierok, organizácia, šírenie, hodnotenie, využívanie a manažment informácií vo všetkých formách, vrátane formálnych a neformálnych komunikačných kanálov a technológií, ktoré sa používajú na ich komunikáciu.

Spojenie týchto dvoch vied (knížnicnej a informačnej) sa intenzifikuje jej participácia na kultivácii spoločnosti.

V medzinárodnom kontexte sa pojem *knížničná a informačná veda* používa v rámci vysokoškolského vzdelávania ako *Library and Information Science*. V odbornej komunikácii sa označuje skratkou LIS. – Postupne sa stabilizovalo *jadro* knížnicnej a informačnej vedy, ktoré tvoria najmä tieto disciplíny: *vyhľadávanie a získavanie informácií, manažment knižníc, organizácia znalostí, knihovnícke štúdiá, informačná architektúra, informačné správanie, informačný prieskum, informačné systémy a služby, vedecká komunikácia, digitálna gramotnosť, bibliometria a scientometria, informačná spoločnosť, kultúrne dedičstvo, interakcia človek-počítač, správanie používateľov, digitalizácia*.

1.3 Informačné inštitúcie a procesy v informačnej inštitúcii

Informačnou inštitúciou sa rozumie akákoľvek právnická alebo fyzická osoba, ktorá získava, spracováva, ukladá, ochraňuje a sprístupňuje informácie a znalosti v oblasti ekonomiky, vedy, výskumu, podnikania, vzdelávania, služieb, zábavy atď. Pojem informačnej inštitúcie zahŕňa aj všetky pamäťové inštitúcie, ako sú knižnice, archívy, múzeá, galérie atď.

V každej informačnej inštitúcii môžeme identifikovať množstvo procesov, ktoré umožňujú jej činnosť, tj. spracovávanie a sprístupňovanie dokumentov a informácií v nich obsiahnutých.

Knižnica je druh informačnej inštitúcie. Knižnica má špecifické funkcie: kultúrne, informačné, vzdelávacie a sociálne.

Pre všetky informačné inštitúcie, vrátane knižníc, sú bežné základné informačné procesy: získavanie, spracovanie, ukladanie, zverejňovanie dokumentov, informácií, znalostí.

Jednotlivé procesy v knižnici vykonávajú profesionálni zamestnanci, informační špecialisti, ktorí využívajú automatizované integrované knižničné systémy (ILS).

Obr. 1: Základné procesy v knižniciach a informačných inštitúciách

1.4 Integrované knižničné systémy (ILS)

Od polovice 60. rokov sa v knižniciach a informačných inštitúciách využívajú *integrovane knižničné systémy* (ILS), ktoré poskytujú kvalitné moduly pre procesy v knižniciach. Ide o sofistikované systémy, za ktorých vývojom stoja stovky vývojárov.

Tab. 1: Príklady komerčných integrovaných knižničných systémov

Globálne komerčné ILS	Lokálne komerčné ILS
1. Aleph	1. Advanced Rapid Library (ARL)
2. Alma	2. Clavius
3. Millennium	3. Tritius
4. Polaris	4. Verbis a Portaro (SaaS)
5. Sierra	
6. Tint	
7. Virtua	
8. Voyager	

Približne od roku 2006 sa používajú aj ILS, ktoré sú založené na softvéri s otvoreným zdrojovým kódom. Sú to open source ILS.

Mnoho knižníc sa chce oslobodiť od „uzamknutia“ a licenčných poplatkov u jediného dodávateľa a snaží sa znížiť náklady na prevádzku knižnice. Využívajú online databázy a pracujú aj v cloudoch. V súčasnej dobe sú k dispozícii ILS s otvoreným zdrojovým kódom online:

Tab. 2: ILS s otvoreným zdrojovým kódom

1. Koha
2. Evergreen
3. OPALS
4. OpenBiblio
5. Invenio
6. PMB
7. NewGenLib
8. CodeAchi
9. Librarian
10. BiblioQ

Pokročilé ILS spravidla používajú relačnú databázu, ako je napríklad databáza Oracle RDBMS, ktorá bola sprístupnená v roku 1979. Jedno rozhranie slúži na komunikáciu zamestnancov s databázou (tzv. zamestnanecký klient) a jedno webové rozhranie (tzv. webový klient) slúži na komunikáciu užívateľov s databázou. Pracujú v režime klient-server. Väčšina ILS poskytuje softvérové funkcie v diskretných aplikáciách nazývaných moduly, z ktorých každá je integrovaná s jednotným rozhraním.

Moduly ILS môžu spravidla zahŕňať:

1. akvizíciu (objednávanie, príjem a fakturácia, urgencie, a i.),
2. katalogizáciu (bibliografické spracovanie, klasifikácia a indexovanie materiálov, authority, holdingy a i.),
3. výpožičky (požičiavanie a vrátenie dokumentov, služby a i.),
4. seriály (noviny, časopisy),
5. OPAC (verejné užívateľské rozhranie).

Pre knižničnú prax je dôležitá identifikácia dokumentu a používateľa. Každý *používateľ* a *exemplár titulu* dokumentu má v databáze jedinečné ID, ktoré umožňuje ILS sledovať jej aktivitu.

1.5 Knižnica

Knižnica (lat. *Bibliotheca*, gr. *Bibliothēkē* (βιβλιοθήκη)). Všeobecne sa akceptuje definícia, podľa ktorej je knižnica predovšetkým kultúrna, informačná a vzdelávacia inštitúcia, ktorá získava, spracúva, uchováva, ochraňuje a sprístupňuje knižničné zbierky pre určitú komunitu prostredníctvom výpožičiek alebo poskytovaním iných štandardných alebo nadštandardných knižničných služieb.

Knižnica poskytuje fyzický alebo digitálny prístup ku knižničným materiálom priamo v priestoroch knižnice alebo vo virtuálnom digitálnom priestore s využitím informačných a komunikačných technológií.

Pojem knižnica je viacvýznamový pojem, ktorý sa najčastejšie používa na pomenovanie organizovanej zbierky kníh. Knižnica však znamená aj *druh nábytku* na ukladanie kníh, miestnosť v budove alebo inštitúcii, slúžiaca na uloženie *zbierok kníh* a iných dokumentov. V *informatike* označuje knižnica zbierku podprogramov používaných na vývoj softvéru.

Termín knižnica v *molekulárnej biológii* je zbierka fragmentov DNA uchovávaná a využívaná v procese molekulárneho klonovania.

1.5.1 Knižničný systém

Knižničný systém je pojem, ktorý sa vzťahuje na abstraktný homomorfný model jednej knižnice alebo určitého súboru knižníc ako reálnych objektov, pričom ich dominantným globálnym cieľom je poskytovanie knižničných *služieb* viazaných na tlačene dokumenty – najmä písomné dedičstvo (monografie, seriály, hudobniny, špeciálne dokumenty ap.) alebo iné médiá.

1.5.2 Mediatéka

Vzhľadom na rastúci počet dokumentov fixovaných na iných médiách než je tradičný papier, vznikajú pomerne rýchlo tzv. mediatéky a ich

zoskupenia. Z funkčného hľadiska lze pojem *mediatéka* považovať za synonymum pro knihovnu informačného typu a za prvek knihovného systému.

Mediatéka je pomenovanie nového typu *modernej virtuálnej knižnice alebo znalostného centra*. Tradičná akademická knižnica je vo vedomí generácií spojená s *papierovými* nosičmi (knihy, noviny, časopisy, zborníky, katalógy a pod.).

Avšak, aj *tradičná knižnica* aj *mediatéka* je informačným, vzdelávacím a kultúrnym zariadením. To majú spoločné. *Mediatéka* ako *modernej virtuálnej knižnice* však obsahuje a aktívne prezentuje *Všetchny typy a typy knihovních a archívnych papírů i nepapírových médií*, nejen knih.

V *mediatéke* sú kvalifikovaní konzultanti a informační špecialisti schopní navigovať akademickú obec vo svete informácií, informačných zdrojov, licencovaných zdrojov, nakupovaných rôznymi subjektami, manažovať agendu prístupu a podmienky sprístupňovania ku komerčným a nekomerčným zdrojom a databázam.

Vo vzťahu k akademickému a vzdelávaciemu sektoru môžu byť v *mediatéke* koncentrované knižničné a informačné služby. Zatiaľ u nás žiadna univerzita nemá *modernú univerzitnú knižnicu*, ako ich poznáme napr. z amerických alebo európskych univerzitných kampusov.

Mediatéka je logickým pokračovaním úsilia nejakej *univerzitetnej knižnice* o skvalitňovanie knižničných a informačných služieb a reagovať tak na meniace sa požiadavky kladené na vzdelávacie a vedecko-výskumné úlohy univerzity.

Preto univerzitná *mediatéka* môže slúžiť napr. ako Virtuálna akademická knižnica, Univerzitný digitálny repositár a Archív univerzity.

V *mediatéke* bude vhodné umiestniť napríklad centrálné prístupové miesta do najvýznamnejších informačných inštitúcií a systémov, správu a administráciu konzorciálneho ILS, ktoré zabezpečia prístup ku zbierkam akademických a vedeckých inštitúcií a systémov (knižníc, archívov, múzeí, galérií, vzdelávacích inštitúcií a i.), ako aj vysunuté pracoviská iných verejných, národných a štátnych inštitúcií, pracovisko digitálnych služieb, pracovisko *print on demand*, pracovisko na tvorbu, uchovávanie a distribúciu elektronických publikácií autorov z univerzity a kooperujúcich pracovísk a pod.

1.5.3 Otvorené a „zatvorené“ knižnice

Moderné knižnice 20. a 21. st. sú spravidla kombináciou týchto dvoch princípov. V praxi to znamená, že niektoré knižnice časť zbierok požičávajú *absenčne* a časť zbierok sprístupňujú len za určitých podmienok. Niektoré knižnice majú právo *vyraďovať* knižničné jednotky z knižničného fondu (napr. verejné základné knižnice, školské knižnice) iné sú *konzervačné knižnice*, ktoré zodpovedajú za *dlhodobé* uchovávanie knižničných jednotiek a nemajú právo *vyraďovať* ich zo svojho fondu (národné knižnice). Dlhodobým uchovávaním sa rozumie doba viac ako 100 rokov. Od polovice 20. st. a najmä od začiatku 21. st. začali knižnice vo veľkej miere využívať možnosti informačných a komunikačných technológií, najmä internetu, nasadenie počítačov, skenerov, špeciálnych software a pod.

Knižnice pomáhajú ľuďom, ktorí majú rôzne informačné, kultúrne a vzdelávacie potreby a záujmy. Žiadna jednotlivá knižnica nie je schopná uspokojiť potreby všetkých. Preto existuje niekoľko druhov knižníc, ktoré sa rozdeľujú podľa toho, komu a ako slúžia a aké zbierky obsahujú.

Medzi základné druhy knižníc patria knižnice slúžiace pre vzdelávacie a vedecké účely (výskumné, akademické, vzdelávacie knižnice), iné slúžia širokej všeobecnej verejnosti (verejné knižnice) a plnia prevažne kultúrne funkcie v rámci určitej lokality alebo regiónu. Napokon je to druh špeciálnych knižníc slúžiacich špeciálnym odborným, vedeckým, administratívnym, potrebám fyzických alebo právnických osôb. Konkrétne typy knižníc definuje knižničný zákon.

1.6 História knižníc

Doložená história knižníc siaha do obdobia cca 2600 rokov pred našim letopočtom, a to v starej sumerskej civilizácii v historickom stredovýchodnom regióne Mezopotámie (približne územie dnešného Iraku, Sýrie, Turecka).

Knižnice sa historicky vyvinuli zo zbierok, v ktorých sa archivovali písomné obchodné záznamy a zoznamy na rôznych nosičoch. V 5. st. pred našim letopočtom sa objavovali v starom Grécku súkromné zbierky písomných materiálov. V oblasti Stredomoria, na konci 6. st. pred našim letopočtom vznikali knižnice v *Alexandrii* a Konštantínopole.

V starom Egypte existovali knižnice uchovávajúce vládne a chrámové záznamy na *papyruse*. Najstaršie objavené súkromné archívy boli zaznamenané v *Ugarite* so záznamami korešpondencie, súpisov skladov, texty mýtov a vzdelávacie texty.

Doložená je aj existencia knižnice v Nippure (cca 1900 pred n. l.) a v Ninive (cca 700 pred n. l.), kde boli objavené *hlinené tabuľky* svedčiace o existencii vedomého usporiadania záznamov prostredníctvom knižničného *klasifikačného systému*. V Ninive bolo v *Ašurbanipalovej knižnici* objavených viac ako 30 000 *hlinených tabuliek* obsahujúcich mezopotámske literárne, náboženské a administratívne zápisy (napr. tzv. Epos Stvorenia, Epos o Gilgamešovi a i.). V Číne existovala knižnica už v čase dynastie *Zhou* (1046–256 pred n. l.).

Nejväčšia a najdôležitejšia starovekou knihovnou bola *Alexandrijská knihovna*. Medzi významné staroveké patrili *Knižnica Celsusa* v Efeze (Anatolia, Turecko), dokončená v r. 135 n. l., ktorá slúžila na uloženie cca 12 000 zvitkov. V staroveku a rannom stredoveku dominovali súkromné a osobné knižnice s písomnosťami z helénskeho obdobia v Grécku a Ríme. Štátne archívy ríše boli na svahu medzi *Forum Romanum* a *Kapitole*. Prvé verejné knižnice boli založené Rímskou ríšou, pretože išlo o prestíž cisárov. Prvá verejná knižnica v Ríme bola založená knižnica *Asinius Pollio*, tiež knižnica *Anla Libertatis*, v átriu *Libertatis*, v blízkosti *Forum Romanum*. Priestory a budovy knižníc začali nadobúdať špeciálnu architektonickú podobu. Augustus vytvoril dve verejné knižnice. Prvá z nich bola knižnica *Apollonov chrám* na *Palatine*, nazývaný knižnica *Palatine*, a druhá bola knižnica *Porticus z Octaviae*. Dve ďalšie knižnice vznikli za cisára *Tiberia* na *Palatine* a jedna – *Vespasian* po r. 70 n.l. na *Fóre Vespasiano*, ako jedna z hlavných rímskych knižníc. *Bibliotheca Pacis* už mala dve veľké sály s miestnosťami pre grécke a latinské knižnice obsahujúce diela *Galena* a *Lucia Aeliusa*. Jedna z najlepšie zachovaných bola knižnica *Ulpiano* knižnica postavená cisárom *Trajanom*.

Na rozdiel od gréckych knižníc čitatelia mali priamy prístup ku *zvitkom*, ktoré boli uložené na policiach zabudovaných do stien veľkej miestnosti. Veľké rímske kúpele boli aj kultúrne centrá a ich súčasťou boli miestnosti osobitne pre grécke a latinské pergamenové a papyrusové materiály.

V Číne počas dynastie *Han* založil učenec *Liu Xiang* prvý knižničný *klasifikačný a notačný systém*. *Knižničný katalóg*, teda súpis materiálu, ktorý knižnica obsahovala, bol písaný na jemných hodvábných

zvitkoch a uchovávaný v hodvábných vreckách. V čase neskorého storočia a raného stredoveku Rím ovplyvňoval kultúru v oblasti Stredozemného mora a v celom impériu. V pôsobnosti Ríma vzniklo 28 verejných knižníc. Konštantín Veľký premiestnil v r. 330 n.l. hlavné mesto do *byzantského* mesta nazvaného Konštantinopol. Tam vznikli štyri typy knižníc: *cisárska, patriarchálne, kláštorné a súkromné*. Najvýznamnejšia bola *Cisárska konštantinopolská knižnica*, ktorá bola depozitárom prastarých znalostí, najmä v rokoch vlády cisára *Konštantína II.* V 5. st. (pred zničujúcim požiarom v roku 477 n. l.) mala 120 000 zväzkov a bola najväčšou knižnicou v Európe.

Kresťanstvo považovalo grécku helenistickú kultúru za pohanskú a nechalo zaniknúť mnoho klasických gréckych diel, napísaných na zvitkoch. Preferovali sa *kresťanské rukopisy, kódexy*, predchodcovia modernej knihy. V Byzancii sa však naďalej konzervovali diela helenistického myslenia, vyhotovovali sa odpisy diel v *skriptóriách*, ktoré existovali na Východe i Západe. Mnísi, pracujúci písaním a prepisovaním textov, tvorili materiál pre vznik veľkých knižníc, slúžiacich najmä vzdelávaniu mníchov a ich duchovnému rozvoju.

V 8. st. n. l. malo pre vznik a rozvoj knižníc kľúčový význam zvládnutie výroby *papiera*. Iránci a Arabi doviezli remeslo výroby papiera z Číny.

Papierne boli v Bagdade už v roku 794. Od 9. storočia boli verejné knižnice v mnohých islamských mestách. Slúžili islamským sektám, ako aj šíreniu svetských znalostí. V 9. st. vznikla v Iraku knižnica „*Zawiyat Qurra*“ („čítareň“). Po mongolských nájazdoch, ktoré zničili mnohé islamské knižnice, nastal úpadok islamského učenia a kultúry. Niektoré knižnice však zostali neporušené a relatívne bez zmeny, napr. knižnica *Chinguetti* v západnej Afrike. Ďalšia starobylá knižnica z tohto obdobia, ktorá je stále v prevádzke, je *Ústredná knižnica Astan Quds Razavi* v iránskom Mašhade, ktorá pôsobí viac ako šesť storočí. V stredoveku v kresťanskej Európe nastal rozmach dominantných *kláštorných knižníc*. Tieto vlastnili množstvo veľmi vzácných rukopisov, ktoré boli výsledkami namáhavej práce *skriptorov*, ktorí ručne prepisovali knihy, ktoré mali často aj krásnu výzdobu. Medzi najvýznamnejšie patrila knižnica v benediktínskom kláštore v *Opátstve Montecassino* v Taliansku. Bohaté zbierky rukopisov sa nachádzali aj v kláštoroch východných kresťanov, napr. na hore *Athos* pre *ortodoxnú cirkev*, tiež v *Kláštore sv. Kataríny* na *Sinajskom polostrove* pre *koptickú cirkev*.

Od 15. st. v období humanizmu a renesancie nastal rozmach knižníc najmä zásluhou vzdelancov, humanistov a ich osvietených mecenášov, najmä v Taliansku, ako kolíske renesancie. Vznikla napr. *Knižnica mala-testiana*, *Laurentinska knižnica*, *Vatikánska apoštolská knižnica*. V 16. st. knižnica *Valllicelliana*, *Biblioteca Angelika*, *Biblioteca Alessandrino*, *Biblioteca Casanatense*, *Biblioteca Corsiniana*, *Biblioteca Marciana* a *Biblioteca Ambrosiano*. Mimo Talianska vznikla *Bibliotheca Palatina* v Heidelbergu. Tieto knižnice nemajú toľko zväzkov ako moderné knižnice. Vlastnia však mnoho cenných rukopisov gréckych, latinských a biblických prác. 17. a 18. st. sa považuje za *zlatý vek* knižníc, kedy vzniklo mnoho knižníc takmer vo všetkých európskych krajinách, impériách a kráľovstvách.

České a slovenské knižnice prešli v priebehu svojho vývoja prirodzeným procesom diferenciacie a integrácie. Vznik knižníc na území Čiech a Slovenska siaha do obdobia začiatkov knižnej kultúry, spätých s christianizáciou územia, základom staroslovanského písomníctva v 9. stor. a do obdobia latinskej kultúry v 13. a 14. stor., kedy sa knižná kultúra a knižnice začali formovať pri cirkevných inštitúciách.

1.7 Knihoveda

Knihoveda je veda o knihe. Je to viacvýznamový pojem. Pojem knihoveda označuje:

- a) bibliológiu (disciplínu knižničnej a informačnej vedy), a
- b) biblištitiku.

Bibliológia, t.j. knihoveda, patrí do jadra akreditovaných vzdelávacích programov a predmetov v rámci štúdií v odbore knižničná a informačná veda (resp. knižničné a informačné štúdiá), a to ako súčasť histórie kultúry, bibliografie, štúdia písma, konzervovania papiera, výskumu dejín knižnej kultúry, výskumu dejín knihtlače a tlačiarní.

Biblištitika. V odbore teológia sa vo význame biblištitika rozumie najmä výklad biblie, biblická kritika, biblická teológia. Biblištitikou sa v medzinárodnej komunikácii pomenúva komplexný vedný odbor, ktorý sa zaoberá výskumom, výkladom a doktrínou Biblie.

Centrami výskumu, vzdelávania a organizovania vedeckých, odborných a popularizačných aktivít v knihovede (bibliológii, bibliografii

a biblistike) sú národné a medzinárodné profesijné organizácie, spolky a združenia s bohatou publikačnou aktivitou.

1.8 Knihoveda ako disciplína knižničnej a informačnej vedy

Knihoveda, ako disciplína knižničnej a informačnej vedy, sa komplexne zaoberá výskumom knihy v historickom vývoji, najmä vznikom, vývojom, výrobou, uchovávaním, fyzickou materiálovou formou, šírením knihy, ako aj jej čítaním a kultúrnym pôsobením.

V medzinárodnej odbornej komunikácii sa používa pojem bibliológia. Synonymom pojmu knihoveda (bibliológia) je pojem bibliografia, ktorá sa zaoberá výskumom, získavaním, spracovaním a sprístupňovaním bibliografických informácií a súpismi kníh pre potreby knihovedy a bibliografického informačného prieskumu.

Od vynálezu kníhtlače je kniha, ako predmet výskumu knihovedy, kvantitatívne najrozšírenejším predmetom písomného dedičstva a je kultúrno-historicky najdôležitejším fenoménom sociálnej komunikácie.

Knihoveda využíva vo výskume všeobecno-vedecké metódy ako aj metódy iných vedných disciplín a odborov, najmä histórie, jazykovedy, literárnej vedy, polygrafie, vied o umení, sociológie, chémie, biológie a pod.

1.8.1 Adaptácia knihovníctva v informačnej ére

Od polovice 20. st. sa knihovníctvo adaptuje na *informačnú éru* a na všeobecné uplatňovanie informačných a komunikačných technológií, digitalizáciu, vznik nových nosičov informácií, nových druhov a typov analógových a digitálnych dokumentov, nových médií, ako aj na nové spôsoby šírenia a využívania informácií prostredníctvom internetu, sociálnych sietí ap.

Knihovníctvo sa súčasne *globalizuje* a aktívne podporuje globálnu výmenu a využívanie informácií a poznatkov, ktoré sú aj zásluhou knihovníctva dostupné čoraz širšiemu okruhu používateľov cez *knižničné služby*.

Informatizácia knižničných procesov a služieb umožňuje *koopráciu* knižníc a informačných inštitúcií, *zdieľanie* knižničných zdrojov

a informácií, *personalizáciu* služieb a rozvoj poskytovania knižničných a informačných služieb prostredníctvom *mobilných* osobných zariadení.

Vzdelávanie v odbore *knihovníctvo* má v rôznych krajinách určité špecifiká.

1.9 Informačná veda

Snaha o vymedzenie pojmu informačná veda je stále aktuálne a potrebné okrem iného aj z toho dôvodu, že vo všeobecne dostupnej *Wikipédii* sa nachádzajú rozličné výklady pojmu informačná veda.

Pre zaujímavosť uvedieme, ako sa pojem informačná veda vykladá vo *Wikipédii* v češtine, angličtine a slovenčine. Ten rozptyl výkladov je skutočne dosť veľký a otázka akéhosi zjednocujúceho výkladu, najmä na vzdelávacie účely, je aktuálna, aby študenti a odborníci mali k dispozícii nejaký výklad, ktorý bude jasný a zrozumiteľný všetkým.

„Informační věda ... je v nejširším pojetí chápána jako obecná věda o informaci (fyzikální, biologické, kulturní), v užším významu pak jako věda interdisciplinárního charakteru zabývající se zákonitostmi procesů vzniku, zpracování, měření, kódování, ukládání, transformace, distribuce a recepce informací ve společnosti. Jejím cílem je zabezpečit a racionalizovat sociální informační a komunikační procesy.“²

„Informačná veda (tiež známa ako informačné štúdiá) je akademická oblasť, ktorá sa primárne zaoberá analýzou, zhromažďovaním, klasifikáciou, manipuláciou, ukladaním, vyhľadávaním, pohybom, šírením a ochranou informácií. Odborníci v odbore i mimo neho študujú aplikáciu a využitie poznatkov v organizáciách spolu s interakciou medzi ľuďmi, organizáciami a akýmkoľvek existujúcimi informačnými systémami s cieľom vytvoriť, nahradiť, vylepšiť alebo porozumieť informačným systémom. Historicky je informačná veda spojená s počítačovou vedou, psychológiou, technológiou a spravodajskými agentúrami. Informačná veda však zahŕňa aj aspekty rôznych oblastí, ako sú archívna veda, kognitívne vedy, obchod, právo, lingvistika, muzeológia, manažment, matematika, filozofia, verejná politika a spoločenské vedy.“³

2 *Wikipedie: Otevřená encyklopedie: Informační věda* [online]. c2021 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Informa%C4%8Dn%C3%ADv%C4%9Bda>

3 *Wikipedia: The free encyclopedia: Information Science*. [online]. c2021 [cit.

„Informačná veda je v najširšom ponímaní veda o informácií (napríklad fyzikálnej, biologickej, kultúrnej). V užšom ponímaní ide o vedu interdisciplinárneho charakteru, ktorá sa zaoberá zákonitosťami procesov vzniku, spracovania, merania, kódovania, ukladania, transformácie, distribúcie a recepcie informácií v spoločnosti.“⁴

Ukazuje sa, že o výklady pojmu informačná veda nie je núdz. Výkladov máme mnoho, problém jednotného výkladu však zostáva a môže byť predmetom ďalších akademických úvah a prístupov. V skutočnosti však ani v uvedených výkladoch vo Wikipédii, ani v slovníku nejde ani tak o informačnú vedu, ale o *knížnično-informačnú vedu, respektíve dokumentáciu*.

V medzinárodnom rámci sa pojem *knížničná a informačná veda* používa v kontexte vysokoškolského vzdelávania ako *Library and Information Science*. V odbornej komunikácii sa označuje skratkou LIS. Postupne sa stabilizovalo *jadro* knižničnej a informačnej vedy, ktoré tvoria konkrétne disciplíny, subdisciplíny a oblasti praxe. Teóriovú štruktúru informačnej vedy načrtla A. Čabrunová (1997).

1.10 Podstata odboru LIS

Podstatu odboru LIS tvoria *zaznamenané informácie a poznatky* a ich *komunikácia*, pričom informáciou možno rozumieť spojenie *signálu* (nosiča) a *znaku*.

Znamená to, že nejaký *znak* (písmo, obraz, zvuk, bit, genetická informácia) je nesený nejakým *signálom*, je zaznamenaný na nejakom *nosiči* (papier, plast, kov, sklo, drevo, DNA a pod.). Často sa zabúda na tento podstatný fakt, že jedinečnou podstatou odboru LIS sú v dokumentoch zaznamenané informácie a poznatky, že odbor má za sebou stáročný vývoj, státisíce špecialistov, knihovníkov, bibliografov, vedcov a hlavne obrovskú inštitucionálnu základňu (informačné inštitúcie, knižnice, archívy, múzeá, dokumentačné centrá atď.).

Ľudia v odbore LIS o zaznamenaných informáciách a poznatkoch, o dokumentoch, ich tvorbe, získavaní, ochrane, sprístupňovaní atď. vedia asi všetko, sú najkompetentnejší a nemôžu očakávať, že niekto

2021-12-10]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/Information_science
4 Wikipédia: Slobodná encyklopédia: Informačná veda [online]. c2021 [cit. 2021-12-10]. Dostupné z: https://sk.wikipedia.org/wiki/Informa%C4%8D-n%C3%A1_veda

z iného odboru im o dokumentoch a zaznamenaných informáciách a poznatkoch povie viac.

Koncipovať teórie pre LIS mimo jadra odboru a prostredia LIS je ťažko akceptovateľné. Určite však netreba vylúčiť spoluprácu s inými odbormi a odborníkmi. Práve naopak. Ibaže v tomto vzťahu musia mať hlavné slovo ľudia a vlastný výskum v odbore LIS. Niekedy sa možno „pretlak“ iných disciplín a nedostatok sebavedomia špecialistov z odboru LIS prejavuje v tom, že sa hovorí o „informačnej vede“ a nie o „knižničnej a informačnej vede“. Toto ukrývanie „knižničnej“ zložky nášho odboru pravdepodobne súvisí so snahou vyzerať dôležitejšie a azda aj zvýšiť akceptovateľnosť odboru v kontexte iných študijných a vedných odborov a študijných programov.

Namiesto toho, aby sme pojmu „knižničná a informačná veda/ štúdiá“, resp. „knižničná, informačná veda a dokumentácia“, dával *nový obsah a význam* zodpovedajúci rozvoju spoločnosti a technológiám, redukuje ho na „informačnú vedu“, v ktorej sa náš odbor stráca.

Nazdávame sa, že napríklad *systemovú analýzu* pre dokumentový informačný systém, knižničný systém, digitálnu knižnicu a pod., musí riadiť a definovať človek s kompetenciami LIS a nie informatik, ktorý je v tomto vzťahu len partner a nie naopak. A tu má nastúpiť veda a akademický sektor odboru.

Pokiaľ ide o metódy informačnej vedy, treba asi rozlišovať *metódy* knižnično-informačnej vedy, ktoré umožňujú plniť jej poznávaciu funkciu, ak takú má, alebo *súhrn postupov*, ktoré sa v nej používajú. Knižničná a informačná veda používa v rôznej miere rovnaké všeobecno-vedecké metódy ako iné *vedy* (indukcia, dedukcia, analýza, syntéza a pod.). Používa tiež svoje *špeciálne aplikované metódy*, ako *kvantitatívna metóda, kvalitatívna metóda, deskriptívna metóda, komparatívna metóda, empirická metóda, informačná analýza, bibliometrická analýza, bibliografická analýza, informačný prieskum, dotazníkový prieskum, analýza používateľov knižničných a informačných systémov, štatistika výpožičiek, prehľad* a pod.

1.11 Jadro knihovníckej profesie

Za posledných 15–20 rokov sa podstata knihovníckej práce a knihovníckeho stavu mení v tom zmysle, že sa akoby oslabuje väzba knihovníckej profesie na knižnice.

Do popredia sa dostávajú také aktivity, ako je komunitne zameraná kultúrna a osvetová práca a práca s verejnosťou, sprostredkovanie informácií a poznatkov, manažment knižníc, reklama, tvorba fondov. Tradičné odborné kompetencie knihovníkov sa rozširujú o kompetencie vedecké, sociálne, kultúrne, ekonomické a technologické. V knižniciach, a tiež v iných informačných inštitúciách, sú potrební jednak ľudia so širokým rozsahom kompetencií – tzv. generalisti, ale aj tzv. špecialisti

Knihovnícku profesiu si osvojujú študenti absolvovaním odborného knihovníckeho vzdelávania. Na začiatku 20. st. išlo najmä o rôzne kurzy a školenia knihovníkov na prácu v rôznych typoch knižníc, predovšetkým však na prácu vo verejných knižniciach. Absolvovanie vzdelávania v odbore knihovníctvo umožňuje knihovníkom pracovať v rôznych druhoch a typoch knižníc: v národných, akademických, výskumných, verejných, špeciálnych knižniciach.

Vzhľadom na globálnu sociálnu povahu predmetu činnosti a potrebu medzinárodnej odbornej kooperácie a výmeny informácií a poznatkov existuje, podľa svetovej knihovníckej a informačnej organizácie (IFLA – International Federation of Library Associations), *jadro knihovníckej profesie*, ktoré tvoria nasledujúce tematické okruhy:

Základy profesie, etika a hodnoty profesie, dejiny a teórie knihovníctva a informatizácie, kultúrna história, vývoj informačných zdrojov a nosičov (dokumentológia, bibliografia, bibliológia, mediológia), organizácia (klasifikácia, indexovanie) objektov a zaznamenaných poznatkov a informácií, technologické znalosti a zručnosti, referenčné služby, knižničné služby, informačný prieskum, výskum, ďalšie vzdelávanie a celoživotné vzdelávanie, administrácia a riadenie, informačný priestor, sociálne dopady informatizácie spoločnosti, informačná politika a etika, história dokumentácie a informatizácie, informačná generácia, komunikácia a využívanie informácií, analýza informačných potrieb a návrh zodpovedajúcich služieb, procesy prenosu informácií a poznatkov, manažment informačných zdrojov, získavanie, organizácia, spracovanie, vyhľadávanie, ochrana a konzervovanie informácií a ich rozličných prezentačných foriem a formátov, analýza a interpretácia informácií, aplikácia informačných a komunikačných technológií vo všetkých knižnično-informačných procesoch a službách, manažment znalostí, manažment informačných inštitúcií a pracovísk, kvantitatívne a kvalitatívne hodnotenie

prínosov knižnično-informačných služieb, služby pre národné a lokálne komunity.⁵

1.11.1 Vzdelávanie v odbore knižničné a informačné štúdiá (LIS)

V Európe neexistuje žiadny *de iure* štandard vzdelávania v LIS, hoci sú snahy o určité usmerňovanie v tejto oblasti (napr. EUCLID).

Pri formovaní nových programov v rámci vzdelávania v odbore LIS nie je možné a ani potrebné mechanicky komplexne prebrať nejaký zahraničný model vzdelávania, hoci je potrebné poznať a inšpirovať sa prístupmi iných európskych a zahraničných univerzít.

Považujeme však za užitočné akceptovať pokyny IFLA, ktoré stanovujú rámec a základné ciele pre knihovnícke a informačné vzdelávacie programy: požiadavky jadra a užitočné prvky osnov, ktoré majú byť zahrnuté do vzdelávacích programov, požiadavky týkajúce sa fakulty, zamestnancov a študentov týchto programov, požiadavky pre zabezpečenie a podporu týchto programov dostatkom informácií a iných zdrojov.

Uvedené pravidlá môžu tvoriť aj vecný základ pre interné kritériá hodnotenia kvality študijných programov LIS.

1.11.2 Úroveň kompetencií

Vzdelávanie v LIS je organizované podľa zásad *Bolonskej deklarácie* na troch úrovniach:

1. *Bakalárske štúdium LIS*, kde prvoradým cieľom prípravy bakalárov je zamestnateľnosť v odbore. Termín *odbor* však nezahŕňa len tradičné inštitúcie, ako archívy, knižnice a múzeá, ale všetky inštitúcie, organizácie a systémy, v ktorých ide o spracovanie dokumentov a informačných zdrojov. Trvanie bakalárskeho štúdia je tri roky. Časť LIS by mala pokrývať minimálne dve oblasti LIS a študentom by sa malo umožniť, aby si vybrali ďalšie predmety podporujúce LIS štúdiá.

5 *Professional Codes of Ethics for Librarians* [online]. IFLA. 2012 [cit. 2021-12-12]. Dostupné z: <https://www.ifla.org/publications/ifla-code-of-ethics-for-librarians-and-other-information-workers-full-version>

2. *Magisterské štúdium LIS*. Aj pre tento stupeň je stále dôležitá zamestnateľnosť, a to najmä pre vyššie pozície, ale tento cieľ by mal byť dosiahnutý zdieľaním so štúdiom predmetov, v ktorých sa študenti pripravujú na úlohu v oblasti vzdelávania a výskumu. Trvanie magisterského štúdia je dva roky a mal by zahŕňať prípravu diplomovej práce dotovanú 25 až 50 % prideleného času. Akademická inštitúcia bez programov na bakalárskej úrovni môže ustanoviť osobitné programy pre študentov so širokým alebo špecializovaným akademickým základom.
3. Štúdium PhD v LIS by malo pripraviť doktorandov pre výučbu a výskum na vysokej úrovni, ale rozhodne by sa malo zohľadňovať hľadisko zamestnateľnosti v odbore. Dĺžka by mala byť stanovená na tri roky. Väčšina času sa má venovať príprave dizertácie a vzdelávacie aktivity by to mali podporovať.

1.11.3 Plávajúca identita a fragmentácia odboru LIS?

Odbor *knžničných a informačných štúdií a knžnično-informačnej vedy* má, takpovediac, *flexibilnú, plávajúcu identitu*. Hranice, ako aj vedecké a vzdelávacie rámce, nie sú také ostré a výrazné, ako ich poznáme v lekárskech, prírodných a technických vedách, odboroch a študijných programoch.

Fragmentácia vzdelávania v odbore LIS v Európe má, na jednej strane, svoje historické príčiny a súvisí s rozdielnym vývojom kultúr, vedy, vzdelania, hospodárstva jednotlivých európskych krajín a národných štátov. Na druhej strane, napriek rozdielom, existujú vo vzdelávaní LIS črty *podobnosti*, predsa však v jednotlivých európskych krajinách prevládajú *odlišné* smery vzdelávania, čo súvisí s veľkosťou krajín a možnosťami zamestnania určitých počtov absolventov.

Väčšie krajiny, napríklad Nemecko, Taliansko, Španielsko, Veľká Británia a Francúzsko, USA a i., majú vzdelávanie v odbore LIS *diverzifikované*, pokiaľ ide o potrebné *programy, špecializácie a disciplíny* LIS, ktoré musia študenti absolvovať, aby sa uplatnili čo najlepšie na trhu práce.

Menšie krajiny majú spravidla len jeden-dva akreditované programy, ktoré musia byť jednak *univerzálne*, ale aj dostatočne *špecializované*, aby dokázali na potrebnej úrovni reagovať na meniace sa potreby spoločnosti a zamestnateľnosť absolventov.

1.11.4 Fragmentácia vzdelávania v odbore LIS

Fragmentácia vzdelávania v odbore LIS je v danom prípade historicky, spoločensky, civilizačne a profesionálne prirodzená a akceptovateľná ako alternatíva *umelej* unifikácie a globalizácie a nie je dôvodom na znepokojenie. Dá sa však očakávať, že spoločenské a hospodárske zmeny v Európe si vynútia väčšiu pozornosť, pokiaľ ide o zblížovanie a štandardizáciu vzdelávania v odbore LIS, pretože *princípy* komunikácie znamenajú vedecských, technických, obchodných a iných informácií a poznatkov sú *rovnaké*. Napokon, bez istej úrovne *standardnosti* vzdelávania v tomto odbore LIS by nebol možný *voľný pohyb osôb a zamestnateľnosť* absolventov v európskych krajinách navzájom.

1.11.5 Potreba vedy a výskumu v LIS

Vo vede, teda aj v LIS, podobne ako v iných oblastiach, je nevyhnutná kontinuita poznania. Za inovácie je potom vhodné označovať prístupy, ktoré vychádzajú z dôkladného poznania odboru, jeho vedeckých stránok, poznávanie trendov a praxe, a to nie len v rámci jednej krajiny. Veda a vedecké poznanie totiž nemajú ani hranice, ani národné farby, a tak je potrebné pristupovať aj k inováciám v odbore LIS. Považujeme za dôležité uvedomiť si, a v praxi kriticky rozlišovať, či je niečo *nové a inovatívne* len pre „teoretizujúceho“ autora, alebo či ide skutočne o *novosť a inováciu* z hľadiska vedy ako takej v nadnárodnom zmysle. V danom prípade knižničnej a informačnej vedy. Nadobúdame presvedčenie, že naša akademická knižničná a informačná veda zaostáva za knižničnou a informačnou praxou a za technologickou úrovňou dosahovanou v praxi. Napríklad *praktické* uplatňovanie digitálnych technológií v informačných systémoch a službách informačných inštitúcií (digital humanities) predbieha akademickú knižničnú a informačnú vedu a posúva našu vedu samotnú do pozície dodatočného, následného glosátora, komentátora a interpreta vecí a javov, ktoré už v praxi fungujú.

1.11.6 Knižnica ako súčasť verejných informačných služieb

Z hľadiska informatizácie spoločnosti patria knižničné služby do oblasti verejných informačných služieb. — Ak sa pojem *knižničný systém* vzťahuje na *systém knižnice*, týka sa spravidla viac jej vnútornej organizačnej a funkčnej štruktúry (knižničné fondy, knižničné katalógy, knižničné

služby, organizácia a riadenie knižnice, bibliografická činnosť) ako jej spoločenských funkcií (kultúrna, osvetová a informačná funkcia).

V procese poznávania a modelovania knižnice ako objektu možno jednotlivé prvky štruktúry knižnice interpretovať pri zvolení príslušnej rozlišovacej úrovne ako relatívne samostatné subjekty alebo subsystémy.

Potom možno hovoriť o systéme knižničných fondov, systéme knižničných katalógov, systéme knižničných služieb, systéme riadenia knižnice, bibliografickom systéme ap.

Ak sa pojem knižničný systém týka *systému knižníc*, rozumie sa ním určitá množina knižníc, ktorá má spoločné hlavné úlohy a princípy činnosti, ktoré fungujú ako jeden viacstupňový celok v rámci krajiny, regiónu alebo oblasti ľudskej činnosti. V tomto význame je pojem *knižničný systém* v knihovníctve najrozšírenejší.

V našej knihovníckej literatúre bol zaužívaný na pomenovanie množiny knižníc na národnej úrovni pojem *knižničná sústava*. Rozumel sa ním súhrn knižničných objektov ako častí (zložiek), ktoré sú v určitých vzájomných vzťahoch.

V odbornom kontexte je pojem *knižničná sústava* prekonaný a nepresný a vhodné je nahradiť ho pojmom *knižničný systém*. Používanie pojmu „sústava“ je intuitívne pomenovanie istého, len veľmi rámcovo určeného súboru objektov, neopiera sa o žiadnu teóriu a je preložiteľný do iných jazykov vlastne len ako systém.

1.11.7 Právne predpisy upravujúce riadenie a pôsobnosť knižníc⁶

Knižnice sa až do začiatku 20. stor. vyvíjali pomerne autonómne, živelné a podľa konkrétnych podmienok. Prvky premysleného systému

- 6 Zákon č. 20/1987 Sb. Zákon o státní památkové péči
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1987-20>
Zákon č. 37/1995 Sb. Zákon o neperiodických publikáciách
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1995-37/zneni-20170701#p1>
Zákon č. 46/2000 Sb. Tiskový zákon
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-46>
Zákon č. 121/2000 Sb. Autorský zákon
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-121>
Zákon č. 262/2006 Sb. Zákoník práce
<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-262>
Ministerstvo kultury ČR
<https://www.mkcr.cz/>

riadenia knižníc sa objavujú najprv v Česku. Tieto snahy vyjadroval knižničný zákon z r. 1919, ktorý platil s oneskorením aj na Slovensku. Začali sa formovať špecifické skupiny knižníc (obecné, mestské, spolkové, knižnice roľníckych besied, Sokola, Matice slovenskej, telovýchovných spolkov, knižnice kočovné, nemocničné, väzenské a i.). Vykonávacími predpismi (z 30. januára 1925) ku knižničnému zákonu z r. 1919 boli stanovené spoločenské ciele systému (šírenie osvety, poznania). Začal sa tvoriť knižničný systém a od roku 1959 *Jednotná sústava knižníc*.

Verejné knižnice sa mali zriadiť po roku 1919 vo všetkých obciach štátu. Bol teda určený rozsah a pôsobnosť systému. Začala sa organizovaná regulácia dopĺňovania knižničných fondov (Seznam knih vhodných do verejné knihovny obecní; Příručka pro správu knihoven venkovských; Výpravňa knih v Matici slovenskej; Komisia pre výber čítania do slovenských knižníc). Jednota či kompaktnosť systému sa začala zabezpečovať odbornou metodickou činnosťou, ktorej cieľom bola unifikácia knižničných procesov so zreteľom na mnoho knižníc rovnakého typu. Knižnice boli povinné viesť *miestny zoznam, prírastkový zoznam, menný zoznam, pokladničnú knihu, výpožičný poriadok* tak, aby bolo možné vyhotovovať *štatistické prehľady*. Vznikli knižničné rady, knižničné odbory, knižniční referenti a bol zorganizovaný štátny dozor nad knižnicami. Uvedené iniciatívy a vlastnosti knižníc po r. 1919 a najmä po r. 1925 nás oprávňujú hovoriť o vzniku knižníc organizovaných do knižničného systému na národnej úrovni, i keď v tom čase neboli k dispozícii systémové teórie, ktoré by dovoľovali exaktné modelovanie daného sociálneho objektu a javu.

Uvedomejšie a profesionálne prepracovanejšie systémové snahy o formovanie systému knižníc pozorujeme koncom 50. rokov. Vtedy sa objavuje pojem *Jednotná sústava knižníc*, vyjadrujúca snahu o dovŕšenie formovania súboru inštitúcií do relatívne uzavretého celku s vnútorným funkčným usporiadaním.

Právnou normou o jednotnej sústave knižníc je *Knižničný zákon č. 53 z r. 1959*, ktorý kodifikoval systém knižníc na štátnej resp. národnej úrovni. Jednotná sústava knižníc sa považuje aj za systém systémov. Na dnešnom území Česka a Slovenska vznikli a pôsobili už v novoveku cirkevné (*farské, kapitúlske, kláštorné, biskupské*), šľachtické, školské, osobné a spolkové knižnice.

2 Dokumentológia

2.1 Úvod do dokumentológie

Dokumentológia je komplexná veda o dokumentoch a informačných zdrojoch, o ich vzniku, vývoji, obsahu, nosičoch obsahu, forme, štruktúre a ich mieste v dokumentových informačných systémoch.

V odbore *knižničná a informačná veda* existuje celý rad viac alebo menej ustálených pojmov a termínov, ktoré sa týkajú podstatného predmetu odboru. Dominantným pojmom knižničnej a informačnej vedy je pojem *dokument*. Ide o predmet knižničnej a informačnej vedy, ktorý je pre túto vedu fundamentálny.

Knižničná a informačná veda sa zaoberá *dokumentom* ako entitou, ktorá predstavuje *zaznamenanú informáciu* a ktorá zásadne funguje v *sociálnej komunikácii*. Dokument, ako predmet tejto vedy, je *entita*, ktorá je pre knižničnú a informačnú vedu špecifický, jedinečný a umožňuje odlíšenie odboru LIS od iných vedných odborov.

Za zakladateľa modernej *dokumentácie* a otca *informačnej vedy* sa považuje belgický vizionár, vynálezca, právnik a mierový aktivista *Paul Otlet*.

2.1.1 Mundaneum. Unikátny projekt dokumentácie

„Mundaneum, neboli také papírový Google, byl místem shromažďujícím co nejvíce lidského vědění, založen v roce 1910 Paulem Otletem a Henrim La Fontainem. Dnes slouží jako výstavní prostor a archiv. Nachází se v Belgii ve městě Mons. Shromažďovalo informace ve formě odkazových metadat, vlastnilo i část celých publikací, ale nezaměřovalo se na ně.“⁷

Otlet a La Fontain sú autormi *Medzinárodného desatinného triedenia* a Otlet svoj teoretický koncept dokumentácie popísal v diele *Traité de documentation* (Otlet, 1934). Vybrané state jeho prác sú významným vkladom do základov organizácie poznania (Rayward, 1990). Otletov pozitivistický prístup k dokumentácii znamenal vo svojej dobe pokrok a pretrváva stále v mnohých metodologických mikrosystémoch bádateľov.

⁷ *Wikisofia: Mundaneum* [online]. ©2013 [cit. 2021-12-10].

Dostupné z: <https://wikisofia.cz/wiki/Mundaneum>

FONCTIONS DU TRAVAIL SCIENTIFIQUE		SOCIÉTÉ AMÉRICAINNE D'EUROPE CENTRALE D'ANGLETERRE									
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A) CONSERVATION DE LA SCIENCE <small>(DOCUMENTATION UNIVERSELLE)</small>	I. AU CENTRE (BIBLIOTHÈQUE BIBLIOGRAPHIE MUSÉE) II. RÉSEAU D'OFFICES DE DOCUMENTATION										PHIE
								ELL			
B) DIFFUSION DE LA SCIENCE <small>A) UNIVERSITÉ INTERNATIONALE B) PROPAGANDE SCIENTIFIQUE ET OPINION PUBLIQUE</small>	I. UNIVERSITÉ CENTRALE II. TOURS UNIVERSITAIRES <small>(SÉJOUR BARRÉS UNIVERSITÉS NATIONALES)</small>										UÉES
											GRA
C) RECHERCHES SCIENTIFIQUES <small>A) LABORATOIRES INTERNATIONAUX INSTITUTIONS TRIPLES OBSERVATION B) PROGRAMMES INTERNATIONAUX DE RECHERCHES C) INVENTAIRE DES RICHESSES NATURELLES</small>	I. LABORATOIRES CENTRAUX II. SECTIONS INTERNATIONALES <small>DANS LES LABORATOIRES NATIONAUX</small>										
D) UNIFICATION <small>A) SYSTÈME DES UNITÉS B) TERMINOLOGIE, NOMENCLATURE, LANGUE INTERNATIONALE, NOTATION, SCHEMAS C) CLASSIFICATION SYSTÉMIQUE</small>											
E) PUBLICATIONS <small>A) REVUES B) ANNUAIRES C) TRAITÉS</small>	I. PUBLICATIONS INTERNATIONALES II. SECTIONS ÉTRANGÈRES ET COMPARÉES <small>DANS LES PUBLICATIONS NATIONALES</small>										
F) DISCUSSIONS SCIENTIFIQUES <small>ASSOCIATIONS ET ACADEMIES</small>	I. ASSOCIATIONS INTERNATIONALES II. SECTION DE RELATIONS INTERN <small>DANS LES ASSOCIATIONS NATIONALES</small>										
G) APPLICATIONS DE LA SCIENCE <small>A) ÉCONOMIQUES B) POLITIQUES ET SOCIALES</small>											

L'Organisation mondiale du Travail intellectuel.

Obr. 2: Organizácia poznania a vedeckej práce P. Otlea (Zdroj: Mundaneum)

Dokumentológia je približne od polovice dvadsiateho storočia aj disciplínou v rámci študijných programov v odbore knižničnár a informačná veda a dokumentačných štúdií.

Tradíciu dokumentačných štúdií v otletovskom ponímaní (Documentation Studies (“Dokvit”)) v nórskej University of Tromsø popisuje Michael Buckland (2007), ktorý poukazuje na vznik dokumentológie ako disciplíny a oblasti vzdelávania. Tému dokumentológie sa venuje aj v ďalších svojich prácach (1986), (1996). Buckland zdôrazňuje novátorský vklad francúzskej vedkyne Suzanne Briet, ktorá ako prvá pripravila program dokumentačných štúdií (Documentation Studies) a ktorá bola zakladateľkou týchto štúdií na Conservatoire National des Arts et Métiers in Paris. Prvé vydanie jej knihy s názvom *Čo je dokumentácia?* (Qu’est-ce que la documentation?) vyšlo v roku 1951 (Briet, 2006).

Systematicky pracujú s pojmom dokumentológia ruskí a ukrajinskí vedci G. N. Shvetsova-Vodka (2008), Yu. V. Nesterovich (2013), Yu. A. Chyapite (2010), E. A. Pleshkevich, G. A. Dvoenosova (2011).

Spomedzi spomenutých autorov sa osobitne a komplexnejšie pojmu dokument venuje najmä G. N. Shvetsova-Vodka (2007). Autorka považuje dokument za súčasť procesu sociálnej komunikácie, a preto sa venuje tejto základnej funkcii a miestu dokumentu v tejto komunikácii. Rozširuje tradičné definície a rozsah tohto pojmu, najmä pokiaľ ide o nosiče obsahu a funkcie dokumentov v dokumentových komunikačných systémoch.

Viacjazyčný tezaurus Európskej únie – tezaurus Eurovoc – uvádza pojem dokumentológia ako náuku o informáciách a synonymum pojmu informačná veda.⁸

Pojem dokumentológia sa však nie vždy považuje za identický s pojmom informačná veda. V praxi má dokumentológia aj povahu teoretickej disciplíny informačnej vedy, aj oblasť praktickej činnosti. Dokumentológia, ako živý a dynamický pojem, má svoje obsahové špecifiká. Obsah a rozsah pojmu je variabilný a rôzne skupiny bádateľov ho naplňajú rôznym obsahom.

Popri pretrvávajúcej otletovskej metodologickej tradícii sa rozvíja dokumentológia niekoľkými ďalšími smermi so špecifickým obsahom, pričom tieto smery majú svojich reprezentantov, svoju vedeckú komunitu a dokonca inštitucionalizované zázemie.

Príkladom špecifického ponímania a vedeckého prístupu k dokumentácii je nemecký Ústav pre dokumentológiu a vedecké publikovanie (Das Institut für Dokumentologie und Editorik e.V). Inštitút bol založený v roku 2006 a zameriava sa intenzívne na témy humanitných aspektov digitalizácie (Digital Humanities), pričom dominantným predmetom záujmu sú otázky digitalizácie a prezentácie historického písomného dedičstva a literatúry a otázky využívania informačných a komunikačných technológií vo vedeckom publikovaní (Schlemmer, 2015).

Pojem *dokumentológia* sa používa špecificky aj na označenie disciplíny *kriminalistiky*. *Dokumentológia* sa považuje za disciplínu, ktorá v rámci kriminalistiky určuje pomocou vedeckých metód a metodických postupov pravosť alebo autorstvo dokumentov na súdne účely.

8 Informačná veda. In European Communities, (1995) *Thesaurus Eurovoc*. Publications Office. Dostupné z: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/95883312-7082-47d7-8725-66988a456be0/language-en>

Dokumentológia priamo súvisí so zákonmi a používa sa ako prostriedok dokazovania v súdnom konaní, v trestnom, občianskom, obchodnom, pracovnom konaní a v akejkolvek inej oblasti práva. Ide napríklad o zisťovanie pravosti podpisov, zisťovanie falšovania súkromných i verejných dokumentov, výskum písacích látok, atramentu a pod.⁹

2.2 Dokument

Klasický výklad pojmu *dokument* podáva popredná predstaviteľka knižničnej a informačnej vedy Marta Nováková (1998):

„Dokument je informačný prameň tvorený nosičom informácií v podobe hmotného predmetu a množinou dát alebo informácií, ktoré sú na ňom (v ňom) fixované a formálne i obsahovo usporiadané. Slovo dokument pochádza z latinčiny. Používa sa jednak ako bežný výraz hovorovej reči a jednak ako odborný termín viacerých vedných disciplín. Táto skutočnosť spôsobuje veľmi široký a nejednotný výklad pojmu: v najužšom zmysle môžeme dokument chápať len ako písomné svedectvo potvrdzujúce určitý právny stav (úradný doklad); v širšom zmysle dokument chápeme ako ľubovoľný, materiálne fixovaný (zaznamenaný) myšlienkový obsah; v najširšom zmysle hovoríme o dokumente ako o ľubovoľnom predmete, ktorého cieľom je potvrdiť, doložiť alebo zdôvodniť určitý fakt.“

2.2.1 Druhy dokumentov

Základné rozdelenie *dokumentov* alebo *zdrojov* do tried vychádza z ich prevažujúcich formálnych atribútov.

Triedy dokumentov sú: TEXT, ZVUK, OBRAZ, AUDIO-VIDEO.

Praktickú všeobecne klasifikáciu dokumentov akceptovanú v knižniciach a profesionálnych informačných inštitúciách zaviedol *de facto* knihovnícky štandard MARC 21 (2004).

9 Napr. *Documentology or forensic document examination area* [online]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné z: <http://estudiorachetti.com/en/areaD.html>, alebo: Douglas H. Ubelaker. (2014) *The Global Practice of Forensic Science*. John Wiley & Sons, 400 s. ISBN:9781118724248

- *Knihy* (BK) – tlače, rukopisy a mikroformy textových materiálov monografickej povahy.
- *Seriály* (SE) – tlače, rukopisy a mikroformy textových materiálov vydávaných v častiach s periodickou schémou vydávania (napr. periodiká, noviny, ročenky).
- *Počítačové súbory* (CF) – počítačový softvér, číselné údaje, počítačovo orientované multimédiá, on-line systémy a služby. Ďalšie triedy elektronických zdrojov sa kódujú podľa najvýraznejšieho aspektu. Tieto materiály môžu byť monografickej alebo seriálovej povahy.
- *Mapy* (MP) – všetky typy tlačí, rukopisov a mikroforiem kartografických materiálov, vrátane atlasov, listových máp a glóbusov. Materiál môže byť monografickej alebo seriálovej povahy.
- *Hudobniny* (MU) – tlače, rukopisy a mikroformy hudobnín ako aj hudobné zvukové nahrávky a nehudobné zvukové nahrávky. Materiál môže byť monografickej alebo seriálovej povahy.
- *Vizuálne materiály* (VM) – premietateľné médiá, nepremietateľné médiá, dvojrozmerná grafiku, trojrozmerné artefakty alebo prirodzene sa vyskytujúce predmety a skladačky. Materiál môže byť monografickej alebo seriálovej povahy.
- *Zmiešané materiály* (MX) – primárne sú to archívne a rukopisné zbierky (archival and manuscript collections), materiály zmiešanej formy (mixture of forms of material). Materiál môže byť monografickej alebo seriálovej povahy. (Do roku 1994 sa táto skupina volala Archívne a rukopisné materiály (AM), eng. Archival and manuscript material (AM)).

2.3 Zdroj

V posledných desaťročiach možno pozorovať tendencie odklonu od pojmu *dokument* a preferovanie pojmu *zdroj*. Táto zámena pojmov je akceptovateľná a oba pojmy je možné považovať za synonymá. Výhrady by mohli spočívať v čisto lingvistickej rovine posudzovania pojmu *dokument* a pojmu *zdroj*. Kým na označenie *vedy* či *nauky o dokumente* by sme mohli použiť jednoslovný tvar *dokumentológia*, pri pojme *zdroj* sa v slovenčine dostávame do jazykových ťažkostí, pretože nauku o zdrojoch by sme mali analogicky označiť neobratným pojmom *zdrojológia*.

Podobným adeptom na synonymum pojmu *dokument* je v slovenčine aj pojem *prameň*, napríklad v slovnom spojení *informačný prameň*.

Pojem *dokument* má v kontexte knižničnej a informačnej vedy širší význam ako pojem *zdroj*. Neexistuje metodologicky významnejší dôvod, pre ktorý by bolo nevyhnutné vzdávať sa v odbore knižničná a informačná veda pojmu *dokument*.

V knižničnej a informačnej vede je každý *zdroj dokumentom* avšak nie každý *dokument* musí byť nevyhnutne aj *zdrojom*. Zdroj je *pragmatická* vlastnosť dokumentu. Dokument je vo väčšej alebo menšej *miera* zdrojom informácií alebo poznatkov. Avšak táto *miera* sa prejavuje v zásade len v subjekt-objektovej relácii v uskutočnenej sociálnej komunikácii.

Triede *elektronických* informačných zdrojov sa u nás najkomplexnejšie venoval Jaroslav Šušol (2001).

Zdroj je pragmatická entita nesúca užitočný obsah, má svoje miesto v konkrétnych metodologických koncepciách a nástrojoch informačnej činnosti. V dokumentačnej a knižničnej praxi sa pojem zdroj oprávnené ustálil najmä v súvislosti s presadzovaním nových katalogizačných pravidiel RDA (*Resource Description and Access*, Popis a prístup ku zdrojom). Ide o štandard pre katalogizáciu, ktorý sa intenzívne presadzuje v odbore od roku 2010. Je určený pre informačné inštitúcie, najmä pre knižnice, archívy, múzeá a pod. Koncepcia RDA si vyžiadala aj inováciu definovania zdrojov, ktoré sa spracúvajú v informačných inštitúciách. Postupne sa do praxe zavádza štandardná kategorizácia zdrojov, pričom sú definované kategórie osobitne pre *obsah* a osobitne pre *nosiče* (Kjorgaard, 2006).

2.3.1 Kategorizácia zdrojov

Kategorizácia zdrojov je založená na dvoch sadách atribútov:

Prvá je a) *sada atribútov pre obsah* (Tabuľka 3) a druhá je b) *sada atribútov pre nosiče* (Tabuľka 4). Hviezdičky označujú atribúty s *otvorenými hodnotami*, tzv. *open value set*. Bez hviezdíčiek sú primárne hodnoty pre atribúty obsahu zdroja na najvyššej úrovni.

Tab. 3: RDA sada atribútov pre obsah

Character (language; music; image; other)	Znak (jazyk; hudba; fotografie; ostatné)
SensoryMode (sight; hearing; touch; taste; smell; none)	Spôsob vnímania (zrak; sluch; dotyk; chuť; vôňa; žiadna)
ImageDimensionality (two-dimensional; three-dimensional; not applicable)	Rozmernosť obrazu (dvojmerný; trojrozmerný; nehodí sa)
ImageMovement (still; moving; not applicable)	Pohyblivosť (statický; pohyblivý; nehodí sa)
Interactivity (interactive; non-interactive)	Interaktivita (interaktívne; neinteraktívne)
CaptureMethod (*)	Metóda snímania (*)
ExtensionMode (succession; integration; not applicable)	Spôsob rozširovania (postupnosť; integrácia; nehodí sa)
ExtensionTermination (determinate; indeterminate; not applicable)	Rozšírenie-ukončenie (určitý; neurčitý; nehodí sa)
ExtensionRequirement (essential; inessential; not applicable)	Rozšírenie-požiadavka (základný; nepodstatný; nehodí sa)
RevisionMode (correction; substitution; transformation; not applicable)	Režim-revizia (korekcia; substitúcia; transformácia; nehodí sa)
RevisionTermination (determinate; indeterminate; not applicable)	Revízia-ukončenie (určitý; neurčitý; nehodí sa)
RevisionRequirement (essential; inessential; not applicable)	Revízia-požiadavky (zásadné; nepodstatné; nehodí sa)
Purpose (*)	Účel (*)
Subject (*)	Predmet (*)
Form/Genre (*)	Forma / žáner (*)

Tab. 4: RDA sada atribútov pre nosiče

StorageMediumFormat (sheet; strip; roll; disc; sphere; cylinder; chip; file server)	Formát nosiča (list; pás; zvitok; disk; guľa; valec; čip; file server)
HousingFormat (binding; flipchart; reel; cartridge; cassette; not applicable)	Formát uloženia (väzba; flipchart; cievka; zásobník; kazeta; nehodí sa)
BaseMaterial (*)	Základný materiál (*)
AppliedMaterial (*)	Nanesený materiál (*)
FixationMethod (*)	Fixačná metóda (*)
FixationTool (*)	Fixačný nástroj (*)
EncodingFormat (*)	Formát kódovania (*)
Generation (first; reproduction)	Generácia (prvá; reprodukcia)
IntermediationMethod (*)	Sprostredkovacia metóda (*)
IntermediationTool (microform reader; microscope; projector; stereoscope; audio player; audiovisual player; computer; not required)	Sprostredkovací prostriedok (čítacie zariadenie; mikroskop; projektor; stereoskop; audioprehrávač; audiovizuálny prehrávač; počítač; nie je nutné)

3 Bibliografia a bibliografická komunikácia

3.1 Pojem bibliografia

Samotné slovo bibliografia je gréckeho pôvodu. Je zložené z dvoch gréckych slov, *biblion* = kniha a *graphein* = písať. Pôvodne sa slovo bibliografia vzťahovalo na písárske práce a prepisovanie kníh. Za bibliografov sa považovali v antickom Grécku tí, ktorí sa zaoberali ručným opisovaním kníh. Slovo bibliografia má pomerne široký rozsah a niekoľko významov. Etymologicky sa však viaže na slovo kniha a na určité činnosti spojené s knihou. Po zániku Rímskej ríše a s nástupom latinskej stredovekej kultúry bibliografia ako slovo gréckej proveniencie ustúpilo. V období humanizmu sa pôvodné používanie slova bibliografia v zmysle písať knihu, opisovať knihu, postupne zmenilo na popisovať knihu a nadobúdalo význam vzťahujúci sa na zoznam (súpis) kníh. Ako prvý

použil pomenovanie bibliografia, vo význame súpis kníh, v roku 1633 vo Francúzsku Gabriel Naudé, tajomník a knihovník kardinála Mazarina, v názve diela *Bibliografia politica*. Od tých čias sa súpisy kníh pomenúvajú aj rozličnými inými názvami: katalóg (catalogus), knižnica (bibliotheca), zoznam (repertorium), inventár (inventarium), register (index) (Malclès; 1985).

3.1.1 Výklad pojmu bibliografia

Termín bibliografia sa používa najmä v týchto troch významoch:

1. Bibliografia ako *veda*, ktorá skúma zákonitosti bibliografickej komunikácie, bibliografickej praxe, vytvára systém poznatkov v disciplínach teórie bibliografie, dejín bibliografie a riadenia bibliografie.
2. Bibliografia ako *činnosť*, ktorá je zameraná na získavanie, spracovanie, uchovávanie a sprístupňovanie bibliografických informácií.
3. Bibliografia ako *výsledok* bibliografickej činnosti.

Popri týchto troch základných významoch termínu bibliografia – bibliografická *veda*, bibliografická *činnosť*, bibliografická *produkcia* – niektorí autori uvádzajú aj ďalšie významy a spresňujúce výklady ďalších atribútov bibliografie. Napr. tvoriť bibliografiu, používať bibliografiu, zaoberať sa bibliografiou (Beaudiguez; 1989, s. 23).

Bibliografia sa považuje za spoločenský jav, ktorého obsahom je komunikácia bibliografických informácií. Pojmom bibliografická informácia sa rozumejú bibliografické dáta, ktoré charakterizujú bibliografickú jednotku, dokument, napríklad knihu, seriálovú publikáciu, hudobninu, film, počítačový súbor, audiovizuálny dokument, článok, kompaktný disk a pod.

V každom prípade patrí bibliografia medzi základné pojmy knižničnej a informačnej vedy a knižnej kultúry. Napriek značnému rozšíreniu sa však nepoužíva bezvýhradne a rovnako vo všetkých krajinách, čo súvisí s rôznymi kultúrnymi a profesionálnymi tradíciami niektorých krajín. V anglo-saských krajinách sa napr. používa termín bibliografia (*bibliography*) na označenie celej *knihovedy*, teda bibliológie.

V Encyklopédii Britannica z r. 1989 sa pojem bibliografia vysvetľuje ako systematické štúdium a popis kníh.

3.2 Bibliografia ako veda a činnosť

Bibliografia ako veda a činnosť sa spoločensky a profesionálne realizuje jedine v bibliografickej komunikácii, v procese tvorby uchovávaní a výmeny bibliografických informácií, a to hlavne prostredníctvom bibliografickej produkcie, ktorá je výsledkom viac alebo menej tvorivej činnosti bibliografa.

3.3 Bibliografia ako produkt

Bibliografia ako *produkt* predstavuje výsledok bibliografickej činnosti. Samotné produkty bibliografickej činnosti sú v praxi rozličné druhy a typy bibliografických diel, bibliografických súpisov, zoznamov a báz údajov v elektronickej forme.

3.4 Bibliografia ako disciplína knižničnej a informačnej vedy

Bibliografia ako *disciplína knižničnej a informačnej vedy* sa zo špecifických hľadísk zaoberá jednotlivými prvkami a zložkami systému bibliografickej komunikácie, ako je *dokument* (bibliografická jednotka), *bibliograf* (tvorca bibliografického záznamu alebo diela), *bibliografický text* (bibliografický záznam, bibliografický popis, bibliografický súpis, báza bibliografických údajov atď.), *príjemca bibliografie*. Predmetom pozornosti bibliografie sú tiež jednotlivé procesy *kódovania a dekódovania*, ktoré súvisia s bibliografickým *spracovaním* dokumentov, s *tvorbou a využívaním* bibliografických textov. Organizovaná množina prvkov bibliografickej komunikácie spolu s inštitucionálnou základňou bibliografie tvorí *bibliografický systém*, ktorý sa navonok prejavuje cez *bibliografické služby*.

Bibliografia ako *disciplína* reaguje na zmeny sociálnej komunikačnej situácie, technologický pokrok, objavovanie nových druhov dokumentov a so zreteľom na vonkajšie faktory primerane koriguje metódy a celkový charakter bibliografickej komunikácie tak, aby bibliografická činnosť v zmenených podmienkach primeraným a efektívnym spôsobom umožňovala ľuďom orientáciu vo svete literatúry a dokumentov.

3.5 Bibliografická činnosť

Bibliografická činnosť je závislá na dokumentoch, na množine akýchkoľvek dokumentov, napr. na systéme vedeckej a technickej literatúry, umeleckej literatúry a pod. Kým pre tvorcov primárnych dokumentov, teda vedcov, spisovateľov, hudobných skladateľov, filmových tvorcov a pod., je zdrojom inšpirácie, poznávania a interpretácie svet ako taký, teda *mimotextová ontológia*, univerzum, komunikovateľná realita, ktorú odrážajú v dokumentoch ako výsledkoch svojej tvorivej činnosti, pre tvorcov bibliografického záznamu alebo bibliografického súpisu či iného bibliografického diela je zásadne zdrojom popisu a inej činnosti dokument – textová ontológia.

Vznik bibliografie je podmienený dvoma hlavnými faktormi. Na jednej strane je to vznik literatúry (písomníctva), teda vznik dokumentov. Na druhej strane je to potreba vzdelancov mať informácie o svete literatúry, o svete dokumentov, ktoré sú nositeľmi informácií a poznatkov, teda potreba ľudí poznávať svet.

3.6 Medzinárodná spolupráca v dokumentácii, bibliografii

V medzinárodnom meradle sa najmä od sedemdesiatych rokov 20. st. efektívne rozvinul medzinárodný program IFLA s názvom UBC (*Universal Bibliographic Control*), čiže Univerzálna bibliografická registrácia. Pre bibliografiu má v tejto etape vývoja rozhodujúcu úlohu aj národné a medzinárodné úsilie IFLA a UNESCO o budovanie národných sietí MARC (*National MARC Network*), čiže národných strojov čitateľných katalógov, resp. súborných katalógov vytváraných a využívaných v rámci národných kooperačných združení knižníc a bibliografických agentúr. Dochádza k výraznejšej špecializácii bibliografov, z ktorých niektorí sa zameriavajú na bibliografický popis, iní na klasifikáciu a indexovanie, ďalší na technickú infraštruktúru bibliografických systémov, poskytovanie bibliografických služieb z vlastných a vonkajších bibliografických zdrojov, komercializáciu bibliografickej produkcie a pod.

Pre bibliografickú činnosť je i napriek nástupu počítačov a automatickej výrobe bibliografií stále potrebný tvorivý regulujúci vplyv človeka vo fázach vstupného spracovania dokumentov a vo fáze výstupnej

intelektuálnej modifikácie bibliografických produktov pre používateľov. Aj v telematických službách je nezastupiteľná úloha bibliografa ako navigátora a sprostredkovateľa, ktorý analyzuje, spresňuje a usmerňuje požiadavku používateľa na určitú bázu informácií, pomáha mu orientovať sa v literatúre a vybrať taký zdroj, ktorý jeho požiadavku čo najlepšie uspokojí.

3.6.1 Národné bibliografické služby

Národné bibliografické služby sa definujú ako *súbor činností*, ktoré sú zamerané na prípravu a sprístupňovanie bibliografických záznamov v krajine (Vitiello; 1996, s. 97). Patria k tým druhom knižničných služieb, ktoré používateľská komunita prijíma ako stabilnú a solídne etablovanú službu.

Významnou zložkou národných bibliografických služieb bola od prvopočiatkov novšej bibliografie ústredná katalogizácia. Knihovníci a bibliografi sa z ekonomických a praktických dôvodov venovali rozpracúvaniu a implementácii ústrednej katalogizácie. Včasná a úplná ústredná katalogizácia znamená *prípravu a poskytovanie bibliografických záznamov* a patrí medzi kľúčové otázky v rámci knižničného systému. Fungujúca ústredná katalogizácia umožňuje presúvať knižničné zdroje a zamestnancov z interných katalogizačných činností na externé služby knižnice orientované na verejnosť.

Medzi prvé krajiny, v ktorých sa knihovníci usilovali o ústrednú katalogizáciu a jednotné katalogizačné pravidlá, patrí Veľká Británia. V roku 1877, na prvej konferencii britskej knihovníckej asociácie, zazneli hlasy, ktoré nastoľovali požiadavku tvorby národného resp. medzinárodného katalógu. Prvý praktický krok však v roku 1901 uskutočnila Kongresová knižnica v USA, ktorá začala distribuovať abonentom katalogizačné lístky. V roku 1926 využívalo služby ústrednej katalogizácie asi 4000 knižníc a úspory na katalogizácii predstavovali sumu asi 500 000 dolárov (Stephensen; 1989, s. 8–26).

Ďalšou formou poskytovania bibliografických služieb v rámci národných knižničných systémov bola *tlačená národná bibliografia*, prostredníctvom ktorej sa bibliografické informácie dostávali k širšiemu okruhu používateľov a nie len ku knižniciam.

V dôsledku uplatňovania informačnej technológie v knižniciach však tradičná lístková ústredná katalogizácia a tlačené národné

bibliografie ustúpili šíreniu bibliografických záznamov v *elektronickej forme*.

Základom národných bibliografických služieb sa stali *akvizície dokumentov*, ktoré sa podľa určitých zásad uchovávajú v národnej knižnici. Cieľom týchto služieb sa stala príprava bibliografických záznamov a ich distribúcia v národnom knižničnom systéme. Takéto poslanie bolo zreteľne artikulované na medzinárodnej konferencii národných bibliografií a národných bibliografických agentúr v Paríži v roku 1977 (Bell; 1993, s. 29–33), (Bourne; 1994, s. 64–67). Konferencia zdôraznila okrem iného potrebu výmeny bibliografických údajov na národnej úrovni. Táto *tradičná paradigma bibliografických služieb* v mnohých krajinách doznieva, napriek tomu, že nie vždy sa ju podarilo naplniť k spokojnosti samotných bibliografov a používateľov, medziiným aj knižníc, ktoré boli adresátmi týchto služieb. Nastupuje paradigma nová.

Modernú paradigmu moderných bibliografických služieb výstižne sformuloval v roku 1990 P. Lewis, generálny riaditeľ Odboru bibliografických služieb Britskej knižnice (*European*; 1991, s. 11–19). Podľa neho je úlohou bibliografických služieb „zostavovanie a distribúcia súbežnej národnej bibliografie a iných služieb spojených s používaním súborov a databáz národných bibliografických záznamov popri ďalších autoritatívnych bibliografických údajoch a katalogizačných záznamoch“. Táto definícia zahŕňa základné črty moderných bibliografických služieb, ktorými sú:

- a) *tvorba národnej bibliografie*,
- b) *možnosť výberu údajov z národnej bibliografie a príprava bibliografických produktov*; „špecializovaných výstupov“ pre skupiny klientov (deti, profesionálne skupiny ...),
- c) *práca v sieti*, pričom národná bibliografická agentúra funguje ako *host'* vzhľadom k iným *klientom* – systémom, databázam a súborom, a to buď v „internom“ rámci systému katalogizácie v knižnici, alebo v „externom“ rámci, ktorý predstavuje napríklad *súborný katalóg*.

G. Vitiello sa domnieva, že vyššie uvedenú definíciu je vhodné doplniť o vzťah systému národných bibliografických služieb o ďalšie dva susedné systémy: vydateľský sektor a knižnice, s ktorými národné bibliografické služby fungujú v totálnej synergii. (Vitiello; 1996, s. 98).

3.7 Moderná bibliografia

Za modernú bibliografiu považujeme bibliografiu, ktorá sa začala formovať v *novoveku* a hlavne v období národného obrodovania a v etape rozvoja *industriálnej* spoločnosti, najmä v 19. a 20. storočí, pričom termín bibliografia sa u nás začal používať na rozhraní týchto storočí.

Bibliografia patrí medzi najstaršie humanitné disciplíny. Sprevádza duchovno-civilizačný rozvoj spoločnosti už druhé tisícročie. Vytvára sa viac evolučne ako revolučne. Prečo sme teda použili spojenie moderná bibliografia? Veď v každej dobe sa bibliografia prispôbovala vonkajším podmienkam, premenám vo vedeckej a odbornej komunikácii, vede, literatúre a knižnej kultúre. Rovnako na svojej ceste využívala aj vlastné poznatky a skúsenosti. Atribút modernosti je v danom kontexte relatívny.

Bibliografia je oblasť vedeckej a praktickej činnosti, ktorá je zameraná na komunikáciu bibliografických informácií o dokumentoch. Inými slovami, bibliografia je veda o bibliografickej komunikácii. Od začiatku 20. storočia sa bibliografia vyvíjala spolu s dokumentáciou, preto považujeme pojmy bibliografia a dokumentácia za príbuzné do takej miery, že môže ísť o synonymá.

V medzinárodnej norme ISO sa bibliografia definuje s dôrazom na jej praktickú stránku ako technika identifikácie a popisu dokumentov a triedenie získaných popisov (ISO 5127/1:1983).

V anglickom výklade sa termín bibliografia definuje ako štúdium techník produkcie a šírenia kníh a je vlastne synonymom termínu bibliológia (veda o knihe) ISO 5127/1:1983). V ďalšej norme je definovaná bibliografia ako sekundárny dokument, ktorý predstavuje súpis špecificky usporiadaných záznamov a obsahuje údaje popisujúce dokument a umožňujúce jeho identifikáciu (ISO 5127/2:1983).

Bibliografia v tomto zmysle existuje buď ako autonómny dokument (bibliografický súpis), prípadne ako príloha alebo časť dokumentu (skrytá bibliografia). Analogicky podľa zloženého slova bibliografia je možné použiť príponu *grafia* na vytvorenie ďalších zložených termínov, ktoré označujú iné špecifické zbierky dokumentov: filmy – filmografia, disky (platne) – diskografia a pod.

3.8 Postmoderná bibliografia

Postmoderná bibliografia sa viaže na masívne uplatňovanie informačných a komunikačných technológií vďaka používaniu počítačového čipu (integrovaných obvodov) začiatkom sedemdesiatych rokov 20. storočia ako aj na používanie počítačových sietí, najmä internetu koncom 20. storočia. Postmoderná bibliografia existuje rovnocenne s podobnými prejavmi postmodernizmu vo filozofii, architektúre, umení, literatúre a v iných oblastiach.

Pre súčasné knihovníctvo a postmodernú bibliografiu je charakteristické, že informatizačné tendencie a internet, ako aj globalizačné trendy v oblasti komunikácie informácií, sa zásadným spôsobom dotýkajú všetkých prvkov a zložiek bibliografickej komunikácie – tvorby a získavania dokumentov, ich spracovania, uchovávaní a sprístupňovania bibliografických počítačových záznamov.

Základné metódy, štandardy, pravidlá v knižničnom a informačnom odbore sa týkajú bibliografie. Ide jednak o pravidlá, ktoré sa týkajú dokumentov (RDA, AACR2, ISBD) a jednak o štandardy a nástroje, ktoré slúžia na zaznamenanie, zápis uchovávanie, vyhľadávanie, získavanie a prezentáciu informácií o dokumentoch v digitálnej forme.

V porovnaní s uplynulými desaťročiami došlo v nebyvalej miere k prudkému rozvoju v univerze dokumentov. Predmetom bibliografie už nie sú len knihy, časopisy a tlačené texty. Univerzum dokumentov sa značne diverzifikuje, pokiaľ ide o druhy dokumentov a nosiče informácií. Moderná bibliografia na túto skutočnosť reaguje rozvojom organizačných a metodických nástrojov. Ďalšie znaky postmodernej bibliografie sú spojené s jej formou.

Postmoderná bibliografia je postpapierová bibliografia. Štandardom sa stali digitálne, počítačové dáta. Dáta sa stali entitami s atribútmi a vzťahmi.

3.8.1 Bibliografia a postmodernizmus

Môže sa zdať, že snaha o „modernistické“ sprehľadnenie a usporiadanie vecí je v dobe postmodernej anachronizmom. Postmoderná doba nastupuje koncom 50. rokov 20. storočia ako kritika modernizmu a v rôznych oblastiach sa prejavuje cez skepticizmus, nihilizmus a eklekticismus. Pre postmodernu je, okrem iného, charakteristické, že pri tvorbe

textov, je príznačná „prítomnosť viacerých hľadísk, zorných uhlov, pohľadov, perspektív alebo vidov; žiadny z nich nie je nadradený, všetko je zrovnoprávnené a rovnako dôležité“ (Žilka; 1995, s. 26).

Moderna vo vede a umení vyrastala v lone industriálnej spoločnosti a viaže sa na nové sociálne učenia a najmä na technický pokrok polovice 19. storočia. Bola založená na túžbe vytvoriť novú spoločnosť a na inovácii. Programovo, najmä v literatúre a umení, bolo pre modernizmus charakteristické negovanie tradície, popieranie spojenia s minulosťou.

Prejavy modernizmu sú doložené vznikom a existenciou rozličných modernistických prúdov v umení (Nezval; 1964). Patrí k nim napríklad futurizmus, konštruktivizmus, surrealizmus, dadaizmus, symbolizmus, poetizmus, socialistický realizmus a iné. Modernizmus existuje v architektúre, technike, doprave a podobne. Sprievodnými znakmi modernizmu bolo úsilie o nový sociálny poriadok aj s jeho extrémnymi podobami: nemeckým a talianskym fašizmom, stalinskou totalitou a gigantomániou. Modernistický projekt oslobodenia človeka sa nekonal. Modernizmus skončil vo vojne, v kobkách gulagov, vo vyhladzovacích táboroch a holokaustom. Technika a vedecko-technický pokrok sa obrátili proti človeku.

Postmoderna reaguje na „modernistické“ úsilia a výzvy k poriadku, túžby po jednote, totožnosti a snahy „zbaviť sa dedičstva avantgárd“. J.-F. Lyotard na snahu „očistiť“ cez návrat k realizmu hovorí:

Ale kapitalizmus má v sebe takú schopnosť derealizovať bežné veci, úlohy sociálneho života a inštitúcie, že takzvané „realistické“ predstavy môžu evokovať realitu už len na spôsob nostalgie alebo výsmechu, skôr ako príčinu utrpenia a spokojnosti. Zdá sa, že vo svete, kde je realita taká destabilizovaná, že nedáva podnet ku skúsenosti, ale k prieskumu a experimentovaniu, je klasicizmus zakázaný (Lyotard; 1991, s. 95).

Pre súčasnú fázu postmodernizmu je však príznačné, že sa nestavia na programovej negácii modernizmu ako celku a že v súčasnom štádiu vývoja súvisí priamo s rozvojom informačných a komunikačných technológií. Nové médiá, nové výrazové prostriedky (fotografia, film), nová syntax, nová lexika...:

umožňujú adresátovi rýchlo dešifrovať obrazy a sekvencie a teda bez námahy dospieť k vedomiu svojej vlastnej identity ... pretože tieto štruktúry obrazov a sekvencií vytvárajú medzi nimi všetkými komunikačný kód. Takto sa účinky reality alebo, ak chceme, vidiny realizmu znásobujú (Lyotard; 1991, s. 96).

Čo z toho vyplýva pre teóriu bibliografie? Ťažko nájsť vyčerpávajúcu a všeobecne platnú odpoveď. Zdá sa však, že znakom postmodernej v bibliografii sú zmeny, ktorými ona reaguje na svoj vlastný vývoj ako aj na nové vonkajšie podnety novými formami zástupnosti reality. Príznačná je integrácia mnohoaspektových prístupov k rozličným písomným, zvukovým, obrazovým a audiovizuálnym dokumentom. Bibliografia je súčasťou postmodernej. Ona ju spoluvytvára a reprezentuje rovnako, ako ktorákoľvek iná oblasť vedy, kultúry, umenia, výskumu a praxe.

Modernizmus, a v rámci neho napríklad futurizmus, sa nepovažuje len za výlučne literárny alebo umelecký smer. Je to

výrazné duchovné prúdenie v organizme našej civilizácie, ktorého rozmanité kultúrne prejavy sú veľmi zreteľne identifikovateľné v myslení, správaní i konaní človeka XX. storočia a v tvorbe jeho artefaktov (Grach; 1997, s. 10).

Hlavný predstaviteľ futurizmu F. T. Marinetti vo svojom manifeste futurizmu v roku 1909 sformuloval umelecký a duchovný program, ktorý anticipoval duchovné a kultúrne smerovanie v celom 20. storočí. Manifest deklaruje hodnoty a postoje, ktoré sa vo väčšej a menšej miere skutočne naplnili v duchovnej, kultúrnej a dokonca vo vojensko-politickej rovine. Staval na láske k boju, nebezpečenstvu, energii, odvahe, smelosti, statočnosti a vzbure. Velebil agresívny pohyb, rýchlosť, agresivitu. Futuristi chceli ospevovať človeka v pohybe, ktorého úmyslom je precestovať celý svet. Velebili pohľad do budúcnosti, oslavovali vojnu, militarizmus, patriotizmus, anarchizmus, zabíjajúce ideály. Futuristi, v zmysle programu odmietania tradície a minulosti, chceli skazu všetkých múzeí a knižníc a pod.

Tento program sa znepokojivo naplňa a bude naplňať aj v tomto storočí. M. Grach o tom hovorí:

„Futuristická revolúcia“ z roku 1909 nám nechtiac zanechala nové evanjelium moderného človeka XX. storočia. Toto evanjelium, dovedy ešte len latentné, prítomného futuristického ducha sa začalo počas nasledujúceho kultúrno-spoločenského vývoja euro-americkéj civilizácie naplňať reálnym obsahom, žiaľ, často infernálnej, antihumanistickej povahy. A takým sa naplňa dodnes ... Umelecký futurizmus predbehol svoju dobu a otvoril bránu novému životnému pocitu – futuristickej senzitivite. Tá je „šedou eminenciou“, ovládajúcou spoza kulís euro-americkéj civilizácie naše životy, naše individuálne a duchovné Ja... Naše storočie, naša súčasnosť i začiatok tretieho milénia sú a budú epochou duchovného futurizmu, alebo ak to niekomu azda znie presvedčivejšie, neofuturizmu, no rozhodne nie postfuturizmu. (Grach; 1997, s. 10)

V čase rozkvetu *modernizmu*, v rokoch 1895–1900, dvaja belgickí advokáti – bibliografi Paul Otlet a Henri La Fontaine – založili *Institut International de Bibliographie*, vedení veľkolepou snahou zaznamenať a usporiadať bohatstvo dokumentov. Zozbierali milióny bibliografických záznamov. Otlet spolu s Melvilom Deweym pripravil Medzinárodné desiatinné triedenie a zorganizoval prvý svetový bibliografický kongres.

Domnievame sa, že v humanitných vedách to bol čin, ktorý je rovnako významný, ako bolo v literatúre básnické dielo Guillauma Apollinaira, v technike stavba Eiffelovej veže, rozvoj telegrafu, železníc a pod.

Má azda pre kultúru, civilizáciu, ľudský pokrok a dejiny národov menší význam vznik národných bibliografií, alebo monumentálnych diel typu *Knihopis* Zdeňka Václava Tobolku, *Bibliografie písomníctva slovenského* od Vladimíra Riznera, Jungmanovej *Historie literatury české*, Urbánkov *Věstník bibliografický*, či bibliografické dielo poľského Estreichera?

Bibliografia spolu s dokumentáciou patrili neskôr medzi prvé disciplíny z oblasti humanitných vied, ktoré sa začali napájať inšpiráciami z kybernetickej teórie informácie a medzi prvými pochopili význam automatizácie a elektronizácie svojich hlavných procesov. Celkom určite nejde o počiny, ktoré sú natoľko viditeľné a všeobecne pochopiteľné, ako sú povedzme veľké a stále žijúce umelecké a architektonické diela. Sú však duchovným, intelektuálnym a písomným prejavom moderného,

modernistického ducha. Ducha, ktorý sa v dobrej viere snažil pochopiť svet, zaznamenať a usporiadať poznanie a dať ho do služieb ľudstvu.

V časoch *postmodernizmu* bibliografia na jednej strane rezignovala na centrálnu a absolútne vyčerpávajúcu bibliografické zaznamenanie všetkého poznania, obsiahnutého v dokumentoch. Na druhej strane je pre postmodernú bibliografiu charakteristické rešpektovanie zložitej štruktúry a veľkosti univerza poznania reprezentovaného univerzom prototextov a prispôsobovanie, modifikácia metód a foriem tak, aby toľmu stavu tieto metódy a formy lepšie zodpovedali.

Aj bibliografia sa globalizuje a neofuturisticky zrýchľuje (*accelerando*). Musí vyhovovať požiadavkám súčasníka na rýchle a komplexné služby, simultánny viacúlohový režim práce, čomu zodpovedajú technologické prostriedky, ako je napríklad multitasking a práca s oknami vo Windows. Neofuturistický životný štýl súčasníka sa prenáša aj do vzťahov k bibliografii.

Postmoderná bibliografia sa už neusiluje o zhromaždenie záznamov o dokumentoch na jednom mieste, ale o univerzálnu bibliografickú registráciu dokumentov založenú na princípoch kooperácie, decentralizácie, integrácie a štandardizácie. To je však vedecko-organizačný aspekt. Dôležitejšie sú konzekvencie, ktoré bibliografia vyvodila sama zo seba a pre seba. Dospela k dôležitým zmenám toho podstatného, a síce bibliografického textu v kontexte s modelovaním univerza prototextov.

Starší modernistický a všeobecne pochopiteľný vyvážený vzťah dokument – bibliografický záznam o dokumente sa zmenil na vzťah prototextové univerzum – virtuálne bibliografické univerzum. V tomto novom vzťahu, v ktorom je pre virtuálne bibliografické univerzum východiskom textová ontológia, už nie dôležitá len formálna objektivnosť, pravdivosť a kompaktnosť bibliografického záznamu o dokumente, teda formálna stránka bibliografického popisu.

Bibliografický záznam sa v dôsledku uplatnenia informačných a komunikačných technológií rozpadá na elementárne prvky, na dáta, údaje o dokumente, polia, podpolia, v ktorých je možné zaznamenať všetky formálne a obsahové atribúty dokumentu, ktoré fungujú vďaka relačným databázovým systémom v nových vzťahoch. Rovnako je možné v zázname o dokumente zaznamenať poznámky, poznatky a doplňujúce organizačné informácie bibliografa.

Vo virtuálnom bibliografickom univerze nadobúdajú obsahové a formálne údaje z dokumentu nový informačný potenciál. Množina

dát, ktoré sa do bázy dostali pod zámienkou vyhotovenia bibliografického záznamu, akoby začali žiť novým vlastným životom. V procese bibliografického prieskumu môže kreatívny používateľ z bibliografických databáz vyťažiť nové poznatky. Môže vidieť predmet alebo jav, o ktorý sa zaujíma, v nových súvislostiach. Môže sa mu objaviť nový aspekt, ktorý sa nenachádza v žiadnom jednotlivom dokumente, o ktorom bol vyhotovený bibliografický záznam.

Bibliografický záznam, ako základný agregujúci bibliografický text, sa prestáva chápať ako uzavretý produkt, uzavretý text, a začína sa presadzovať jeho väčšia obsahovosť a otvorenosť. Z množiny dát v bibliografickej databáze je možné aj naďalej pohodlne generovať tradičný bibliografický záznam ako surogát konkrétneho dokumentu. Zobrazením katalogizačných záznamov formou tlače sa však používateľsky aktivizujú a operatívne využívajú len niektoré údaje. Táto možnosť však prestáva v bibliografii dominovať. Bibliografické dáta nadobúdajú akoby efemérnu, nepolapiteľnú podobu. Majú síce svoje miesto, svoj domov, formu a obsah a sú dostupné cez počítačové siete z ľubovoľného miesta. Majú často vlastnú vypovedaciu hodnotu. Štandardná elektronická forma bibliografických údajov stiera časové a priestorové bariéry. Objavujú sa bariéry iné – najmä technologické, spočívajúce v nerovnakej úrovni technológie účastníkov komunikácie a bariéry jazykové. Súčasne sa stiera tvrdá hierarchia údajov a uvoľňujú sa väzby medzi údajmi a ich atribútmi.

Povedzme, že máme entitu, ktorou je osoba. Meno osoby je atribútom diela, môže však byť aj objektom, či entitou v iných vzťahoch. Osoba môže byť autorom dokumentu, môže byť predmetom dokumentu, alebo osobou so sekundárnou intelektuálnou zodpovednosťou. Navyše môže byť osoba zamestnancom, používateľom a pod. Vo vzťahu k dokumentu môže osoba mať vlastné atribúty a vystupovať v desiatkach rôznych funkcií. Všetky aspekty osoby a iných objektov sa definujú pri uplatnení entitno-relačného a objektového modelovania. Z hľadiska používateľa, ktorý sa o osobu zaujíma v bibliografickom prieskume, je v podstate jedno, či meno osoby je atribútom dokumentu, alebo je sama osoba predmetom, ktorá má svoje vlastné atribúty, ako je rok narodenia, miesto pôsobenia, a diela, ktoré osoba vytvorila a pod. Záznam o osobe pritom môže vzniknúť úplne nezávisle na zázname o dokumente, ktorý je s danou osobou spojený. K spojeniu záznamu o osobe a dokumente dochádza vďaka sofistikovaným programom.

Používateľ môže len uvítať uvoľnenie prísnej hierarchie a možnosť zistenia nových väzieb medzi dátami. Dôležité je, že bibliografia pre bibliografický prieskum poskytuje také nástroje, ktoré používateľ môže veľmi efektívne využiť.

Iným znakom postmodernizmu v bibliografii je participácia nových subjektov na tvorbe a zaznamenaní bibliografických prvkov ako prístupových výrazov, napríklad presun výkonu informačnej analýzy dokumentu z bibliografa na *autora*, ktorý má bibliografickú alebo informatickú prípravu. Evidentná je táto koncepcia v dokumentačnej disciplíne, ktorá sa venuje *manažmentu záznamov*. Tento presun bibliografickej kompetencie na autora je osobitne dôležitý v dokumentoch, ktoré sú ako úplné texty, alebo záznamy o nejakom jave, predmete, aktivite, transakcii a pod., prístupné v elektronickej forme. Autor sám pripravuje dokument v elektronickej forme pre bibliografický prieskum, čím vznikajú, napríklad využitím hypertextových techník a aplikácie SGML, akési vnorené bibliografické texty alebo prieskumové prvky bibliografického typu priamo v texte dokumentu.

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že bibliografia patrí v postmodernom veku k oblastiam, ktoré sú, možno viac ako iné humanitné disciplíny, napojené na hlavný generátor rozvoja, ktorým sú informačné technológie.

Bibliografia patrí medzi oblasti činnosti, ktoré sa okamžite a bez väčších ťažkostí uplatňujú v globálnych informačných sieťach, jednou z ktorých je Internet. Internet bibliografov neprekvapil. Bibliografické bazy údajov boli medzi prvými na Internete prístupné cez World Wide Web (WWW). Svedčí to o tom, že bibliografia sa rozvíja v tesnom kontakte s dominantným prúdom postmodernizmu, informačnými technológiami, ktoré pre bibliografu nie sú novinkou a nenašli ju nepripravenú. Napríklad verejne prístupné on-line katalógy (OPAC) je možné veľmi rýchlo sprístupniť nástrojmi WWW. Zďaleka sa to nedalo donedávna povedať o iných, spoločensky a profesionálne lukratívnejších oblastiach a disciplínach v kultúre alebo mimo nej (múzeá, galérie, obchod, štátna správa, cestovný ruch a pod.).

Je zaujímavé, že charakteristické symboly postmoderny v umení sú knižnica, múzeum, maska, zrkadlo, bludisko. Upozorňuje na to Tibor Žilka (1995, s. 31). Dokladá to napríklad tým, že príbehy typických diel postmoderny, romány Umberta Eca *Foucaultovo kyvadlo* a *Meno ruže* sa odohrávajú v múzeu a knižnici.

Na bibliografickej konferencii v roku 1976 (Katuščák; 1980, s. 88–95) sme v rámci svojho referátu predniesli ukážku z románu Anatola Francea *Ostrov tučniakov*, v úvode ktorého je obraz, v ktorom je istý zjav, človečik, ktorý má meno *Fulgentius Tapír*. Na rôznofarebné kartičky sa usiluje svedomite zaznamenať informácie o svete. Jeho snaha je však márna a napokon sa utopí v záplave pestrofarebných lístkov, ktoré sa na neho vyvalia z poličiek a kartoték.

Táto symbolika v sebe skrýva snahu nájsť východisko z bludiska, zo záhady, tajomnosti alebo záplavy informácií, ktoré reprezentuje knižnica a múzeum. Ukazuje sa, že človek hĺbkovo vníma knižnicu, ktorá pochopiteľne zastupuje v danom prípade aj bibliografiu, ako vážny fenomén a myšlienkovú platformu, ktorá môže slúžiť ako odrazová plocha pre hľadanie vo filozofickom zmysle slova.

Postmodernistická metafora a práca so symbolikou zrkadla, odrazu, knižnice, múzea má však aj inú konotáciu. Ide o metonymické vyjadrenie sveta o svete. V knižnici sú predsa dokumenty o realite, o svete a nie svet sám, tak, ako je v zrkadle odraz reality a nie realita samotná. Človek akoby už nie je schopný vnímať a porozumieť celý svet priamo, ale len cez nejakú sprostredkujúcu transformáciu, cez nejaký zástupný element. Človek akoby rezignoval na možnosť racionálneho usporiadania sveta a uchýľuje sa k tomu, čo mu ho nahrádza. Realitu akoby nahrádzala iná, upravená a ľahšie stráviteľná virtuálna alebo zidealizovaná realita. Človek sa, niekedy našťastie, nestretáva s realitou samotnou, ale s jej upraveným obrazom. Medzi človeka a realitu vstupuje veda, kultúra, literatúra a iné sprostredkovacie systémy. Také sú sociálne siete a taký bol aj priamy prenos vojny v Perzskom zálive prostredníctvom televízie CNN, taká je masová komerčná hollywoodská filmová produkcia, také sú reklamou „predžuvané“ potravinové výrobky a pod.

Pokiaľ ide o oblasť knižnej kultúry a literatúry, niektorí myslitelia dokonca konštatujú, že „tzv. sekundárna literatúra sa široko ďaleko prevalila cez tvorbu primárnu, čo mnohým ľuďom robí ťažké starosti“ (Mathauser; 1994, s. 30). Mathauser uvádza, že Cesare Segre hovorí o rakovinovom bujnení na tele literárnej tvorby, iní, napr. George Steiner, by ju, alebo jej najväčšiu časť, najradšej vykázali zo sveta vzdelanosti.

Bibliografia patrí tiež medzi systémy, ktoré sa realizujú na sekundárnej úrovni, tzv. metaúrovni. Možno, že by Segre a Steiner bibliografii udelili výnimku. K svojej existencii potrebuje bibliografia inú realitu – univerzum prototextov. Bez tohto univerza bibliografia nemôže

existovať. Expresívne výhrady, ktoré sa dotýkajú parazitickej povahy tzv. sekundárnej literatúry, sú do určitej miery namieste aj v prípade bibliografie. Môžu sa, napríklad, dotýkať faktu, že na základe pôvodných bibliografií, ktoré vznikli ako produkty uplatnenia metódy *de visu*, vznikajú ďalšie nepôvodné odvođeniny, ktoré sú zdanlivo nadbytočné, avšak pre používateľa môžu byť užitočné.

Výhrada voči nadbytočnosti sekundárnej literatúry sa môžu vzťahovať aj na fakt, že jeden dokument je dôvodom pre vznik desiatok a možno stovák rovnakých, alebo aspoň veľmi podobných bibliografických záznamov. Obrazne povedané, nezvyšuje sa počet poznatkov, ale počet textov, jazykových znakov, písmen, obrazov, tónov. Rozpor medzi pôvodným a odvođeným, medzi originálnym tvorivým dielom a užitočnou informáciou o ňom, je jednoducho fakt, s ktorým nám prichodí sa vyrovnávať. Tento rozpor je ťažko možné uspokojivo vyriešiť. Mathauser v tejto súvislosti len konštatuje, že je síce fakt, že táto sekundárna literatúra, či parazitické sekundárne texty existujú, dodáva však, že „akákoľvek umelá redukcia ich počtu je nemysliteľná“ (Mathauser; 1994, s. 30).

Otázka primárnosti – sekundárnosti súvisí s komplikovanou otázkou medzitextového nadväzovania a s intertextualitou. Tibor Žilka (1995, s. 7–8) poukazuje na intertextualitu ako bežnú metódu postmodernistickej tvorby. Hovorí o literatúre, avšak jeho postreh sa dotýka do značnej miery aj iných textov. Napokon, znakom postmoderny je zblížovanie vedy s literatúrou a umením, pričom ich hlavnou spoločnou črtou je tvorivosť a solidarita tvorivej komunity. Žilka, inšpirovaný otcom postmoderny J. L. Borgesom („*Okrem citátov nám už nič neostáva. Jazyk je systémom citátov.*“), tvrdí, že:

Dnes sú texty významných literárnych diel popretkávané rozličnými citáciami, alúziami, vkomponovanými do textu vo forme palimpsestu. Pravda, nejde vždy iba o citácie, ale aj o kvázicitácie či komentáre k už jestvujúcim dielam ... Dá sa povedať, že sa celá tvorba presunula na vzťah text – text. Ak sa povie referencia, sémanticky síce vždy ide o vzťah k realite, ale dôraz sa kladie na syntagmatický aspekt – na vzťah k inému textu, k prvozvoru, ktorý autor zväčša deštruuje, znovu píše či prepisuje. (Žilka; 1995, s. 7).

Z hľadiska bibliografie vyššie uvedené myšlienky zaujímavo vyjadrujú to, čím sa ona sama profesionálne zaoberá. Myslíme najmä na

bibliografickú starostlivosť o etickú a technickú stránku tvorby bibliografických odkazov a na techniky citovania (STN ISO 690). Znamená to, že bibliografia pozná problém medzitextového nadväzovania a patrí medzi systémy, ktoré pomáhajú zaznamenať väzby medzi textami.

Pravda, bibliografia môže len ťažko skúmať, na aké texty reaguje autor literárneho diela. V umeleckej literatúre ide prevažne o skryté medzitextové nadväzovanie, o alúzie, voľné inšpirácie, podnety, motívy, kontemplácie, pričom autor spravidla otvorene nemanifestuje vzťah k iným textom. Bibliografia dbá o to, aby autor jasne, technicky správne a eticky, s rešpektovaním práv iných autorov, manifestoval fakt, že sa inšpiroval cudzím textom, a že naň nejakým spôsobom nadväzuje.

3.9 Systém pilierov novej bibliografie a knihovníctva

Prvkami štruktúry nového systému knihovníctva sú:

1. Katalogizačné princípy IFLA (Statement of International Cataloguing Principles (ICP)).
2. Popis a prístup ku zdrojom (Resource Description and Access (RDA)).
3. Funkčné požiadavky na bibliografické záznamy (Functional Requirements for Bibliographic Records (FRBR)).
4. Funkčné požiadavky na autoritatívne dáta (Functional Requirements for Authority Data (FRAD)).
5. Funkčné požiadavky na vecné autoritatívne dáta (predmetové authority) (Functional Requirements for Subject Authority Data (FRSAD)).
6. Referenčný model pre knižnice (Library Reference Model (LRM)).
7. FRBRoo konceptuálny model v objektovo orientovanom formalizme (FRBRoo : a conceptual model for bibliographic information in object oriented formalism).
8. PRESSoo : rozšírenie CIDOC CRM na modelovanie bibliografických informácií o pokračujúcich zdrojoch (PRESSoo : extension of CIDOC CRM and FRBRoo for the modelling of bibliographic information pertaining to continuing resources).

9. BIBFRAME rámec iniciatívneho vývoja novej bibliografie (BIBFRAME Bibliographic Framework Initiative).¹⁰
10. MARC21. Bibliografický formát. Formát MARC 21 pre Autority a Holdingy.

Formát MARC 21 predstavuje najstabilnejšiu a najpodrobnejšiu sadu *dát* (dataset, metadata), ktorá sa naďalej používa v bibliografii a katalogizácii a ešte sa dlho bude používať v praxi a ILS. Popri tom sa budú postupne rozvíjať a nasadzovať aplikácie, ktoré umožnia konvertibilitu s dátami MARC21, avšak budú založené na značkovacích jazykoch štandardu SGML a aplikáciách XML, HTML, TEI a pod., a koncepte entitno-relačných modelov rodiny FRBR a objektovo-orientovaných modelov FRBRoo.

3.9.1 Nové katalogizačné pravidlá

Navrhovanie dát pre knižničné systémy a služby novej generácie v najbližšom desaťročí budú ovplyvnené viacerými novými požiadavkami, princípmi, modelmi a definíciami dát.

Na začiatku 21. storočia IFLA vyhlásila *nové princípy katalogizácie* najprv v roku 2009 a najnovšie v roku 2016 (Galeffi et al 2017)¹¹, vydané v roku 2017. Katalogizačné princípy IFLA významne rozširujú a nahrádzajú staršie *Parížske princípy. Princípy IFLA*:

- a) pokrývajú všetky typy zdrojov bez ohľadu na ich formu (nie len texty),
- b) sú zamerané na prístup ku všetkým aspektom bibliografických údajov používaných v katalógoch knižníc,
- c) zahŕňajú nielen ciele, ale aj hlavné pravidlá, ktoré by mali byť zahrnuté v medzinárodných katalogizačných predpisoch, ako aj usmernenia o možnostiach vyhľadávania a získania,

10 Overview of the BIBFRAME 2.0 Model (BIBFRAME - Bibliographic Framework Initiative, Library of Congress) [online]. Library of Congress [cit. 2021-12-5]. Dostupné z: <https://www.loc.gov/bibframe/>

11 IFLA Cataloguing Section and IFLA Meetings of Experts on an International Cataloguing Code; Approved by IFLA Cataloguing Standing Committee and IFLA Committee of Standards Endorsed by IFLA Professional Committee. (2017) *IFLA Statement of International Cataloguing Principles (ICP)*. Dostupné z: https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/cataloguing/icp/icp_2016-en.pdf

- d) zohľadňujú nové kategórie používateľov, prostredia s otvoreným prístupom, interoperabilitu a dostupnosť údajov, potrebu nových nástrojov na vyhľadávanie a všeobecnú výraznú zmenu správania používateľov.

Základom novej paradigmy v bibliografii a katalogizácii sú koncepčné modely v rodine funkčných požiadaviek IFLA¹².

Nová paradigma IFLA pracuje s novým nosným systémom pojmov (*entitno-relačný model*, tzv. *E-R model*), ktoré by mala katalogizácia (bibliografia) akceptovať: *entity*, *atribúty*, *vzťahy*. Výkladový slovník pojmov (tezaurus) je súčasťou publikovaných princípov IFLA.

Pokiaľ ide o *entity*, ktoré môžu byť reprezentované bibliografickými a autoritatívnymi údajmi, sú to predovšetkým tieto:

Tab. 5: Bibliografické entity a entity pre authority

Work	Dielo
Expression	Výraz
Manifestation	Prejav
Item	Jednotka
Person	Osoba
Family	Rodina
Corporate Body	Korporácia
Thema	Téma
Nomen	Meno

Pravidlá prinášajú aj zmeny terminológie:

12 Functional Requirements for Bibliographic Records (FRBR), publikované 1998.

Functional Requirements for Authority Data (FRAD), publikované 2009.

Functional Requirements for Subject Authority Data (FRSAD), publikované 2010.

Functional Requirements for Bibliographic Records – Object Oriented (FRBROO), publikované 2016.

PRESSOO, version 1.2, publikované 2016.

IFLA Library Reference Model (IFLA LRM), August 2017, konečná verzia, podporená IFLA Professional Committee.

Tab. 6: Termíny, ktoré sa v Princípoch IFLA nepoužívajú

Záznam autority, autoritatívny záznam	Authority record	pozri	Autoritatívne dáta
Bibliografický záznam	Bibliographic record	pozri	Bibliografické dáta
Zbierka	Collection	pozri	-
Pojem	Concept	pozri	Téma
Typ obsahu	Content type	pozri	Forma obsahu
Udalosť	Event	pozri	Téma
Objekt	Object	pozri	Téma
Miesto	Place	pozri	Téma
Bibliografická jednotka	Bibliographical unit	pozri	Prejav (manifestácia)
Záhlavie	Heading	pozri	Autorizovaný prístupový bod, Riadený prístupový bod
Odkaz	Reference	pozri	Variantná forma názvu
Jednotný názov	Uniform title	pozri	Autorizovaný prístupový bod, autorizovaná forma mena, názov

Vyhlásenie o zásadách z roku 2009 nahradilo a výslovne rozšírilo rozsah *Parížskych zásad* z výlučne textových zdrojov na všetky typy zdrojov, a len z výberu a formy zápisu na všetky aspekty bibliografických a autoritatívnych údajov používaných v knižničných katalógoch. Obsahovalo nielen princípy a ciele, ale aj hlavné pravidlá, ktoré by mali byť zahrnuté do katalogizačných pravidiel na medzinárodnej úrovni, rovnako ako pokyny pre možnosti vyhľadávania a získavania. Neskoršie vydanie z roku 2016 zohľadňuje nové kategórie používateľov, prostredie s otvoreným prístupom, interoperabilitu a dostupnosť dát, funkcie vyhľadávacích nástrojov a všeobecne významnú zmenu správania užívateľov. Vyhlásenie z roku 2016 zahŕňa:

1. Rozsah
2. Všeobecné princípy

3. Entity, atribúty a vzťahy
4. Bibliografický popis
5. Prístupové body
6. Ciele a funkcie katalógu
7. Základy vyhľadávacích schopností.

Toto vyhlásenie stavia na skvelých katalogizačných tradíciách vo svete, a tiež na koncepčných modeloch v rodine funkčných požiadaviek IFLA.

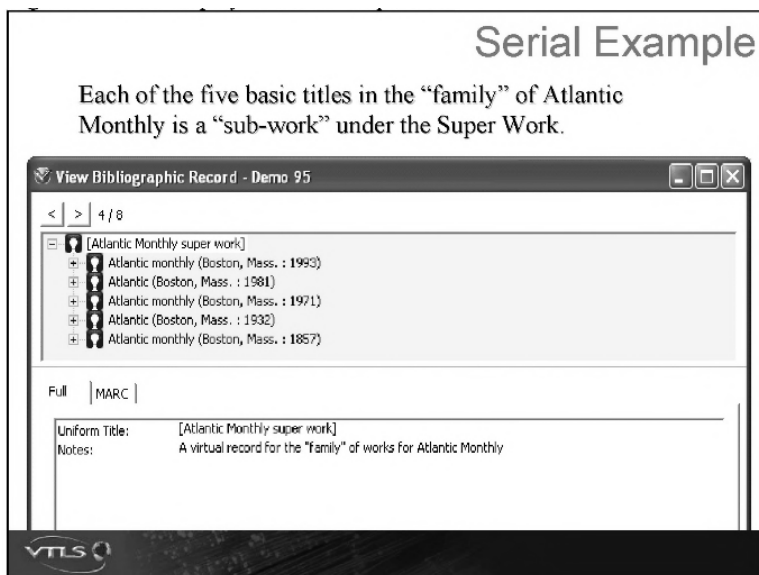
3.9.2 RDA

- znamená „Popis a prístup ku zdrojom“ (z angl. Resource Description and Acces), a je to názov štandardu, ktorý je nástupcom *Anglo-amerických katalogizačných pravidiel* (AACR2).
- je štandard pre popisnú katalogizáciu, ktorý poskytuje pravidlá a inštrukcie na formulovanie bibliografických dát.
- je množina katalogizačných pokynov založených na FRBR a FRAD na vytvorenie popisu zdrojov, výrazov, pomenovaní a prístupových bodov predstavujúcich zdroj.
- ponúka knižniciam potenciál výrazne zmeniť spôsob, akým sa bibliografické údaje vytvárajú a používajú.
- je štandard pre popis zdrojov a prístup určený pre digitálny svet.
- poskytuje flexibilný rámec na opis všetkých zdrojov (analogových a digitálnych), ktorý je rozšíriteľný pre nové typy materiálov, dáta, ktoré sú ľahko prispôsobiteľné novým a vznikajúcim databázovým štruktúram, dáta, ktoré sú kompatibilné s existujúcimi záznamami v online katalógoch knižníc.
- je balík dátových prvkov, usmernení a pokynov na vytváranie metadát dokumentov v knižniciach a iných oblastiach kultúrneho dedičstva. Dáta RDA sú vytvorené podľa medzinárodných modelov na prepojené dátové aplikácie zamerané na používateľa.
- ide nad rámec predchádzajúcich katalogizačných pravidiel v tom, že poskytuje pokyny na katalogizáciu digitálnych zdrojov a kladie väčší dôraz na pomoc používateľom *nájsť, identifikovať, vybrať a získať informácie*, ktoré používatelia potrebujú.
- tiež podporuje zhľukovanie bibliografických záznamov s cieľom zobrazit' vzťahy medzi dielami a ich tvorcami.

3.9.3 Funkčné požiadavky na bibliografické záznamy (FRBR)

Funkčné požiadavky na bibliografické záznamy (FRBR;1998) predstavujú koncepčný entitno-relačný model, ktorý sa týka používateľských prístupov k vyhľadávaniu a prístupu do online knižničných katalógov a bibliografických databáz z pohľadu používateľa. Predstavuje holistický prístup k vyhľadávaniu a prístupu, pretože vzťahy medzi entitami poskytujú odkazy na navigáciu v hierarchii vzťahov. Ide o všeobecný model, ktorý sa neviaže na špecifické katalogizačné štandardy, ako sú anglo-americké katalogizačné pravidlá (AACR), popis zdrojov a prístup (RDA) a medzinárodný štandardný bibliografický popis (ISBD).

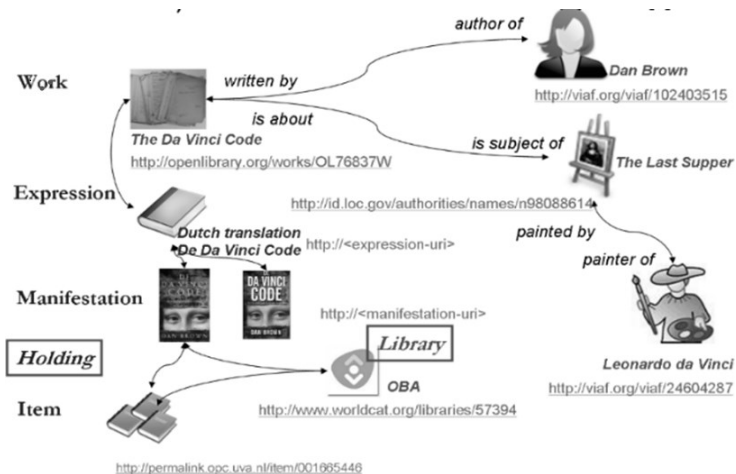
VTLS Virtua bol už v roku 2003 prvý ILS, ktorý použil prakticky model FRBR¹³. V katalógu knižnice je možné vytvoriť nový záznam FRBR alebo „frbrizovať“ celý katalóg.

Obr. 3: Príklad praktickej aplikácie FRBR

13 VTLS oznamuje niekoľko vylepšení FRBR vo Virtua Release 42 (librarytechnology.org).

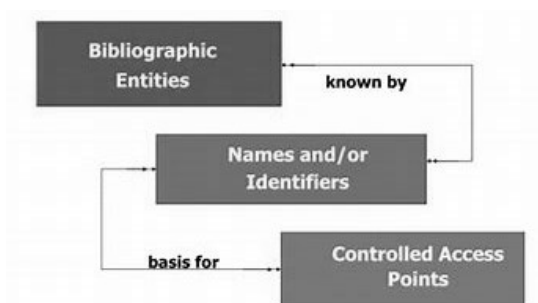
V podstate ide vo FRBR o to, že v katalógu nájde používateľ na jednom mieste všetky formy daného diela bez ohľadu na nosič a formu vyjadrenia.

Obr. 4: Názorný model FRBR

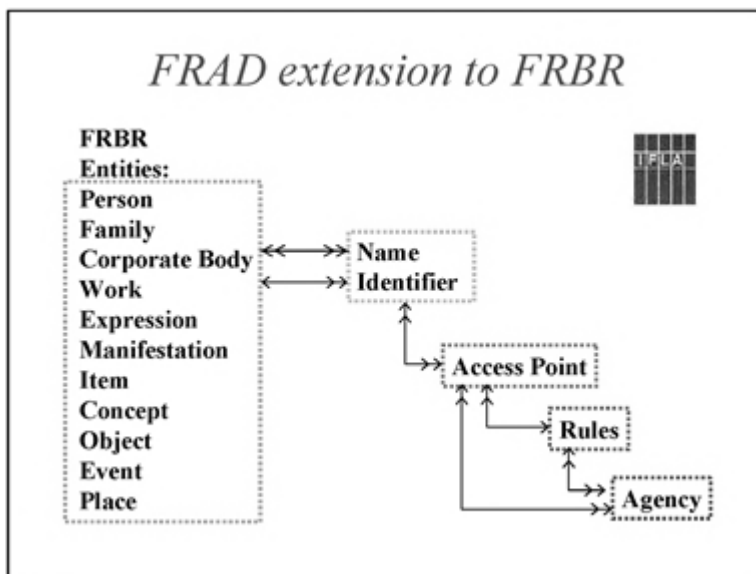
3.9.4 Funkčné požiadavky na autoritatívne dáta (FRAD)

Funkčné požiadavky na autoritatívne údaje (FRAD, 2009) je koncepčný entitno-relačný model na prepojenie dát zaznamenaných v záznamoch autorít v knižnici. Zodpovedajú potrebám používateľov týchto dát a uľahčujú zdieľanie týchto dát. Ide o rozšírenie modelu FRBR, do ktorého sú vo FRAD pridané ďalšie entity a atribúty.

Obr. 5: Základný model FRAD

Základ koncepčného modelu FRAD dát autorít je veľmi jednoduchý.

Obr. 6 Entitno-relačný model FRAD (Podľa Brabary Tillet)

Entity definované vo FRBR (stĺpec vľavo) sú rozšírené o entity a vzťahy FRAD (rámečky vpravo). Obrázok má poskytnúť predstavu o smere, ktorým sa modelovanie FRAD ubera. Šípky predstavujú vzťahy.

Napríklad entita FRBR vľavo je „známa podľa“ mena (Name) a je mu „priradený“ identifikátor (Identifier).

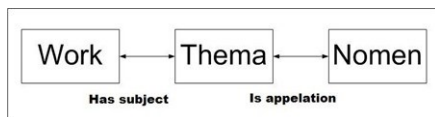
Prístupový bod (Access Point) je „založený“ na mene (Name) alebo identifikátore.

Prístupové body (Access Point(s)) sú „riadené“ pravidlami (Rules), ktoré zase „aplikuje“ agentúra (Agency), a prístupové body (Access Point(s)) sú tiež „vytvorené“ alebo „upravené“ agentúrou (Agency).

3.9.5 Funkčné požiadavky na vecné autoritatívne dáta (FRSAD)

Funkčné požiadavky IFLA na vecné autoritatívne dáta (predmetové autority) (FRSAD; 2011), je koncepčný entitno-relačný model vzťahov medzi vecnými (predmetovými) entitami. Publikovaný bol v roku 2010.

Je pokračovaním práce vykonanej na modeli FRBR. Model je určený na podporu globálneho zdieľania a opätovného použitia údajov, tzv. subjektových (predmetových, vecných) autorít.

Obr. 7 Základný model a pojmy FRISAD

Dielo – je zaznamenaný prejav intelektuálnej alebo umeleckej tvorby.

Téma – je čokoľvek, čo môže byť predmetom diela.

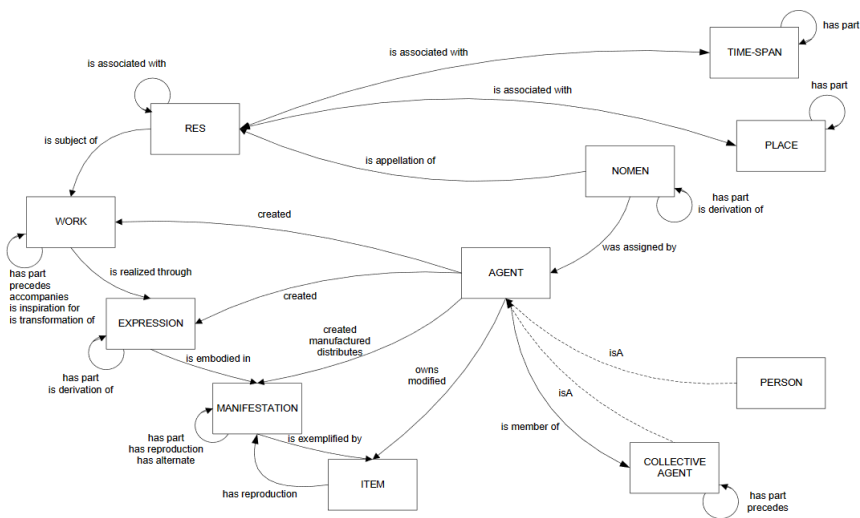
Výraz (meno, pomenovanie) – je akýkoľvek alfanumerický, zvukový, vizuálny alebo akýkoľvek iný symbol, znak alebo kombinácia symbolov, ktorými je téma známa, odkazuje sa na ňu alebo je oslovená. Výrazom môže byť akékoľvek vyjadrenie témy. V ideálnom prípade bude existovať autoritatívny súbor so všetkými možnými predmetmi/témami. To znamená, že by malo byť možné vymieňať si údaje o vecných (predmetových) autoritách medzi systémami.

3.9.6 Referenčný model pre knižnice (LRM)

IFLA Library Reference Model (LRM; 2020) je referenčný koncepčný entitno-relačný model pre knižnice a ich bibliografickú a katalogizačnú doménu na najvyššej úrovni. Vyjadruje „logickú štruktúru bibliografických informácií“. Zjednocuje modely funkčných požiadaviek na bibliografické záznamy (FRBR), funkčné požiadavky na údaje o autoritách (FRAD) a funkčné požiadavky na vecné (predmetové) údaje (FRISAD).

LRM sa má používať ako základ katalogizačných pravidiel a implementácie bibliografických informačných systémov.

V katalogizačnej a bibliografickej praxi a používaných ILS pretrváva tradičné paradigma bibliografie a katalogizácie. Pri navrhovaní nových systémov a služieb musia vývojári reagovať v systémových analýzach a aplikáciách na nové koncepčné modely a rámce IFLA.

Obr. 8: IFLA referenčný koncepčný entitne-relačný model pre knižnice

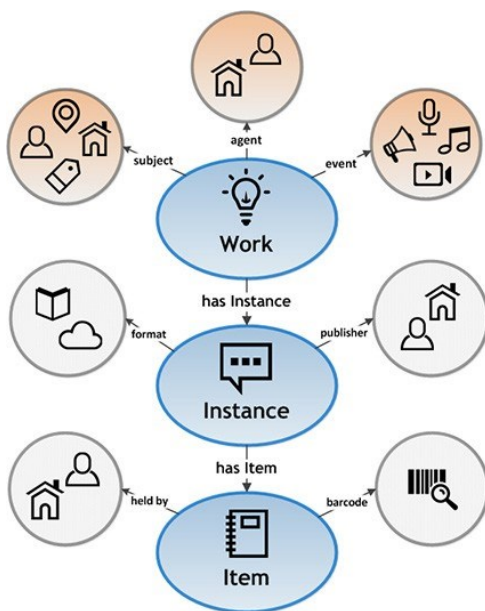
3.9.7 FRBRoo konceptuálny model v objektovo orientovanom formalizme

FRBRoo (2015) je objektovo orientovanou verziou rodiny objektovo-orientovaných modelov FRBR. FRBRoo nie je entitno-relačný model, ale konceptuálny „objektovo-orientovaný model“. Pomocou pojmov je modelované konceptuálne prepojenie a harmonizácia s potrebami múzeí a konkrétne s referenčným CIDOC CRM (2006). FRBRoo zachytáva a reprezentuje základnú sémantiku bibliografických informácií, a preto uľahčuje integráciu, sprostredkovanie a výmenu *bibliografických a muzeálnych* informácií.

3.9.8 BIBFRAME rámec iniciatívneho vývoja novej bibliografie

BIBFRAME (2021) je iniciovaný Kongresovou knižnicou. Poskytuje základ pre budúcnosť bibliografického popisu na webe aj v širšom prepojení svete, ktorý je založený na technikách prepojených dát. Hlavným zameraním iniciatívy je určiť cestu prechodu pre formáty MARC 21 pri zachovaní robustnej výmeny údajov, ktorá v posledných desaťročiach podporila zdieľanie zdrojov a úsporu nákladov na katalogizáciu.

V súčasnosti prebiehajú experimenty so spracovaním dokumentov v BIBFRAME, pričom sa súčasne používa MARC 21 aj BIBFRAME. Pozornosť sa venuje dvojsmernej konverzii dát MARC 21 – BIBFRAME; BIBFRAME – MARC 21.

Obr. 9: Koncept BIBFRAME

3.9.9 Implikácie na transformáciu knihovníctva a bibliografie

Ukazuje sa, že postmoderná bibliografia už nie je len činnosť zameraná na formálny identifikačný popis a súpis dokumentov. V počítačových záznamoch sa agregujú entity, atribúty a vzťahy, ktoré umožňujú hĺbkové spracovanie dokumentov a umožňujú vykonávať veľmi dôkladný bibliograficko-informačný prieskum.

Sofistikované softvéry umožňujú spájať bibliografické dáta s úplnými textami dokumentov alebo s multimédiami, využívať súbory autorít, pracovať v integrovanom a používateľsky komfortnom prostredí, využívať nástroje World Wide Webu a pod. Ďalším štandardným znakom postmodernej bibliografie je využívanie dát v bibliografickom spracovaní,

v tvorbe a využívaní heslárov (autorít) a prácu s vlastníkymi údajmi (holdingy).

Vo vzťahu k bibliografickému textu a textu dokumentu sa rozvíjajú dve hlavné konvergujúce tendencie: *štruktúrálna* a *hypertextová*.

Prvá – *štruktúrálna* – je evolučná, vnútrobibliografická. Jej dokladom je sústavne zdokonaľovaný systém formátu MARC, najmä formátu MARC 21. Formát MARC 21 predstavuje najstabilnejšiu a najpodrobnejšiu sadu údajov (dataset, metadata), ktorá sa naďalej používa v bibliografii a katalogizácii a ešte sa dlho bude používať v praxi a ILS. Popri tom sa budú postupne rozvíjať a nasadzovať aplikácie, ktoré umožnia konvertibilitu s dátami MARC 21, avšak tie budú založené na značkovačích jazykoch štandardu SGML a aplikáciách XML, HTML, TEI a pod. a koncepte entitno-relačných modelov rodiny FRBR a objektovo-orientovaných modelov FRBRoo.

Druhá – *hypertextová* – je mimobibliografickej proveniencie. Viaže sa na informačné technológie, počítačovú lingvistiku a elektronické publikovanie.

Zdá sa, že pre postmodernú bibliografiu nie sú zatvorené dvere, ktoré vedú od manažmentu záznamov o dokumentoch k manažmentu dát a znalostí. Profesia bibliografa si vyžaduje zvládnutie informačnej technológie. Produkovanie množstva čiastkových papierových bibliografických súborov sa stalo neefektívnym tak z ekonomického, ako aj z informačného hľadiska. Počítačové bibliografické záznamy sa uchovávajú v moderných databázových systémoch a sú dostupné cez globálne počítačové siete (World Wide Web). Technologická infraštruktúra Internetu a WWW otvára pre moderné bibliografické služby úplne nové horizonty. Dokonca sa zdá, že Internet je pre vývoj bibliografie natoľko významný, že bude možné hovoriť o bibliografii pred Internetom a o bibliografii s Internetom, alebo o digitálnej bibliografii. Rovnako sa to týka aj verejne online prístupných katalógov knižníc (OPAC) a prístupňovania digitálneho obsahu cez digitálne repozitáre.

3.10 Knižovníctvo a digitálna bibliografia

Digitálna bibliografia je novou etapou vo vývoji bibliografie a komunikácii poznatkov v globálnom v meradle a jej vznik sa spája s revolučne novými technologickými možnosťami a používaním čipu

(integrovaných obvodov v 70. rokoch) v oblasti vzniku, uchovávanía a sprístupňovania digitálnych dokumentov a digitálneho obsahu, najmä s možnosťami masovej robotizovanej digitalizácie rozsiahlych knižničných a archívnych zbierok, čo napríklad umožňuje digitalizáciu, archivovanie a sprístupnenie celého národného písomného dedičstva v relatívne krátkom čase.

Digitálna bibliografia predstavuje pre knihovníctvo, bibliografiu a komunikáciu poznatkov novú výzvu. Úlohy bibliografie sa v digitálnom veku menia. Tradičný modernistický model bibliografie a bibliografického systému prechádza do novej vývojovej fázy. Zmeny v oblasti informačných dokumentových zdrojov, spolu s masívnym rozvojom informačných technológií, zásadne odrážajú v povahe bibliografickej práce a v celom knihovníctve. Nastupuje digitalizácia, digitálne knihovníctvo a v ňom digitálna bibliografia.

V *digitálnej bibliografii*, na kvalitatívne novej úrovni, dominuje opäť, ako pred tisíckami rokov, práca s celým dokumentom, s digitálnym obsahom a s dôrazom na *klasifikáciu*, *indexovanie* a *deskriptívne bibliografické metadáta*. S nástupom masovej digitalizácie sa bibliografia po stáročiach veľkým historickým oblúkom vracia k práci s primárnym dokumentom. *Substitučná funkcia* bibliografie, ktorú niekoľko storočí reprezentoval záznam o dokumente, sa stráca. V digitálnej bibliografii dominuje holistický princíp vo vzťahu k dokumentu a kvalitatívne nový systém práce s informáciami a poznatkami. Záznam už nezastupuje celý dokument, ako sme na to zvyknutí v katalógoch, bibliografiách a iných bibliografických textoch. Deskriptívne bibliografické metadáta sú *súčasťou* digitálneho dokumentu, ktorý vstupuje do komunikácie poznatkov ako celok.

3.11 Prepisovanie, popis, digitalizácia

Historickú vývojovú líniu vidíme takto: *prepisovanie* (rewriting) – *popis* (description), *digitalizácia* (digitization). Predpokladáme, že digitalizácia je globálny trend, ktorý v sociálnej informatike, knihovníctve, bibliografii a sprístupňovaní poznatkov, bude dominovať aj v nasledujúcich desaťročiach nového tisícročia.

Bibliografia sa teda vracia po dvoch tisícročiach ku svojej archetypálnej podstate. Prešla od starovekého a stredovekého *prepisovania* dokumentov (rewriting) do 16. storočia, cez novoveké *popisovanie* kníh

(description), ktoré teraz doznieva, po *digitalizáciu* (digitization) *od začiatku 21. storočia*.

To, čo bolo v minulosti v bibliografii dominantné a známe ako *prepisovanie* dokumentov, to je v súčasnosti pre postmodernú bibliografiu digitalizácia ako kvalitatívne nová fáza vývoja jej formy a spoločenského dosahu.

V digitálnom veku sa zásadne mení povaha bibliografie a bibliografickej práce. Rastú požiadavky na odbornú kompetenciu bibliografov. Vznikla potreba nanovo riešiť zložité teoretické, koncepčné, organizačné, metodologické a metodické otázky bibliografie, najmä v oblasti *národných bibliografických služieb, povinného výtlačku (zákonného depozítu), zvládnutia toku elektronických dokumentov, tvorby deskriptívnych metadát, klasifikácie a indexovania digitálneho obsahu, dlhodobej archívácie digitálneho obsahu, vyhľadávacích a navigačných bibliografických a informačných nástrojov, podpory využívania poznatkov prostredníctvom sprístupňovania digitálneho obsahu*.

3.12 Digitalizácia ako nová etapa bibliografie a inovácia v knihovníctve

Digitalizácia je nová, revolučná metóda efektívneho a širokého demokratického sprístupnenia poznatkov a informácií občanom. Digitalizácia znamená kvalitatívnu revolúciu v sociálnej informatike, ako aj vo vedeckej a odbornej komunikácii informácií a poznatkov, pričom zasahuje do samotnej podstaty bibliografie, knižničnej a informačnej vedy a praxe. Cieľom digitalizácie sa stáva uchovávanie, sprístupňovanie a najmä využívanie digitálneho obsahu v oblasti ekonomiky, vedy, inovácií, vzdelania a kultúry.

V našom prístupe nejde v žiadnom prípade o odmietanie bibliografie, ktorá existovala doteraz. Ak hovoríme o bibliografii *postmodernej*, máme na mysli významné a zásadne zmeny, ktoré sa uskutočňujú v dokumentácii, knihovníctve a v samotnej bibliografii, ako aj mimo nej, pričom bibliografia z týchto zmien a podnetov vyvodzuje pre seba vlastné závery, ktorých realizácia jej dáva znaky modernosti.

Postmoderná bibliografia sa postupne začala formovať v druhej polovici dvadsiateho storočia. Prínosom knihovníkov a bibliografov je v tomto procese vývoja komplexný a systémový prístup ku knihovníctvu a bibliografii.

Dosiahla sa solídna úroveň praktickej tvorby bibliografií na národnej úrovni v Česku a na Slovensku. V knižničnej a informačnej vede sa začal riešiť širší odborný a sociálny kontext úsilia o modernejšie knihovníctvo a bibliografiu.

3.12.1 Bibliografia vo vzdelávaní v LIS

Bibliografia sa stala predmetom stredoškolskej výuky a študijným predmetom bakalárskeho, magisterského a doktorandského vysokoškolského štúdia. Po viacročnom úsilí vznikol u nás študijný odbor knižničná a informačná veda. Ďalej, knihovníctvo sa najmä po roku 1989 komplexne transformuje. Bibliografický systém bol inštitucionálne napojený na štruktúru knižničného systému. Zdá sa nám preto vhodné načrtnúť problém postavenia bibliografie v novom národnom knižničnom systéme, o konštituovanie ktorého sa usilujeme. Dávnejšie nás znepokojuje, že oblasti knižničnej a informačnej vedy, ako prevažne humanitné disciplíny, akoby stáli bokom od hlavného prúdu vedeckého, filozofického a kultúrneho myslenia. Prekonanie tohto stavu si vyžaduje prejsť k úvahám o vzťahu knihovníctva, bibliografie a postmodernizmu.

Naša pôvodná koncepcia bibliografie, ktorú rozvíjame už viac rokov, je postavená na téze, že bibliografia ako jadro knihovníckej práce je oblasť vedeckej a praktickej činnosti, ktorá je zameraná na komunikáciu bibliografických informácií o dokumentoch, že teda *bibliografia je veda o bibliografickej komunikácii*.

Knižničná a informačná veda vo svojich disciplínach, bibliografiu nevynímajúc, neprešla v niektorých krajinách, ako niektoré iné humanitné vedy, zreteľnou fázou vyčlenenia a interpretácie svojich vlastných špecifických štruktúr. Zostáva, na vlastnú škodu, na vonkajšej, javovej úrovni skúmania dokumentov, bez hľadania a teoretických analýz hlbokých, semiotických a medzitextových vzťahov medzi *dokumentmi* a *informatickými textami*, ktoré sa profesionálne produkujú v oblasti knihovníctva, bibliografie a dokumentácie.

Z toho vyplývajú aj určité metodologické ťažkosti definovania vlastného predmetu, špecifických faktov, koncepcií a metód a v konečnom dôsledku je potom nevyhnutné zdôrazňovať interdisciplinaritu a *vypožičiavanie* si terminológie a argumentácie z iných odborov a disciplín (jazykoveda, sociológia, psychológia a pod.).

V odbornej literatúre je na druhej strane dostatok dôkazov o tom, že naši odborníci z odboru knižničnej a informačnej vedy zaznamenávajú vývoj teoretického myslenia v iných krajinách. Spravidla však ide viac o *metateoretickú registráciu* poznatkov, ku ktorým sa dospelo inde, než o konfrontáciu koncepcií, porovnávanie výsledkov vlastného výskumu a praktických skúseností s výsledkami a skúsenosťami iných.

Pojem bibliografia sa v súčasnosti používa naďalej jednak vo význame *popis a súpis* dokumentov a jednak ako pomenovanie *disciplíny*, ktorá je zameraná na *bibliografickú komunikáciu* a praktické riešenie problémov výmeny bibliografických údajov.

Vzhľadom na spojenie bibliografie s informačnými technológiami sa postupne mení chápanie bibliografie ako *popisu* a *súpisu*. *Popis* sa transformuje na sofistikovaný proces a produkt uplatnenia analýzy komplexnej štruktúry dokumentov, s využitím iných informačných zdrojov. *Súpis*, respektíve súpisové znaky bibliografického záznamu strácajú v elektronickej forme v databázach svoj niekdajší úzky význam, vzhľadom na množinové, spravidla papierové, bibliografické súpisy a kartotéky. Paleta bibliografických dát sa mimoriadne prehĺbila, precizovala, jednak v zmysle časť-celok, jednak v zmysle diverzifikácie techník zaznamenania vzťahov diachronických a hierarchických, ako aj vzťahov medzi *univerzom dokumentov* a *bibliografickým univerzom*.

3.13 Komunikačná koncepcia bibliografie

Popri *immanentistickej* koncepcii bibliografického textu staviame našu koncepciu na *komunikačnom princípe*. Pôvodnú teóriu *bibliografickej komunikácie* sme zverejnili v polovici sedemdesiatych rokov (Katuščák; 1975). Inšpirovali sme sa metodologickými výdobytkami nitrianskej školy, sústredenej okolo Františka Miku a Antona Popoviča, *teórie textu*, *teórie literárnej komunikácie*, *teórie prekladu*, *jazykovednej štylistiky* a *koncepcie literárneho vzdelania*.

Z hľadiska formovania teórie bibliografickej komunikácie sú dôležité najmä dva zdroje: *kybernetická teória informácie* a *teória textu*. V novej dobe k týmto teoretickým základom treba počítať aj *teóriu množín* a *teóriu objektovo-orientovaného modelovania*.

Teória informácie poskytuje *komunikačný princíp*. *Teória textu* umožňuje v aplikáciách odpútať sa od čisto *lingvistickej stránky* (jazyk)

bibliografického textu a prejsť k ďalším plánom textu, čiže rozšíriť túto teóriu o *sémantický aspekt* (téma, výrazový posun v bibliografickom texte), *semiotický, resp. štylistický a komunikačný aspekt* (znakovosť, komunikácia znaku). Analogicky s teóriou prekladu, v ktorej sa preklad považuje za *komunikačný akt*, keď hovorí, že preklad je textotvorná operácia, „štylistické modelovanie *prototextu* jeho prekladovým *metatextom*“ (Popovič; 1983, s. 164).

V prípade *prekladu* i v prípade tvorby *bibliografického textu* dochádza k tzv. *výrazovému posunu*, čo je ústredný pojem analýzy textu prekladu a treba s ním počítať aj v analýze bibliografického textu. Problematika *výrazového posunu* a *invariantnosti* totiž patrí medzi kľúčové problémy teórie bibliografického textu a ich riešenie má rozhodujúci význam pre celú sféru bibliografického prieskumu, čiže používateľského využívania prvkov bibliografického textu.

V bibliografickom prieskume sa môže využiť len to, čo sa nachádza v bibliografickom texte. Štruktúra bibliografického textu je preto hlavným predmetom záujmu teórie bibliografie, pričom poznatky o štruktúre bibliografického textu majú svoj význam pre koncipovanie bibliografických textov rôznych úrovní.

3.14 Bibliografické informácie

Bibliografické informácie, čiže *bibliografické dáta* o dokumentoch, sú usporiadané podľa určitých štandardov a noriem v *bibliografických záznamoch*, ktoré sú zaradené vo väčších celkoch, napríklad v *bibliografických súpisoch* (ako je napríklad národná bibliografia, špeciálna bibliografia a pod.). Bibliografické *dáta* sú usporiadané do *súborov* buď v tradičnej, papierovej forme, alebo v digitalizovanej forme v *počítačových súboroch* a v bibliografických *bázach údajov*, *databáza*. *Jadro* všetkých bibliografických záznamov, ktoré sa vyskytujú v rozličných oblastiach komunikácie informácií o dokumentoch, ako je knihovníctvo, knižný obchod a vedecké informácie (dokumentácia), tvorí *bibliografický popis* ako objektívna časť *bibliografického záznamu*.

Predmetom bibliografie ako *vedeckej disciplíny* je komplex problémov *bibliografickej komunikácie* v kontexte knižničnej a informačnej vedy. Teoretické zložky bibliografie sú najmä: *teória bibliografickej komunikácie*, *bibliografická analýza* a *syntéza*, *bibliografické jazyky*, *teória*

kondenzačnej deskripcie, teória spracovania dokumentov, bibliografické služby, bibliografický prieskum, bibliografické systémy, bibliografický manažment a marketing. Moderná bibliografia sa realizuje a skúma v kontexte rozvoja informačnej a komunikačnej technológie.

3.15 Metodologický význam koncepcie bibliografickej komunikácie

Môžeme uviesť niekoľko dôvodov, ktoré považujeme za dôležité na to, aby sme sa zaoberali bibliografickou komunikáciou, respektíve bibliografiou z aspektu komunikácie:

V modeli bibliografickej komunikácie sa ukazujú principiálne prvky a procesy bibliografie; bibliografia sa v komunikačnom modeli ukáže ako špecifická homogénna štruktúra. Tým sa vytvára možnosť považovať bibliografickú komunikáciu za najvšeobecnejšie teoretické východisko skúmania bibliografie cez jej základné prvky, zložky a ich funkcie. V modeli bibliografickej komunikácie sa odhaľuje *funkčná štruktúra systému*.

Model bibliografickej komunikácie odкрýva princípy *štruktúrovani* bibliografického textu.

Komunikačné hľadisko umožňuje skúmať nielen texty – produkty bibliografických spracovateľských operácií, ale aj komunikačné postoje subjektov komunikácie, čiže sociopsychologický aspekt.

Komunikačné hľadisko je východiskom pre skúmanie nielen metatextotvorných operácií, ale aj pre typológiu žánrov. Rozdiely a podobnosti medzi žánrami bibliografických textov dosiaľ neboli uspokojivo popísané.

Koncepcia bibliografickej komunikácie prekonáva staticko-štruktúrálnu koncepciu bibliografie a umožňuje akcentovať jej dynamiku a otvorenosť.

Zmyslom bibliografie totiž nie je donekonečna zhromažďovať bibliografické dáta, ale ich komunikácia a využívanie.

Pojem „komunikácia“ je v bibliografii, knihovníctve a dokumentácii dost' rozšírený. Používa sa v rôznych spojeniach, často dost' voľne a bez potrebnej didaktickej interpretácie. Známe sú napríklad spojenia: *komunikačný oblúk, dokumentová komunikácia, spoločenský systém komunikácie vedných informácií, spoločenské aspekty adresnej komunikácie informácií, komunikačný trojuholník* a mnohé ďalšie.

Z uvedených slovných spojení je najperspektívnejšia pôvodná cybernetická predstava o *komunikačnom trojuholníku*, s vrcholmi: *vysielateľ, správa, príjemca*, v ktorom sa rozhoduje, či komunikovaná správa je pre príjemcu informáciou, alebo nie. V tejto súvislosti sa uvádzajú kritériá, dôležité pre komunikovanie správ: *kto, kedy* podáva správu, *aké* je médium komunikácie, *čo* obsahuje správa, *ako* je formulovaná, *ktorým* priestorom a *v akom* čase má dosiahnuť cieľ, *kto* je príjemca, *čo* má správa ovplyvniť, *v akom* vzťahu je príjemca ku správe, *akým* vplyvom je vystavená správa, *ako* ju príjemca ďalej spracúva, *ktoré* spätné väzby má voči vysielajúcemu miestu, *či* je správa schopná nastoliť dialóg a pod.

V procese del'by práce vznikli a inštitucionalizovali sa profesionálne *sprostredkovateľské* služby, informačné systémy, ktoré sú založené na komunikačnom princípe. Udržiavajú kontakty medzi producentami správ, tvorcami správ – vysielateľmi a príjemcami – používateľmi.

Niektorí autori zasa spomínajú extrémne málo prvkov komunikácie, napríklad iba *pramenný dokument – používateľ*, alebo hovoria o komunikácii bez nosných prvkov.

Bibliografická komunikácia je založená na texte, presnejšie na opozícii prototext – metatext, na opozícii komunikát – metakomunikát. Bibliografická komunikácia je vlastne metakomunikáciou. To je *de facto* podstata našej teórie bibliografickej komunikácie z roku 1975.

3.16 Aspekt obsažnosti bibliografického textu

Z hľadiska bibliografického *prieskumu, vyhľadávania a získavania* je napríklad rozdiel, či bibliografickým textom je len minimálny bibliografický *popis*, alebo či bibliograf pri tvorbe bibliografického textu využíva celú škálu dát z formátu MARC 21 alebo UNIMARC. Práve využívanie štandardných nástrojov štruktúrovaní bibliografických textov je perspektívnou cestou *zvyšovania obsažnosti bibliografických textov*, počítačových bibliografických záznamov, a tým aj zvýšenie ich hodnoty pre bibliografický prieskum. Pre našu prax to znamená, že nestačí o týchto možnostiach len *zhruba* vedieť, že *existujú*, ale usilovať sa o ich pochopenie, zvládnutie a praktické využitie.

Inou, perspektívne iste zaujímavou cestou, môže byť informačná práca s *prírodným jazykom textov* dokumentov v elektronickej forme, bez zásahu sekundárnych bibliografických a informačných služieb

a systémov. Nazdávame sa, že k informačnej práci s prirodzeným textom, pripraveným na informačný prieskum, nedôjde nejakým radikálnym skokom, ale postupným *prechodom od štrukturálnej metódy bibliografickej práce, jej kombinovanie a rozširovanie o hypertextové metódy, metódy na báze SGML*, využitie ďalších poznatkov z výskumov v oblasti *umelej inteligencie a objektovo orientovaného modelovania*. Súbežne s týmito postupmi sa pravdepodobne vo väčšej miere bude na informačnej príprave dokumentu pre informačný prieskum podieľať sám *autor a umelá inteligencia*.

Popri téze o *imanentnosti a komunikatívnosti* pridávame k našej teoretickej koncepcii tézu o princípe *obsažnosti* bibliografického textu, ako dominantného atribútu, ktorý rozhoduje čím ďalej, tým viac o zmysle a perspektívach bibliografie ako takej.

3.17 Signál a znak

Jeden z najvšeobecnejších pohľadov na komunikáciu poskytuje *teória informácie*.

Zavedenie pojmu *informácie* umožňuje prístup k výskumu najrozličnejších procesov riadenia a komunikácie v prírode a spoločnosti z jedného všeobecného hľadiska. V terminológii teórie informácie môžeme jeden z prvkov bibliografickej komunikácie, *expedienta*, považovať za zdroj, ktorý vyberá zamýšľanú správu z celej skupiny možných správ.

Správou, informáciou, sa tu rozumie spojenie signálu a znaku.

Signál je fyzikálny stav alebo proces, ktorý slúži na časový alebo priestorový prenos správ. Signál vzniká v dôsledku nejakej činnosti, má svoju samostatnú fyzikálnu podstatu, môže byť vyslaný na veľkú vzdialenosť a na konci svojho jestvovania sa môže premeniť na činnosť. Pri informačnom hodnotení signálu nezáleží na jeho fyzikálnej forme, ani na množstve energie, ale na *izomorfnjej zhode vonkajšej udalosti a signálu*. Za izomorfnú možno považovať napríklad *množinu ideí a tém*, ktoré sú obsiahnuté v spracúvanom dokumente a ktoré ďalej existujú nezávisle na zdroji, na autorovi, expedientovi a *odrazovú množinu ideí a tém* zaznamenanú v správe, *odvodenej z dokumentu*. Teoreticky môže ísť vlastne len výnimočne o *homomorfný vzťah identity*. Spravidla ide o *izomorfný vzťah*, v ktorom existuje v odvodenej správe určitý *posun* vzhľadom na zdrojovú správu. *Expedienta* môžeme súčasne považovať

za vysielateľ, ktorý mení správu na *signál*, ktorý sa cez *komunikačný kanál* vedie ďalej do *prijímača*. *Tým expedientom môže byť človek a, azda, aj umelá inteligencia*.

Pre teóriu bibliografie, rovnako ako pre iné disciplíny knižničnej a informačnej vedy, je dôležité ujasniť si význam pojmu *znak*. Najvšeobecnejšia definícia hovorí, že *znak* je to, čo stojí za niečo iné – *signum est aliquid quod stat pro aliquo*. *Zástupnosť* je prvá vlastnosť znaku. Druhou charakteristickou vlastnosťou znaku je, že znakom sa niečo *označuje*. (Pauliny; 1981, s.17).

Z nášho pohľadu sú dôležité tie znaky, ktoré sú schopné niesť a komunikovať nejaký obsah. V teórii znaku sa rozlišujú: *príznamy*, *signály*, *symbols* a *znaky*.

Príznam alebo *sympťóm*, je vonkajším prejavom predmetu alebo javu. Napríklad dýchanie je príznakom života, žlté oči príznakom choroby. Príznam sa môže chápať ako znak, ale obyčajne sa nemôže komunikovať ako znak a nedá sa umelo reprodukovať. *Signál* je vonkajší jav, ktorý upozorňuje na nejakú udalosť, ktorá nasleduje za ním, alebo nábada na nejaké konanie. Napríklad červené svetlo na semafore na križovatke signalizuje povinnosť zastaviť. *Symbol* je dohovorený vonkajší jav, ktorý vyvoláva myšlienku o určitom obsahu. Napríklad *križ* je symbolom viery. Iný symbol, *vatra zvrchovanosti*, má byť symbolom hrdosťi na slovenskú suverenitu, ktorý má upevniť historické fakty a mýty, vyvolať romanticko-nostalgickú náladu účastníkov a ich strmé pohľady vrhané smerom na juh a na západ.

Príznamy, *signály* a *symbols* sú síce *znaky*, ktoré sú schopné fungovať v komunikácii, avšak nie sú to znaky vo vlastnom zmysle slova. Sú to tzv. *predznaky* (Horecký; 1978, s. 45).

Jazykový znak má dve časti:

1. to, čo sa označuje (čiže význam, obsah, téma, predmet, jav), tzv. označované – *signifié*;
2. to, čím (*akými prostriedkami*) sa označuje (čiže formálna stránka jazykového znaku), tzv. označujúce – *signifiant*.

O jazykovom znaku sa hovorí len vtedy, ak ide o nerozlučné spojenie týchto dvoch komponentov.

„Jazykový znak je invariantná jednotka formálnej štruktúry jazyka (morféma, slovo, spojenie slov, veta), majúca nominatívnu (denotatívnu,

referenčnú), signifikatívnu a často aj komunikatívnu funkciu (tak či onak sa vzťahuje na skutočnosť).“ (Horecký; 1987, s. 45–46).

Jazykové znaky, alebo spojenia jazykových znakov, sú jazykovými prostriedkami a jazykovými jednotkami určitého konkrétneho *jazykového systému*. Jazykové znaky nie sú *rovnorodé*, pokiaľ ide o ich formu a obsah. V rozličných civilizačných zoskupeniach sa prvky objektívnej reality prostredníctvom psychických obsahov formujú do jazykových znakov rôznym spôsobom. V rôznych jazykových systémoch sa jazykové jednotky, napr. slová, lexikálne jednotky, môžu členiť na *slovné druhy* rôznym spôsobom. Podľa povahy obsahu a formy jazykových znakov sa vytvorili isté jazykové typy: slovenčina – prevažne flektívny typ, maďarčina – aglutinačný typ, angličtina – izolatívny typ, nemčina – polysyntetický typ (Pauliny; 1981, s. 21).

V bibliografii sa pracuje s *jazykovými znakmi*. Špecifickými jazykovými znakmi v bibliografii sú bibliografické *texty*. Dôležité však je, o akú úroveň jazykového znaku ide.

Predmetom záujmu bibliografie sú prevažne dokumenty a záznamy o dokumentoch. Dokumenty a záznamy o nich sú *komplexné jazykové znaky*. Sú to *texty*. Z hľadiska bibliografie nie sú predmetom prvoradej pozornosti nižšie jazykové znaky (fonémy, morfémy ...), ale *ucelená štruktúra textu* dokumentu a najmä štruktúra a zákonitosti výstavby textu o texte dokumentu, čiže bibliografického textu – metatextu s jeho osobitosťami, znakmi a vlastnosťami.

Vidí sa nám, že pre *bibliografiu* je výhodná koncepcia textu ako „*komplexného jazykového prejavu, prehovoru alebo komunikátu*“ (Mistrík; 1985, s. 272). V teórii znaku v súvislosti s *textom* hovorí napríklad Bense (1967, s. 8) o *superznanu*, o znaku, o zmysle celej štruktúry textu. V Benseho ponímaní je dokument *textom*. Pojem *text* má najširší a pre mimolingvistické aplikácie vhodný koncept v prácach reprezentantov tzv. *tartuskej školy*. Vedúci predstaviteľ tejto školy J. M. Lotman definuje text:

1. ako *zafixovaný jazykový prejav*, resp. *súbor informácií* slúžiaci na zachovanie v ňom obsiahnutých informácií;
2. ako nerozčlenený, *celistvý signál*, ktorý je rámcovaný začiatkom a koncom;
3. ako *osobitnú štruktúru*, nakoľko informácie v ňom obsiahnuté sú usporiadané a hierarchizované podľa princípov samej štruktúry.

V tomto zmysle sa za *text* považuje v podstate akýkoľvek dokument – výtvorné dielo, audiovizuálny dokument a podobne, teda nie len písomný dokument (Lotman; 1970, s. 67–69).

Táto koncepcia je prijateľná pre bibliografiu, nakoľko fyzická forma média a povaha vyjadrenia znaku prestáva byť z hľadiska predmetu bibliografie dôležitá. V bibliografii je možné spracovať a sprístupňovať nielen písomné dokumenty, ale aj grafiku, hudbu, predmety, počítačové súbory a pod.

Všeobecne sa uznáva, že *informácia je spojenie signálu a znaku* a že informácia je to, čo odstraňuje alebo redukuje neurčitosť, alebo čo pomáha riešiť nejaký problém.

Podľa Ashbyho ako ekvivalent informácie možno použiť pojem *variety*. To znamená, že informácia, ktorá je prenášaná správou, závisí od množiny, z ktorej je vybratá. Toto sú dôležité všeobecné poznatky, ktoré sa využívajú a potvrdzujú aj v *teórii textu*.

Na bibliografickú komunikáciu sa môžeme konkrétnejšie pozerieť ako na zvláštny prípad *textovej komunikácie* alebo *jazykovej komunikácie*, nakoľko jazyk je najdôležitejšou rovinou v štruktúre textu.

V oblasti textovej komunikácie sú médiami prenosu správy znaky prirodzeného jazyka, teda znaky, slová, vety, text. V textovej komunikácii pritom ide o narábanie s jazykovými prostriedkami, predovšetkým na úrovni základných plánov *jazyka*, čiže na úrovni plánu *lexikálneho* a *syntaktického*. Laterálne, okrajovo, aj na úrovni plánu *fonologického* a *sémantického*. Súhrnne sa hovorí o *rovine textu*, o texte, ktorý v koncepcii teórie textu Františka Miku (1973, s. 10–22) zahŕňa všetky jazykové plány.

V rovine jazyka sú *fyzikálne* najmenšie kódovacie jednotky. Ich osamotením a izolovaným, neorganizovaným použitím by bola jazyková, textová komunikácia veľmi problematická. Veď aký zmysel by malo vstupovať do komunikácie náhodným, neorganizovaným súborom reťazcov znakov, ktoré by boli mimo pravidiel určitého jazyka? Texty sa netvorí na to, aby sa v nich použili určité slová, syntagmy, vety, odstavce a pod., ale aby sa komunikoval nejaký obsah, myšlienka, informácia, znalosť.

Teória textu disponuje okrem *roviny jazyka* aj *podrovinou štýlu* a *podrovinou témy*. Práve táto komplexnosť koncepcie textu je vhodná pre aplikácie v bibliografickej komunikácii.

3.18 Univerzum dokumentov a bibliografické univerzum

Základnými prvkami bibliografickej komunikácie sú: univerzum dokumentov a bibliografické univerzum. Schéma (obrázok 10) znázorňuje tieto dva základné javy a všeobecné vzťahy medzi nimi. Je to jednak *univerzum dokumentov* (prototextov) a jednak *bibliografické univerzum* (univerzum metatextov).

Univerzum dokumentov je v podstate veľmi zložitý objekt z hľadiska vzniku, rozmanitosti foriem a obsahu. Tvorcami dokumentov sú autori a korporatívni autori (korporácie). Produkujú monografie, seriály, články, súbory. Tieto objekty sú ďalej štruktúrované a môžu existovať v rôznych fyzických formách. Napríklad monografia môže mať formu tlačenej textu alebo počítačového súboru. Monografie môžu vytvárať väčšie súbory (edície), alebo sa môžu členiť na menšie časti (články) a pod.

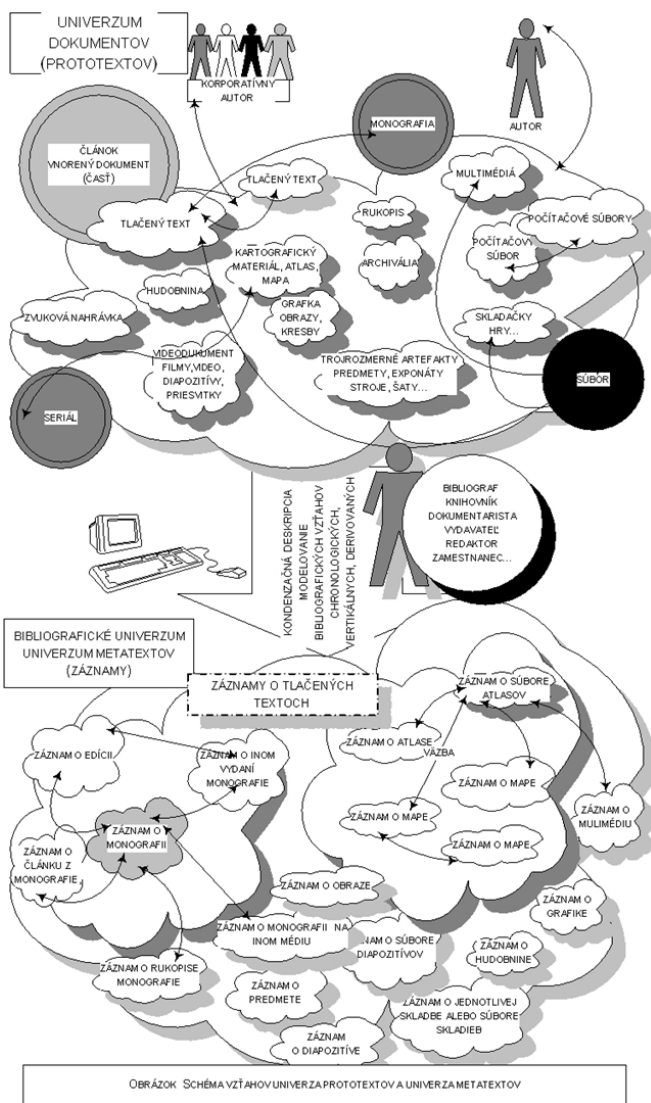
Bibliografické univerzum je odrazom a modelom univerza dokumentov. Usiluje sa zaznamenať vzťahy medzi dokumentami v diachronickom a synchronickom priereze a reprezentovať tieto fakty a vzťahy ako usporiadanejšie a systematizované v tvare, ktorý je vhodnejší na komunikáciu informácií o univerze dokumentov. Schéma tiež ukazuje, že *bibliografické univerzum* je závislé na *univerze dokumentov*. Vyjadruje to široká šípka, ktorá znázorňuje *proces*, prostredníctvom ktorého bibliografické univerzum vzniká; je to *kondenzačná deskripcia alebo modelovanie bibliografických vzťahov chronologických, vertikálnych a derivovaných*.

3.19 Model dokumentovej komunikácie

Naša schéma umožňuje vidieť model so základnými prvkami a procesmi dokumentovej komunikácie. Je to dynamická otvorená štruktúra bibliografického systému. Z nášho pohľadu je bibliografia veda o bibliografickej komunikácii (Katuščák, 1981, s. 93–136).

V schéme komunikácie sú tieto prvky a procesy:

1. Expedient, vysielateľ (EX)
2. Kódovanie (K)
3. Prototext (PT)

Obr. 10: Schéma vzťahov univerza prototextov a univerza metatextov

4. Dekódovanie (DK)
5. Percipient + expedient, bibliograf (PC1+EX1)
6. Kódovanie v procese komprimačnej, kondenzačnej deskripcie (K1)
7. Metatext, bibliografický text, bibliografický záznam (MT)
8. Dekódovanie (DK1)
9. Percipient, prijímač, používateľ (PC)

3.20 Prvky a procesy bibliografickej komunikácie

V modeli bibliografickej komunikácie vidíme všetky podstatné štruktúrne prvky, zložky a vzťahy medzi nimi. Je to otvorená materiálna štruktúra bibliografického informačného procesu a *univerzálny funkčný model akéhokoľvek dokumentového informačného systému, predstavujúci dynamický pohľad na bibliografický systém*. Je rozšírením statického pohľadu na bibliografiu ako *objekt*. Vytvára nocionálny základ pre *entitno-relačné modelovanie* alebo *objektovo orientované modelovanie* bibliografie. Metódy štruktúrovanej analýzy pre účely vývoja softvérov sú však mimo témy našej práce.

3.21 Čo vlastne znázorňuje model bibliografickej komunikácie?

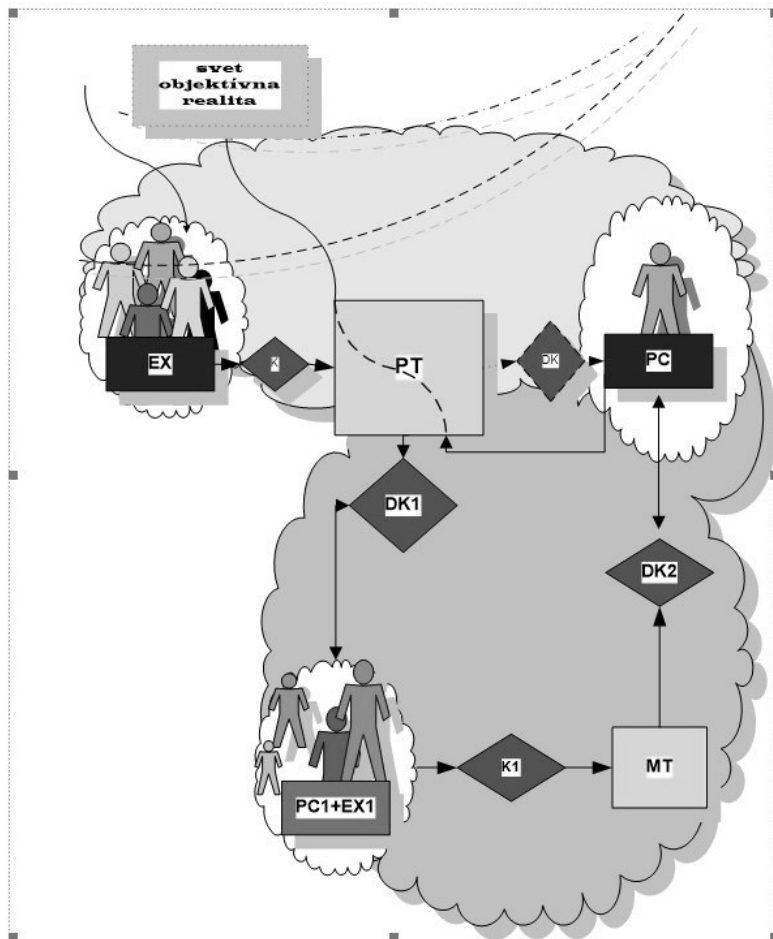
Objektívna realita, svet, univerzum (UX) sú východiskom i cieľom bibliografickej komunikácie. Daný komunikačný proces sa začína a relatívne *končí* realitou. Je to proces otvorený, neukončený, dynamický, rekurzívny, podmienený pohybom a rozvojom poznania, zaznamenaného v univerze dokumentov.

Expedient (EX) je prvok bibliografickej komunikácie, ktorý vyberá zamýšľanú správu z množiny možných správ, ktorých zdrojom je univerzum (UX). Výsledkom tvorivej činnosti tohto subjektu (EX) je dokument, ktorý je v bibliografickej komunikácii prototextom (PT).

Východiskovým prvkom *bibliografickej* komunikácie je text dokumentu (PT). V procese dekódovania (DK1), čiže v procese informačnej analýzy, sa dokumentu zmocňuje bibliograf, ktorý je súčasne percipientom (PC1) a expedientom (EX1) v jednej osobe. Môže to byť bibliograf, katalogizátor, dokumentarista, informačný pracovník, vydavateľ, autor

a pod. Subjekt (PC1+EX1) vytvára na základe dokumentu bibliografický (informatický) text a uplatňuje pritom špecifické pravidlá kódovania (MARC, ISBD, HTML, SGML ...).

Výsledkom činnosti kódovania subjektom (PC+EX1) je bibliografický (informatický) text, čiže metatext (MT). Nasleduje proces dekódovania (DK2), ktorého agensom je percipient (PC), používateľ a ktorý sa uskutočňuje v procese bibliografického prieskumu. Percipient (PC) ako výsledky

Obr. 11: Model dokumentovej (bibliografickej) komunikácie

prieskumu získa najprv metatexty (MT) a cez ne prototexty (PT), dokumenty, cez ktoré sa dostáva k tomu výseku objektívnej reality, univerza (UX), ktoré v dokumente (PT) zobrazil autor dokumentu (EX).

Dynamickosť bibliografickej komunikácie je daná dialektickým napätím medzi prototextom (PT) a používateľom (PC). Ide o napätie, vyvolané komunikačnou asymetriou, komunikačnou nerovnováhou. Prototext má to, čo nemá používateľ, ktorý sa k tomu dostane cez bibliografický text (MT). Prototext sa môže považovať za východiskový objekt bibliografickej komunikácie a používateľ za cieľový objekt komunikácie.

3.21.1 Bibliografický popis

Bibliografický popis je základným stavebným prvkom bibliografického záznamu. Niekedy sa nesprávne stotožňuje s bibliografickým záznamom alebo sa zvyrazňuje len jeho identifikačná funkcia (identifikačný popis).

Podľa výkladu v ISBD sa pod pojmom bibliografický popis *rozumie súbor bibliografických údajov, ktoré popisujú a identifikujú dokument*. ISBD odporúča, aby bibliografické údaje boli v bibliografickom popise usporiadané do oblastí (area), ktoré sa niekedy nazývajú aj polia. *Medzinárodné štandardy pre bibliografický popis* špecifikujú pravidlá pre popis a identifikáciu dokumentov všeobecne (ISBD(G)), monografií (ISBD(M)), seriálových publikácií (ISBD(S)), starých tlačí (ISBD(A)), hudobnín (ISBD(PM)), počítačových súborov (ISBD(CF)), kartografických materiálov (ISBD(CM)), článkov (ISBD(CP))

Normy ISBD:

- a) *určujú bibliografické údaje,*
- b) *určujú poradie bibliografických údajov v bibliografickom popise a*
- c) *špecifikujú systém interpunkcie v bibliografickom popise.*

Ustanovenia noriem ISBD sa v prvom rade týkajú záznamov v tlačенých katalógoch, záznamov v bibliografiách a bibliografických záznamov vo všetkých druhoch bibliografických príručiek. Pre účely počítačového spracovania sú údaje bibliografického popisu zahrnuté do formátu typu MARC, ktorý sa používa v knihovníctve a bibliografii. Štandardy ISBD, a napr. formát MARC 21, UNIMARC, tvoria prepojený systém, pričom

MARC 21 či UNIMARC umožňuje vstup a ISBD určujú a tvoria logickú štruktúru formátu a upravujú výstup z počítačového spracovania.

Každá čiastková norma ISBD obsahuje pravidlá popisu určitého typu dokumentu alebo kategórií dokumentov. Žiadna z nich by sa nemala používať iba izolovane. Napríklad katalogizátor spracúvajúci monografiu podľa ISBD(M) môže pri popise použiť aj iné normy ISBD. Normy ISBD sa vzťahujú na súčasné dokumenty. Pre staré tlače existuje norma ISBD(A).

Hlavným *poslaním noriem ISBD* je uľahčiť medzinárodnú výmenu bibliografických informácií. Tento zámer predpokladá:

- urobiť záznamy z rôznych prameňov tak, aby ich bolo možné vymieňať, aby záznamy vytvorené v jednej krajine bolo možné zaradiť do knižničných katalógov alebo bibliografií v inej krajine;
- napomôcť porozumeniu záznamov vzhľadom na jazykové bariéry tak, aby záznamy, ktoré boli vytvorené pre používateľov v ich jazyku, mohli byť zrozumiteľné pre používateľov v inom jazyku;
- uľahčiť konverziu bibliografických údajov do strojom čitateľnej formy.

Normy ISBD poskytujú dostatok možností na dôkladný bibliografický popis.

3.21.2 Bibliografické údaje, titul, holdingy, exempláre

Záznam exemplára (jednotky) v ILS obsahuje napríklad tieto dáta:

- **Autor** (Author) – z bibliografického záznamu
- **Názov** (Title) – z bibliografického záznamu
- **Signatúra** (Call number) – z bibliografického záznamu (alebo úroveň exemplára)
- **Čiarový kód** (Barcode)
- **Počet kusov** (Copy number)
- **Výpožičná doba** (Loan period)
- **Počítanie výpožičiek** (kumulácia) (Circulation count – cumulative)
- **Dátum zápisu do systému** (Entry date)
- **Kód triedy jednotky** (Item class code)
- **Jednotky** (Units)

- **Cena (Price)**
- **Lokácia permanentná (Location)**
- **Dočasná lokácia (Temporary location)**
- **Dátum posledného vrátenia (Date last checked in)**
- **Počítanie výpožičiek (dočasné) (Circulation count – temporary)**
- **Počítanie dočasných výpožičiek – posledný reset (Date temporary circulation count last reset)**
- **Poznámky (Notes)**
- **Status exemplára (Status)**
- **Strata (Lost)**
- **Dostupnosť (vypožičateľnosť)**
- **Dátum akvizície**
- **Zdroj akvizície**
- **Enumerácia/chronológia (pri seriáloch)**
- **Lokácia v sklade**
- **Kód zbierky**
- **Reštrikcie**
- **Poškodenie/stav/pH**
- **Fyzická forma (kód typu)**
- **História manipulácie**

Dáta o exemplári možno doplniť do príslušného tagu a používať v ILS podľa potrieb informačnej inštitúcie.

Items for Library mashups : (Record #110)

Withdrawn status	Last status	Reason of classification or shelving scheme	Damaged status	Not for sale	Permanent location	Current location	Date acquired	Total Checkouts	Full call number	Barcode	Checked out	Date last seen	Date last checked out	Price effective from	Non-publib code	Notes	Item type
		loc			Nouze's Library	Nouze's Library	2015-01-27		Z874.75.WEP	078157387327		2015-01-27		2015-01-27			Books
		loc			Nouze's Library	Nouze's Library	2015-03-04		Z874.75.WEP	1000001		2015-05-28		2015-03-04		Donated by author	Books
		Long Overdue (LMO)			Nouze's Library	Nouze's Library	2015-03-04	1	Z874.75.WEP	1000000	2015-11-16	2015-11-02	2015-11-02	2015-03-04			Books
		NO			Nouze's Library	Nouze's Library	2015-03-04	1	Z874.75.WEP	1000003		2015-05-21	2015-03-04	2015-03-04			Books

Obr. 12: Príklad záznamu exemplára v ILS KOHA

V praxi knižnic je dôležitou otázkou úroveň podrobnosti bibliografického popisu (Lambrecht; 1992). V tomto smere sa uplatňujú tieto všeobecné zásady:

- Knižnica popisuje dokument podľa svojich potrieb. Môže vytvoriť veľmi stručný, stredný alebo vyčerpávajúci bibliografický popis

dokumentu. Neexistujú záväzné národné alebo medzinárodné pravidlá, ktoré by striktné vyžadovali určitú jednotnú úroveň podrobnosti bibliografického popisu v praxi.

- V praxi sa spravidla rešpektuje odporúčanie Medzinárodného štandardného bibliografického popisu (ISBD), podľa ktorého národné bibliografické agentúry vytvárajú úplný (vyčerpávajúci, autoritatívny) bibliografický popis. Pri počítačovom spracovaní to znamená, že na vstupe sa zaznamenajú a do príslušných polí a podpolí, napr. podľa MARC 21, sa do šablón v ILS zapíšu všetky bibliografické údaje, ktoré sa vyskytujú v dokumente na predpísaných miestach (predpísaný zdroj bibliografického popisu) alebo na iných miestach dokumentu, prípadne mimo dokumentu. Tieto dáta sa *zobrazujú* používateľom, napríklad podľa štandardu ISBD.
- Pokiaľ knižnica (vedecká, špeciálna, verejná a pod.) kooperuje s národnou bibliografickou agentúrou (s národnou knižnicou) pri vytváraní záznamov pre národnú bibliografiu alebo pre súborný katalóg, odporúča sa, aby podobne ako národná bibliografická agentúra, vyhotovila úplný (vyčerpávajúci, autoritatívny) bibliografický popis.

Ostatné knižnice vytvárajú bibliografický popis podľa svojich potrieb v súlade s ISBD, resp. podľa národných katalogizačných pravidiel.

Podľa podrobnosti sa vyhotovuje bibliografický popis na troch úrovniach:

1. úroveň – minimálny bibliografický popis
2. úroveň – stredný bibliografický popis
3. úroveň – maximálny bibliografický popis

3.21.3 Schéma minimálneho bibliografického popisu podľa ISBD:

Hlavný názov = *Súbežný názov : *Podnázov a doplnky k názvu / Prvý údaj o pôvodcovi. - Údaj o vydaní, *Ďalšie údaje o vydaní. - Miesto vydania, distribúcie, atď. : *Meno vydavateľa, distributéra, atď., Dátum vydania, distribúcie atď. - Rozsah. - (Názov edície ; Číslovanie zväzku). - Medzinárodné štandardné číslo¹⁴

¹⁴ Poznámky: Hviezdička označuje opakovateľné údaje. Kurzíva symbolizuje nepovinné údaje. Poradie údajov a predpísaná interpunkcia pred údajmi sú záväzné.

V schéme sú len údaje, ktoré sú odporúčané ISBD ako povinné pre minimálnu úroveň bibliografického popisu. Údaje sa zaznamenávajú vtedy, ak sa nachádzajú v predpísanom zdroji popisu v dokumente alebo ak ich spracovateľ zistí z iných zdrojov. V dokumente sa napríklad nemusí nachádzať Podnázov. Ďalšie údaje o vydaní, údaje o edícii alebo Medzinárodné štandardné číslo. Ak informácie chýbajú v dokumente, alebo nie sú inak zistiteľné, nebudú ani v bibliografickom popise.

3.21.4 Schéma stredného bibliografického popisu podľa ISBD

Hlavný názov = Súbežný názov : Podnázov a doplnky k názvu / Prvý údaj o pôvodcovi. - Údaj o vydaní / Údaj o zodpovednosti za vydanie, Ďalšie údaje o vydaní / Ďalší údaj zodpovednosti za vydanie.
- Miesto vydania, distribúcie, atď. : Meno vydavateľa, distributéra, atď., Dátum vydania, distribúcie atď. - Rozsah : Ilustrácie ; Rozmery.
- (Názov edície = Súbežný názov edície / Údaje o zodpovednosti, ISSN edície ; Číslovanie zväzku). - Poznámky. - Medzinárodné štandardné číslo¹⁵

3.21.5 Schéma maximálneho bibliografického popisu podľa ISBD

Hlavný názov [*Všeobecné označenie typu dokumentu*] = Súbežný názov : Podnázov a doplnky k názvu / Prvý údaj o zodpovednosti ; *Ďalší údaj o zodpovednosti. - Údaj o vydaní = **Súbežný údaj o vydaní* / Prvý údaj o zodpovednosti za vydanie ; *Ďalší údaj o zodpovednosti za vydanie, *Ďalší údaj o vydaní / Prvý údaj o zodpovednosti vo vzťahu k ďalším údajom o vydaní ; *Ďalší údaj o zodpovednosti vo vzťahu k ďalším údajom o vydaní. - Pole pre určité typy dokumentov. - Prvé miesto vydania, distribúcie atď. ; *Ďalšie miesto vydania, distribúcie atď. : *Meno vydavateľa, distribútora atď. [*Údaj o funkcii vydavateľa, distribútora atď.], Dátum vydania, distribúcie atď. (**Miesto výroby* : **Meno výrobcu,*) *Dátum tlače*. - Rozsah : Údaj o ilustráciách ; Rozmery + **Spríevodný materiál*. - (Hlavný názov edície alebo podedície =

15 Poznámky: Poradie údajov a predpísaná interpunkcia sú záväzné. V schéme sú údaje, ktoré sú odporúčané ISBD ako povinné a voliteľné pre minimálnu úroveň bibliografického popisu.

*Súbežný názov edície alebo podedície : *Doplňky k názvu edície alebo podedície* / Prvý údaj so vzťahom k edícii alebo podedícii ; *Ďalší údaj so vzťahom k edícii alebo podedícii, ISSN edície alebo podedície ; Číslovanie vo vnútri edície alebo podedície). - Poznámky. - Štandardné číslo : Dostupnosť a/alebo cena¹⁶

4 Digitalizácia

4.1 Význam procesu digitalizácie v odbore knihovníctva

Digitalizácia je proces konverzie analógových dokumentov (text, obraz, zvuk, audio, video) do digitálneho formátu alebo priama tvorba dokumentov v digitálnej forme. Digitálny obsah, ktorý vzniká digitalizáciou, je zaznamenaný v samostatných údajových jednotkách (nazývaných bity), ktoré je možné adresovať osobitne (zvyčajne v skupinách viacerých bitov zvaných bajty). Ide o binárne údaje (0, 1), s ktorými dokážu pracovať počítače a iné zariadenia s výpočtovou schopnosťou (napr. digitálne fotoaparáty, digitálne načúvacie pomôcky).

V procese digitalizácie sa vytvárajú digitálnych súborov snímaním (skenovaním, fotografovaním) alebo iným spôsobom konverzie analógových materiálov. Výsledná digitálna kópia, alebo digitálna náhrada, sa označuje za digitálny obsah (digitálny materiál, digitálny dokument), ktorý je predmetom digitálneho uchovávanía, podobne ako „digitálne narodené“ materiály.

Digitalizácia môže byť:

1. prevod informácií z analógového tvaru (analógového signálu, napr. elektrického napätia, zvuku, svetlosti, tlaku) do číslicového (=digitálneho) tvaru, spravidla do počítačových súborov;
2. snímanie a premena grafických tvarov do číslicových tvarov (spravidla pomocou skenera);

¹⁶ Poznámky: Hviezdička (*) označuje opakovateľné údaje. Kurzíva symbolizuje nepovinné údaje. Poradie údajov a predpísaná interpunkcia pred údajmi sú záväzné.

3. snímanie a premena písma do číslicového tvaru (spravidla pomocou skenera a softvéru OCR);
4. zaznamenávanie a prevod zvukových signálov do číselných tvarov (vzorkovanie, rozlišovanie vzorky);
5. snímanie a prenos rozmerov trojrozmerných predmetov do číslicového tvaru (spravidla pomocou 3D skenerov);
6. prechod od analógovej techniky na digitálnu techniku, najmä v rámci modernizácie;
7. digitalizácia televízneho a rozhlasového vysielania.

4.2 Európska knižnica

V Európe funguje *Európska knižnica* (The European Library), ktorá umožňuje cez svoj portál prístup do elektronických katalógov všetkých európskych národných knižníc z krajín Rady Európy.

4.3 Europeana

Digitalizáciou zbierok sa demokratizuje dostupnosť knižničných zbierok a používatelia sa dostávajú cez počítačové siete, aj bez návštevy knižnice, k bežným, ako aj k unikátnym knižničným zbierkam a dokumentom. V Európe vznikol program digitalizácie *Europeana*, na ktorom sa zúčastňujú od r. 2008 aj subjekty z Česka a Slovenska a cez ktorý sa postupne sprístupňujú *digitálne objekty* z európskych pamäťových a fondových inštitúcií.

Európska knižnica umožňuje neobmedzený prístup ku katalogizačným záznamom európskych národných knižníc a Europeana sprístupňuje nielen katalogizačné záznamy o dokumentoch inštitúcií, čiže tzv. deskriptívne metadáta, ale aj úplné dokumenty, texty, obraz, zvuk, video, ktoré spravujú v jednotlivých krajinách sektory, ako sú knižnice, archívy, múzeá, galérie a audiovizuálne archívy. Vznikajú digitálne knižnice a digitálne repozity, ktoré podstatne uľahčujú, zjednodušujú, urýchľujú a personalizujú komunikáciu medzi knižnicami a používateľmi ich služieb. Na národnej úrovni je partnerom Európskej knižnice spravidla národná knižnica a partnerom medzisektorovej Europeany aj iné národné inštitúcie.

4.4 Základné pojmy

Prístup, sprístupnenie (access) – priebežná a pretrvávajúca použiteľnosť digitálneho zdroja, pričom sa zachovávajú všetky kvality hodnovernosti, presnosti a funkčnosti, ktoré sa považujú za podstatné z hľadiska účelu vytvorenia a/alebo získania digitálneho zdroja.

Potvrdenie pravosti (authentication) – mechanizmus, ktorého cieľom je stanovenie hodnovernosti digitálnych materiálov v konkrétnom čase. Ide napríklad o digitálne podpisovanie.

Hodnovernosť, autentickosť (authenticity) – digitálny materiál je taký, aký sa zdá byť. V prípade elektronických záznamov sa tento pojem vzťahuje na dôveryhodnosť príslušného elektronického záznamu. V prípade „digitálne vytvorených“ a zdigitalizovaných materiálov sa pojem vzťahuje na fakt, že pri citovaní akéhokoľvek zdroja je tento zdroj rovnaký, ako keď bol vytvorený, pokiaľ sprievodné metaúdaje neuvádzajú zmenu. Dôvera v autentickosť digitálnych materiálov v čase je obzvlášť dôležitá vzhľadom na ľahkosť vykonania zmien.

Digitálne narodené, digitálne vytvorené (born digital) – digitálne materiály, ktoré nemajú mať analógový ekvivalent, buď ako pôvodný zdroj, alebo ako výsledok konverzie do analógovej formy. Tento termín sa používa na rozlíšenie takýchto materiálov od:

1. digitálnych materiálov, ktoré boli vytvorené ako výsledok konverzie analógových originálov (zdigitalizované);
2. digitálnych materiálov, ktoré mohli vzniknúť z digitálneho zdroja, ale napr. sa vytlačili na papier.

Digitálna archivácia (digital archiving) – tento termín sa v rôznych oblastiach používa rôzne. Knihovnícka a archivárska komunita ho často používajú zameniteľne s termínom digitálne uchovávanie. Počítačoví odborníci majú sklon používať termín digitálna archivácia na označenie procesu zálohovania a priebežnej údržby, na rozdiel od stratégií dlhodobého digitálneho uchovávania.

Digitálne materiály, digitálne zdroje (digital materials) – široký termín, zahŕňajúci digitálne náhrady vytvorené ako výsledok konverzie analógových materiálov na digitálnu formu (digitalizácia), ďalej „digitálne vytvorené“ materiály, pre ktoré neexistuje a nikdy nebude existovať analógový ekvivalent, a digitálne záznamy.

Digitálne uchovávanie (digital preservation) – termín označujúci sériu riadených činností potrebných na zabezpečenie trvalého prístupu k digitálnym materiálom na taký dlhý čas, na aký to je potrebné. Digitálne uchovávanie má veľmi širokú definíciu a vzťahuje sa na všetky úkony požadované na udržanie prístupu k digitálnym materiálom, až za hranice výdrže nosičov, bez ohľadu na technologické zmeny. Môže ísť o záznamy vytvárané počas každodennej činnosti organizácie; o „digitálne narodené“ materiály vytvorené na konkrétny účel (napríklad zdroje pre vzdelávanie); alebo výstupy projektov digitalizácie. Existuje možnosť využitia digitálnych technológií na uchovávanie originálnych artefaktov prostredníctvom digitalizácie.

Dlhodobé uchovávanie – je najkomplikovanejšia výzva digitálnej doby, a preto je to významná oblasť výskumu a praxe, ktorá je zameraná na dlhodobé uchovávanie digitálneho obsahu. Dlhodobosťou sa pritom rozumie 50 a viac rokov. Trvalý prístup k digitálnym materiálom, alebo aspoň k informáciám v nich obsiahnutým, na neurčitú dobu, napr. 100 rokov podľa Kongresovej knižnice USA.

Strednodobé uchovávanie – trvalý prístup k digitálnym materiálom presahujúci technologickú zmenu na určité obdobie (nie na neurčitú dobu).

Krátkodobé uchovávanie – prístup k digitálnym materiálom buď na určité obdobie, kým sa predpokladá ich využívanie, pričom toto obdobie nepresahuje predpovedateľnú budúcnosť a/alebo uchovanie na obdobie, kým sa materiály nestanú neprístupné vzhľadom na zmenu technológií.

Emulácia (emulation) – spôsob prekonávania technologického zastarávania softvéru vývojom techník na *imitáciu zastaralých systémov* v budúcich generáciách počítačov.

Migrácia (migration) – spôsob prekonávania technického zastarávania prevodom digitálnych zdrojov z *jednej generácie hardvéru/softvéru na ďalšiu*. Účelom migrácie je zachovať intelektuálny obsah digitálnych objektov a zachovať pre klientov možnosť získať, vyhľadať a používať, bez ohľadu na meniace sa technológie. Migrácia sa líši od obnovovania skladovacích médií v tom, že nie vždy je možné vyrobiť presnú digitálnu kópiu alebo replikovať pôvodné vlastnosti a vzhľad, a stále zachovať kompatibilitu daného zdroja s novou generáciou technológií.

4.5 Význam digitalizácie

Digitalizácia znamená podstatnú inováciu informačných služieb knižnic a iných informačných inštitúcií a systémov. Od katalógov smerom k úplným textom, obrazom, zvuku, audio, video.

Plnotextové vyhľadávanie. Pridanou hodnotou digitalizácie kultúrnych a vedeckých objektov je možnosť vyhľadávania v plných textoch, indexoch či klasifikáciách, a tým aj efektívneho a rýchleho získavania potrebných informácií, údajov, odpovedí či znalostí, čo má nesmierny význam pri procesoch riadenia a rozhodovania, vzdelávania a ďalších ľudských činnosti v akejkoľvek sfére.

Zdroj poznania jazyka. Digitalizáciou sa vytvára jedinečný a obrovský masív digitálnych textov, čo umožní získať dôkladné a úplné vedomosti o vývoji jazyka (národný korpus jazyka, lexikografia, etymológia).

Retrospektívny zdroj informácií. Zdigitalizované archívne dokumenty, okrem nezastupiteľnej úlohy zdroja retrospektívnych informácií pri zachovaní kontinuity rozhodovacích a riadiacich procesov pri výkone verejnej správy, budú akcelerátorom rozvoja miestnej kultúry, prispedia k zvyšovaniu vedomostnej úrovne o vlastných dejinách, zohrajú významnú úlohu pri upevňovaní kultúrnej a občianskej identity, národných tradícií a rodovej rovnosti.

Historický výskum. Digitálna knižnica a digitálny archív bude rovnako nenahraditeľným zdrojom poznatkov a informácií pre *historický výskum*, pre tvorbu encyklopédií, výkladových slovníkov, odborných a vedeckých syntetických diel.

Digitálny obsah pre školy. Digitálna knižnica a digitálny archív sprístupní všetky diela, ako sú napríklad učebnice, ako aj všetku vedeckú a odbornú literatúru potrebnú pre *vzdelávanie na všetkých stupňoch škôl*.

Antiplagiátorské systémy. Digitálna knižnica a digitálny archív je jedinečným masívom digitálnych textov, ktoré bude možné využiť na vysokých školách v *antiplagiátorských systémoch* a tým podporí etiku publikovania. Bez digitálnej knižnice je antiplagiátorský systém nemysliteľný.

Osobné digitálne knižnice. Prezentačný systém Digitálnej knižnice a digitálneho archívu umožní používateľom tvorbu osobných digitálnych knižnic zdieľanie poznatkov podľa tematického alebo komunitného princípu (Web 2.0, Web 3.0 a súvisiace služby).

Digitalizácia¹⁷ umožňuje premenu pamäťových a fondových inštitúcií na funkčné organizácie, ktoré dokážu reagovať na potreby a požiadavky spoločnosti. To sa spája predovšetkým s komplexnou digitalizáciou spravovaných fondov, hmotných artefaktov, či na rozmanitých nosičoch, zachytených nehmotných súčastí kultúrneho dedičstva a znalostí o tomto bohatstve nadobudnutom počas existencie inštitúcií. Digitalizácia je teda prostriedok, pomocou ktorého inštitucionalizovaná kultúra dokáže získať lepšiu kontrolu nad kultúrnym dedičstvom.

4.5.1 Prínosy digitalizácie v praxi

1. Digitálne zbierky môže ktokoľvek a kedykoľvek prehľadávať rýchlo, nezávisle a komplexne z akéhokoľvek miesta cez počítačovú sieť.
2. Ušetrí sa čas zamestnancov zodpovedaním najčastejšie kladených otázok na internetovej stránke.
3. Digitálne obrazy sa môžu elektronicky vylepšovať tak, aby sa dali prezerat' a mohli byť lepšie zobrazené a čitateľné.
4. Digitalizácia zlepšuje a rozširuje možnosti využívania zbierok.
5. Digitalizácia napomáha vzdelávaniu a bádaniu: digitálne materiály vzácnych a ťažko dostupných digitalizovaných dokumentov sú použiteľné v školách priamo vo vzdelávacom procese.
6. Digitalizácia spojená s OCR umožňuje uskutočňovať fulltextové vyhľadávanie (napr. historické noviny a časopisy, projekt digitalizácie diplomových prác a dizertácií a pod.)
7. Digitalizácia umožňuje počúvať/prezerat' zdigitalizované zvukové nahrávky a videozáznamy.
8. Digitalizáciou a vylepšením kvality sa sprístupní obsah záznamov na nosičoch, ktoré nie je možné prezerat'/prehrávať pomocou bežných zariadení (mikrofilmy, negatívy atď.).
9. Digitalizácia umožňuje kvalitnejšiu intelektuálnu kontrolu cez tvorbu nových vyhľadávacích pomôcok, väzieb na bibliografické záznamy a vývoj indexov (registrov) a iných nástrojov.
10. Digitalizácia umožní lepšie a bohatšie využívanie materiálov, keďže umožní rozsiahly prieskum, manipuláciu s obrazmi a textami a skúmanie digitálnych obrazov v nových kontextoch.

17 Prehľad najlepšej praxe možno nájsť napríklad na stránke Minerva: <http://www.minervaeurope.org/bestpractices/listgoodpract.htm>

11. Digitalizáciou sa dosiahne kvalitnejšie využívanie zbierok cez zlepšenú kvalitu obrazu (napríklad zlepšená čitateľnosť vyblednutých alebo poškvrnených dokumentov).
12. Digitalizácia umožní vytvárať „virtuálne zbierky“ na základe flexibilnej integrácie a syntézy rozličných formátov alebo obsahuvo či tematicky súvisiacich materiálov nachádzajúcich sa na rôznych miestach.
13. Pri digitalizácii je zvýšená intelektuálna kontrola prostredníctvom vytvárania nových vyhľadávacích pomôcok, prepojenie na bibliografické záznamy, tvorba registrov a iných nástrojov.
14. Zvýšené a obohatené využívanie na základe možnosti rozšíreného vyhľadávania, manipulácie s obsahom, štúdiom rozmanitých zdrojov v nových kontextoch.
15. Podpora nového spôsobu využitia k vzdelávaniu na základe poskytovania vylepšených zdrojov vo forme rozsiahleho rozširovania lokálnych a jedinečných zbierok, lepšie využívanie prostredníctvom zlepšenej kvality dokumentu, napríklad lepšia čitateľnosť poškvrnených a vyblednutých textov, lepšia počuteľnosť.
16. Vytváranie „virtuálnych zbierok“ prostredníctvom flexibilnej integrácie a syntézy rozmanitých formátov alebo virtuálne zbierky vzájomne súvisiacich materiálov roztrúsených na mnohých miestach.

4.5.2 Digitalizácia externou firmou alebo interne

Outsoursovaná digitalizácia sa môže vykonať v priestoroch knižnice alebo na mieste vybranej spoločnosti. Ak sa digitalizácia vykonáva v spoločnosti, musí premiestnenie písomností povoliť štatutár inštitúcie a príslušný vedúci. Vrátenie písomností musí byť oznámené štatutárovi a supervízorovi.

Tok činností súvisiacich s digitalizáciou mimo inštitúcie zahŕňa:

1. definovanie parametrov snímania,
2. kvantifikácia,
3. vypracovanie štúdie uskutočniteľnosti alebo ponuky,
4. posúdenie technických a logistických aspektov,
5. usporiadanie dávky – technologické triedy,
6. príprava dokumentov – identifikátory,

7. školenie personálu a prevádzkovateľov zapojených do kontroly kvality,
8. vytvorenie prototypu digitalizácie (technologický model),
9. kontrola kvality,
10. oprava chýb,
11. premiestnenie dokumentov,
12. dodávka produktu,
13. konečná kontrola kvality.

Tok in-house digitalizačných aktivít zahŕňa najmä:

1. definovanie parametrov snímania,
2. nákup vybavenia,
3. školenie príslušných zamestnancov a operátorov,
4. preskúmanie technických a logistických aspektov,
5. usporiadanie dávky – technologické triedy,
6. príprava dokumentov – identifikátory,
7. vytvorenie prototypu digitalizácie,
8. kontrola kvality,
9. oprava chýb,
10. premiestnenie dokumentov.

4.5.3 Čo je objekt digitalizácie?

Pojem *objekt* v digitalizácii má dva hlavné významy:

- a) *Objekt (predmet) digitalizácie* (analogový dokument, ktorý je predmetom záujmu digitalizácie).
- b) *Digitálny objekt*^{18,19} (digitálna entita v digitálnom prostredí, v digitálnej sieti) je objekt alebo množina počítačových súborov, ktoré sú výsledkom digitalizácie analogových objektov. Ide o jeden súbor alebo množinu súborov, potrebných na prezentáciu jedného komplexného objektu. Jednotlivé súbory nie sú samostatnými objektami. *Digitálny objekt* je základná jednotka pre agregáciu informácií v repozitári.

18 The DOI System. <http://www.doi.org/>

19 The Fedora Common. <http://www.fedora.info/>

Digitálny objekt v repozitári musí obsahovať minimálne dva elementy:

- a) perzistentný identifikátor,
- b) metadáta MARC alebo Dublin Core.

Objekty v digitálnej knižnici textových dokumentov a knižničných zbierok sú najmä:

1. samostatné fyzické jednotky knižničného fondu, ktoré majú prírastkové číslo,
2. fyzický zväzok tlačenej knihy (jeden fyzický zväzok viacväzkového vydania titulu, napr. 1 zväzok encyklopédie),
3. zviazaný ročník novín a seriálu,
4. číslo tlačených novín,
5. číslo tlačeného časopisu,
6. jednotlivý článok z tlačeného vedeckého alebo odborného časopisu a monografie s identifikátorom SICI,
7. jednotlivý článok z tlačeného vedeckého alebo odborného zborníka s identifikátorom SICI,
8. tlačená pohľadnica ako jednotka fondu,
9. fotografia ako jednotka fondu alebo fotoalbum,
10. tlačená mapa ako jednotka fondu,
11. tlačená hudobnina ako jednotka fondu,
12. tlačená grafika ako jednotka fondu,
13. počítačový súbor.

4.5.4 Plánovanie a príprava procesu digitalizácie

Kultúrne inštitúcie, ako knižnice, múzeá, archívy a organizácie venujúce sa prírodnému a environmentálnemu dedičstvu, sú hlavnými dodávateľmi digitálneho obsahu, no musia sa mobilizovať. Ich úsilie je potrebné koordinovať, aby sa čo najlepšie využili existujúce technológie a prispelo sa k tvorbe, využívaniu a poskytovaniu všeobecného a lokálneho kultúrneho obsahu, ktorý vyhovuje potrebám všetkých občanov.

Prostredníctvom tohto aktualizovaného plánu je na realizáciu vízie Európskeho kultúrno-informačného priestoru sledovaných šesť cieľov, pričom sa berú do úvahy a ďalej rozvíjajú predchádzajúce *Lundské*

zásady. Rovnako sa pri plánovaní digitalizácie využívajú aj zistenia a návrhy projektu *Minerva* a najlepšia prax inštitúcií, ktoré už majú s digitalizáciou praktické skúsenosti.

Najdôležitejšie praktické vedomosti, získané tímom pre najlepšie praktiky, poskytuje projekt *Minerva*. Zameriava sa na praktické pravidlá, ktoré by mali organizácie zobrať do úvahy pri začatí, realizácii alebo riadení digitalizačných projektov vo sfére kultúry. Odporúčania sú rozdelené do nasledovných oblastí, z ktorých každá odráža nejakú etapu projektu digitalizácie:

1. Plánovanie projektu digitalizácie.
2. Výber zdrojového materiálu na digitalizáciu.
3. Príprava na digitalizáciu.
4. Zaobchádzanie a práca s originálmi, workflow.
5. Procesy digitalizácie, snímania.
6. Uchovávanie originálneho digitálneho materiálu.
7. Metaúdaje.
8. Zverejnenie.
9. Práva duševného vlastníctva a copyright.
10. Manažment projektov digitalizácie.

4.5.5 Manažérske plánovanie projektu digitalizácie

Plánovanie projektu je prvým krokom akéhokoľvek projektu digitalizácie. Čas venovaný plánovaniu sa oplatí tak, že sa uľahčí riadenie a realizácia projektu. Za normálnych okolností je potrebné odpovedať na nasledovné otázky:

1. **Čo** sa musí urobiť?
2. **Kto** to bude robiť?
3. **Kde** sa to bude robiť?
4. **Kedy** sa to bude robiť?
5. **Ako** sa to bude robiť?
6. **Aké** budú náklady?

Projekt digitalizácie musí mať jasne špecifikované ciele, pretože tie majú priamy vplyv na výber, copyright a zverejnenie materiálu. Do projektu by mal byť zapojený vhodný personál s vyhovujúcimi vedomosťami

a zručnosťami. Mal by zahŕňať aj plán školení, aby sa zaručila dostatočná odbornosť, ktorú môže projekt vyžadovať.

4.5.6 Hardware

Je potrebné zabezpečiť vhodné technické zariadenia na digitalizáciu, akými sú zariadenia na snímanie digitálneho obrazu (digitálne fotoaparáty a kamery, skenery na knihy, dokumenty alebo mikrofilmy, audio a video hardware), pripojené na vhodnú počítačovú platformu (počítač, operačný systém, sieť). Je možné rozlíšiť dve rôzne metódy digitalizácie: *skenovanie a používanie digitálnych kamier/fotoaparátov*.

Pred začatím digitalizácie sa musí nainštalovať vhodný hardvér a skontrolovať jeho kvalita a funkčnosť.

Zhotovenie obrazu by sa malo realizovať pri čo najvyššom primeranom rozlíšení. Snímaním budú vznikáť veľké súbory, z ktorých sa môžu derivovať menšie verzie – napríklad na účely prezentácie cez web. Z obrazu s nižšou kvalitou snímania nie je možné získať obraz s vyššou kvalitou.

Definícia “primeraného” rozlíšenia závisí od povahy snímaného materiálu a od spôsobov využitia digitálnych obrazov. Napríklad, ak sa skenované obrázky majú použiť len ako miniatúrne náhľady, skenovať sa môže pri nižšom rozlíšení, napr. do 300 DPI. Vo všetkých prípadoch však musí rozlíšenie umožniť zachytenie najvýznamnejších detailov dokumentu alebo predmetu. Je ťažké odôvodniť použitie vyššieho rozlíšenia, ak skenovanie s vyšším rozlíšením neposkytuje viac informácií ako skenovanie pri nižšom rozlíšení. Odporúča sa snímať v najvyššej dosiahnuteľnej kvalite.

Snímaním obrazu by sa mal vytvárať formát súborov, ktorý je bezstratový, čiže nekomprimovaný. Typicky sa používa formát TIFF (Tagged Image File Format).

Projekt by mal použiť čo najvýkonnejší a flexibilný snímač, digitálnu kameru (fotoaparát), akú je možné zaobstarať. Žiadnym ďalším spracovaním nie je možné prekonať obmedzenia snímacieho zariadenia. Je potrebné poznamenať, že digitálny “zoom” neposkytuje lepšiu kvalitu obrazu, len sa ním zobrazuje menej bodov (pixelov) na jednotku plochy zobrazenia. Na zachytenie detailov sú najdôležitejšie tieto tri parametre: *počet bodov (pixelov) v obraze, bitová hĺbka a kvalita použitých optických šošoviek*.

4.6 Druhy skenerov

S pomocou skenera je možné digitálne snímať a následne po snímaní upravovať digitálne obrázky (napr. texty, fotografie, obrázky z časopisov a pod.). Výstupom je obraz predlohy vo forme binárneho obrázku, ktorý ovládač skenera umožňuje uložiť vo formáte bežne používanom iným softwarom (bmp, jpeg, tiff, pcx, png, gif a pod.). Súčasťou skenera je jeho ovládač, ako aj tzv. twain interface, ktorý umožní používať driver skenera a tým skenovať obrázok priamo do príslušnej aplikácie. Obvykle je ku skeneru pribalovaný aj jednoduchý software na úpravu a tlač obrázkov, niekedy tiež softvér, slúžiaci na strojové čítanie textu (OCR), pomocou ktorého sa obrázok textu prekonvertuje na text.

Niektoré typy skenerov:

Ručný skener. Tiež hand-held scanner. Prvou kategóriou skenerov sú ručné skenery, ktoré sa dnes používajú len v obmedzenom rozsahu – väčšinou len tam, kde je potrebné skener prenášať – mobilné riešenia. Zariadenie je podobné väčšej myši, ktorou užívateľ prechádza cez obrazovú predlohu a zosnímané dáta odošle do pripojeného počítača (alebo uloží do integrovanej pamäte). Výhodou sú malé rozmery, nevýhodou je hlavne nízka kvalita snímania a malá šírka snímania (~ 10 cm). Ručné skenery sú náročné na spôsob ovládania, pretože užívateľ musí pohybovať skenerom po predlohe ručne. Presnosť snímania je potom daná presnosťou, a plynulosťou pohybu ruky.

Prechodový skener. Prechodový skener sníma dokument na rovnakom princípe ako faxový prístroj. Predloha (obvykle len jeden hárok papiera štandardnej hrúbky) sa vloží do skenera, ktorý ho posúva cez štrbinu okolo CCD snímacieho prvku. Táto skupina skenerov je určená na snímanie papiera s formátom maximálne A4. Výhodou sú malé nároky na miesto, nevýhodou je nemožnosť snímania predlohy z časopisu alebo knihy. Obvykle sa s nimi stretávame iba ako so zabudovanou súčasťou iných zariadení (fax, tlačiareň a pod.)

Plošný skener. V súčasnosti sú najrozšírenejšou skupinou stolné plošné skenery. Tieto snímajú predlohu, ktorá je položená na sklenenú dosku, pričom sa pod touto doskou pohybuje snímacia hlava. Plošné skenery sú konštrukčne náročné, ale poskytujú kvalitný výstup pri snímaní predlôh. Ich nevýhodou sú väčšie nároky na miesto. Plošné skenery sa vyrábajú vo formátoch A5, A4 a A3. Bývajú aj súčasťou multifunkčných zariadení, ktoré obsahujú navyše aj tlačiareň.

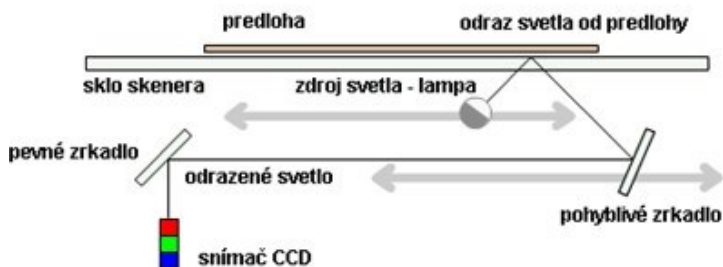
Filmový skener. Filmový alebo kinofilmový skener slúži na snímanie negatívov alebo diapozitívov. Na zosnímanie malého formátu obrázku z kinofilmu do vysokého rozlíšenia sa vyžaduje iná technológia snímania ako pri plošných skeneroch. Slúži pre snímanie jednotlivých políčok filmu s použitím vysokého rozlíšenia – minimálne 2400 dpi. Vzhľadom k špecifickému účelu sú používané iba profesionálne.

Bubnový skener. Zvláštnou kategóriou sú bubnové skenery – sú určené pre profesionálne snímanie. Predloha sa vloží do skleneného bubna, ktorý sa otáča. V bubne sa nachádza snímacie zariadenie, ktoré predlohu sníma v kružniciach. Ich nevýhodou je vysoká cena, a preto sú používané hlavne pre snímanie veľmi veľkých predlôh, prípadne tam, kde je potrebná vysoká kvalita výsledku. Táto technológia je najstaršou snímacou technológiou.

3D skener. Technológia umožňujúca pomocou laserových lúčov nasnímať trojrozmerný objekt. Využíva sa nielen na snímanie povrchu objektov, ale laserom je zároveň odmeraná presná vzdialenosť k nim. Táto technológia sa používa pre získanie trojrozmerného obrazu snímanej predlohy, napr. sochy, miestnosti a pod. Táto technológia je veľmi nákladná, a preto je vhodná pre opakované profesionálne využitie.

4.6.1 Konštrukčné časti plošného skenera

Najčastejšie používaným skenerom je plošný skener, ktorý býva aj súčasťou multifunkčného zariadenia.

Obr. 13: Schéma procesu snímania skenerom (Zdroj: Internet)

4.7 Metaúdaje (metadáta)

Oblasť metadát je jedna z najaktívnejšie skúmaných a najdynamickejších v celej oblasti digitalizácie, rovnako aj v oblastiach, akými je informačný prieskum, vyhľadávanie na Webe, výmena údajov, integrácia rozličných aplikácií atď.

Zvolenie vhodného modelu metadát je obzvlášť dôležité, nakoľko ovplyvňuje výber atribútov na opísanie objektu a manipuláciu s objektom.

Tab. 7: Metadáta. Využitie a štandardy

Typ metadát	Možná úloha metadát v programoch digitalizácie	Štandardy
Deskriptívne metadáta na popis zbierok alebo jednotiek	Výber obsahu na digitalizáciu Podpora vyhľadania a získavania digitalizovaného obsahu	Rozličné štandardy (MARC, MODS, Dublin Core, EAD, TEI Header, textMD)
Identifikátory	Dôsledná identifikácia obsahu počas celého procesu digitalizácie Balenie obsahu Podpora prístupu a opätovného použitia digitalizovaného obsahu	Rozličné metódy a štandardy
Technické metadáta o výsledkoch snímania (skenovania, fotografovania)	Zaznamenávanie informácií o výsledkoch procesov snímania, napr. formáty súborov, farebnosť, kompresné algoritmy atď. Zaznamenávanie informácií o vylepšeniach obrazu vykonaných pred OCR, binarizáciou obrazu atď.	NISO Z39.87, MIX
Metadáta rozloženia strany	Zaznamenávanie textu vytvoreného OCR pre konkrétnu stranu spolu so súradnicami umiestnenia slova a odseku, bloku textu a ilustrácie	ALTO (a rozšírená schéma METS)
Kódovanie (značkovanie) textu	Identifikácia štruktúrlnych prvkov textov	TEI, TEI-Lite

Balenie obsahu	Umožnenie spoločného ukladania komplexných balíkov digitalizovaného obsahu (napr. prepojenie viacstranových obrázkov s priradeným textom OCR, metadát) na správu a prístup pre koncových používateľov (balíček obsahuje konzistentný digitálny obsah zodpovedajúci analógovému dokumentu)	METS, MPEG-21 DIDL, OAI-ORE
Ochranné metadáta	Technické informácie, ktoré môžu pomôcť podporiť dlhodobú udržateľnosť digitalizovaného obsahu	PREMIS Data Dictionary, NLNZ Preservation Metadata, LMER (DNB)
Administratívne metadáta	Zaznamenávanie informácií o samotnom procese digitalizácie, napr. dokumentovanie možností výberu obsahu, používanie konkrétnych nástrojov na vylepšenie obrazu alebo OCR, použité jazykové slovníky atď.	

4.7.1 Metadáta na opis dokumentu (deskriptívne metadáta)

Deskriptívne metadáta sú *de facto* bibliografické metadáta používané na popis bibliografických jednotiek i použitie popisov v bibliografiách a katalógoch. Pred výberom modelu metadát pre projekt digitalizácie by sa mal skontrolovať dokument alebo iný predmet opísaný prostredníctvom príslušných metadát.

Použitie vhodných metadát je veľmi dôležité pre to, aby bolo možné nájsť a získať materiál z digitálnych repozitárov.

Existuje niekoľko modelov metadát. Preto sa musí pre každý projekt vybrať model metadát v súlade s jeho cieľmi. Odporúča sa, aby sa nevytváral nový model, pokiaľ požiadavkám projektu vyhovuje existujúci štandardný model metadát.

Mali by sa identifikovať príslušné riadené slovníky. Už existuje niekoľko takýchto slovníkov, resp. súborov autorít, ktoré môžu vo veľkej miere zvýšiť úspešnosť vyhľadávania.

Osobitný význam majú metadátové modely, ktoré sa majú vybrať pre projekt digitalizácie; ide rozhodnutie o tom, ktoré množiny atribútov sa použijú na charakterizáciu diel a dokumentov/objektov, ktoré sa majú digitalizovať, a výsledných obrazov, na opis spracovania, techník a technológie a na riadenie práv.

4.7.2 Vyhovujúce štandardy pre metadáta

Pre metadáta už existujú určité dôležité štandardy. V bibliografickej doméne (a v zvyšujúcej sa miere aj v kultúrnej neknihovnickej doméne) má veľký význam štandard Dublin Core (Dublinské jadro).

Pred vytvorením vlastného modelu je nevyhnutné zoznámiť sa s existujúcimi štandardami a modelmi pre metadáta, a napríklad, ak je to nevyhnutné, rozšíriť Dublin Core.

Odporúča sa vyhnúť vytváraniu nového modelu metadát pre kultúrne zbierky.

Je pravdepodobné, že pre projekt digitalizácie už existujú relevantné modely metadát, ktoré sú výsledkom práce na podobných projektoch. Medzi projektmi v oblasti kultúry sa modely metadát dobre prenášajú.

Do modelu metadát by sa mali zahrnúť elementy Dublin Core, pokiaľ neexistuje rozumný dôvod neurobiť tak. Aj keď múzeá môžu zistiť, že ich zbierkam lepšie vyhovuje model CIMI, mal by sa sledovať cieľ existencie jadra množiny elementov, ktoré umožní vyhľadávanie vo viacerých zbierkach súčasne.

Ak sa má použiť privátny model metadát, mal by sa vyvinúť spôsob mapovania prvkov tohto modelu do Dublin Core.

Aj keď sú schémy dát alebo národné konvencie pomenúvania niekedy užitočné, je lepší úplný model metadát (napr. MODS, teda presný model záznamu MARC), aj s ohľadom na množstvo údajov o dokumente/predmete a na umožnenie presnejšieho vyhľadávania a spolupráce s inými projektmi a inými krajinami.

Existuje veľký počet štandardov, ktoré pokrývajú rôzne aspekty metadát. Medzi jednotlivými štandardmi je však veľké prekryvanie a niektoré modely sú špecifické len pre určité inštitúcie a systémy.

4.8 Zverejnenie

Príprava na zverejnenie zahŕňa spracovanie novovzniknutého digitálneho obsahu ešte pred samotným zverejnením. Zverejnenie znamená vystavenie digitálneho obsahu na internete alebo v lokálnej sieti a spracovanie znamená typicky redukciu kvality textu, obrazu, zvuku, videozáznamu, kvôli tomu, aby sa digitálne objekty prispôsobili prevádzkovým podmienkam na internete alebo aby bolo možné sprístupniť digitálny obsah v rôznej kvalite.

Na prístupňovanie digitálneho obsahu slúžia digitálne repozitáre. Uvedieme niektoré z nich.

4.8.1 Islandora 8

Islandora 8²⁰ (predtým Islandora CLAW) je nová generácia Islandory. Tento významný upgrade Islandora 8 je kompatibilný s Drupal 8²¹ (to je redakčný systém) a Fedora 5²².

4.8.2 DSpace

*DSpace*²³ je softvér určený pre akademické, neziskové a komerčné organizácie, ktoré budujú otvorené digitálne archívy. Inštalácia „po vybalení z krabice“ je jednoduchá a ľahká a úplne prispôsobiteľná potrebám každej organizácie.

DSpace zachováva a umožňuje jednoduchý a otvorený prístup ku všetkým typom digitálneho obsahu, vrátane textu, obrázkov, pohyblivých obrazov, súborov mpeg a dátových súborov. Vďaka neustále rastúcej komunite vývojárov sa softvér rozširuje a vylepšuje.

20 Dostupné: <https://islandora.ca/islandora8>

21 Drupal je obľúbený redakčný systém. Drupal je naprogramovaný v jazyku PHP a využíva databázu MySQL alebo PostgreSQL.

22 Fedora je robustný, modulárny, *open source repository system* určený na manažment a šírenie digitálneho obsahu.

23 Dostupné: <https://duraspace.org/dspace/>

4.8.3 Invenio (CERN)

*Invenio*²⁴ je open-source digitálny repozit rozšírený najmä vo vedeckej komunite.

4.8.4 Greenstone

Greenstone²⁵ je SW balík na vytváranie a distribúciu zbierok digitálnych knižníc. Poskytuje spôsob usporiadania informácií a ich publikovania na webe alebo na vymeniteľných médiách, ako sú DVD a USB flash disky. Greenstone sa používa v digitálnej knižnici Nového Zélandu na Waikato University a v mnohých iných inštitúciách; vyvíja a distribuuje sa v spolupráci s UNESCO. Je to viacjazyčný softvér s otvoreným zdrojovým kódom, ktorý sa poskytuje na základe podmienok *Všeobecnej verejnej licencie GNU*.

5 Opatrenia na ochranu knižničného fondu

V knižniciach sa nachádzajú *historické knižničné dokumenty* ako jednotliviny a *historický knižničný fond* ako súbor knižničných dokumentov. Tieto dokumenty majú:

- a) osobitnú kultúrnu a historickú hodnotu; je to najmä vzácny rukopis, stará a vzácna tlač do roku 1830, dokument do roku 1918 a významný dokument bez časového ohraničenia;
- b) priamy vzťah k významným osobnostiam alebo historickým udalostiam.

Historické dokumenty a fondy sú v knižniciach spravidla v *spoločných depozitoch* za rovnakých podmienok spolu s inými i novými dokumentami. Nie je možné riešiť ich ochranu *izolovane* od ostatných dokumentov a fondov. Preto sa ochrana fondu dotýka celého *knižničného písomného dedičstva* uchovávaného v knižniciach v súlade s vymedzením *Rady*

24 Dostupné: <https://invenio-software.org> a <https://invenio-software.org/showcase/>

25 Dostupné: <http://www.greenstone.org>

Európy (Herein²⁶). Opatrenia na ochranu dokumentov sa teda týkajú *knižničného dedičstva a knižničného písomného dedičstva*. Dokumenty 19. a 20. storočia sú často v horšej fyzickej kondícii ako staršie zbierky a preto je nevyhnutné prijať opatrenia na ich komplexnú ochranu.

Opatrenia na komplexnú ochranu knižničného písomného dedičstva spočívajú v tom, že:

1. Vzťahujú sa na historické fondy a dokumenty v krajine.
2. Zahŕňajú písomné dedičstvo krajiny a obsahujú návrhy opatrení všetkých hlavných metód a foriem komplexnej ochrany:
 - preventívna ochrana,
 - pasportizácia,
 - konzervovanie,
 - reštaurovanie,
 - digitalizácia,
 - mikrofilmovanie.
3. Obsahujú návrhy potrebných finančných zdrojov a návrhy využitia iných dostupných finančných zdrojov.

Informácie zaznamenané v dokumente sú spojením *signálu* (nosiča) a *znaku* (obsahu, písma, obrazu, zvuku ap.). Žiadna *informácia* neexistuje bez *materiálneho nosiča*, ktorý je predmetom ochrany. Preto konzervátori a reštaurátori majú v modernom centre k dispozícii digitalizačné, chemické a iné konzervačné technológie (elementárne systémy, podsystémy IKC), týkajúce sa *nosičov*. V oblasti ochrany zbierok sa používajú tieto postupy:

1. čistenie,
2. sterilizácia,
3. sušenie,
4. lyofilizácia,
5. deacidifikácia,
6. antioxidačná ochrana,

26 *The European Heritage Network*. Taurus Herein. Dostupné na adrese: <http://www.european-heritage.net/sdx/herein/index.xsp>. Termín „*knižničné dedičstvo*“ sa vzťahuje na „všetky dokumenty konzervované v knižniciach na všetkých druhoch nosičov“. Program sa týka hlavne knižničného písomného dedičstva.

7. spevňovanie,
8. laminovanie,
9. ručné reštaurovanie individuálnych dokumentov,
10. digitalizácia,
11. konzervovanie digitálnych nosičov/digitálneho dedičstva a systémov,
12. automatický prenos zo zastaralého digitálneho nosiča na nový nosič digitálnej informácie,
13. automatický prenos informácie zo zastaralého digitálneho systému na nový systém.

Zoznam ilustrácií a tabuliek

- Obr. 1: Základné procesy v knižniciach a informačných inštitúciách
Obr. 2: Organizácia poznania a vedeckej práce P. Otleta (Zdroj: Mundeaneum)
Obr. 3: Príklad praktickej aplikácie FRBR
Obr. 4: Názorný model FRBR (Zdroj: Internet)
Obr. 5: Základný model FRAD
Obr. 6: Entitno-relačný model FRAD (Podľa Brabara Tillet)
Obr. 7: Základný model a pojmy FRSAD
Obr. 8: IFLA referenčný koncepčný entitno-relačný model pre knižnice
Obr. 9: Koncept BIBFRAME
Obr. 10: Schéma vzťahov univerza prototextov a univerza metatextov
Obr. 11: Model dokumentovej (bibliografickej) komunikácie
Obr. 12: Príklad záznamu exemplára v ILS KOHA
Obr. 13: Schéma procesu snímania skenerom (Zdroj: Internet)
- Tab. 1: Príklady komerčných integrovaných knižničných systémov
Tab. 2: ILS s otvoreným zdrojovým kódom
Tab. 3: RDA sada atribútov pre obsah
Tab. 4: RDA sada atribútov pre nosiče
Tab. 5: Bibliografické entity a entity pre authority
Tab. 6: Termíny, ktoré sa v Princípoch IFLA nepoužívajú
Tab. 7: Metadáta. Využitie a štandardy

Zoznam skratiek

AACR2	Anglo-American Cataloguing Rules
ALA	American Library Association
ČSN	Československá norma
EDI	Electronic Data Interchange
EDIFACT	Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport
FID	Fédération Internationale de documentation
FRAD	Functional Requirements for Authority Data
FRBR	Functional Requirements for Bibliographic Records
FRBRoo	FRBR-object oriented
FRSAD	Functional Requirements for Subject Authority Data
HTML	Hypertext Mark-up Language
IFLA	International Federation of Library Associations and Institutions
ILS	Integrated Library System
ISBD	International Standard Bibliographic Description
ISO	International Standard Organisation
JPG	Joint Photographic Experts Group
LIS	Library and Information Science/Studies
MARC	Machine-Readable Catalogue / Cataloguing
MDT	Medzinárodné desatinné triedenie
OCR	Optical Character Recognition
OPAC	Online Acces Public Catalog
RDA	Resource Description and Acces
RDMS	Relational Database Management System
SaaS	Software as a service
SGML	Standard Generalized Markup Language
TEI	Text Encoding Initiative
TIFF	Tagged Image File Format
UBC	Universal Bibliographic Control
UBCIM	Universal Bibliographic Control and International MARC
UNIMARC	Universal MARC format
USMARC	MARC USA
VTLS	Virginia Technology Library System
WWW	World Wide Web
XML	eXtensible Markup Language

K teoretickým a praktickým problémům informační vědy

Marek Timko¹

ABSTRAKT

Timko, Marek. (2022) K teoretickým a praktickým problémům informační vědy. In KATUŠČÁK, Dušan et al. *Kompendium knihovnictví I*. Ostrava: Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě, s. 105–179. ISBN 978-80-7054-307-8 (online)

V kapitole analyzujeme a kriticky reflektujeme některé z problémů současné informační vědy a to jak její teoretické části (velká diverzita při vymezení základních pojmů oboru a metodologických paradigmat informační vědy, formulace některých koncepcí filosofie informace, uvedení do problému Capurrova informačního trilematu a s ním související problémy s vytvořením jednotné teorie informace, jako i s možným řešením tohoto trilematu prostřednictvím modelu evoluční ontologie), tak i její části praktické či aplikované a to v souvislosti se sociální informatikou a informační etikou. V rámci těchto dílčích oborů informační

1 Mgr. Marek Timko, Ph.D. – vystudoval učitelství všeobecně vzdělávacích předmětů v aprobaci filosofie – slovenský jazyk a literatura na Prešovské univerzitě (2004, Mgr.). V roce 2009 obhájil na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity svoji disertační práci s názvem *Evoluce – informace – skutečnost* a získal doktorský titul (Ph.D.). Od roku 2010 působí jako interní odborný asistent na Ústavu bohemistiky a knihovnictví Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. Od roku 2005 působí také jako externí pedagog na Katedře informačních studií a knihovnictví FF MU v Brně. Mezi jeho odborné zájmy patří zejména evoluční ontologie, filosofie informace, informační etika, literární komunikace a čtenářologie.

vědy se zabýváme reflexí aktuálních problémů (problém závislosti na informačních technologiích, etické problémy vs. etická dilemata, limity etických kodexů, problémy s postpravdou, hoaxy, desinformacemi). Ukazuje se, že informační věda se rozvíjí divergentním směrem a reflektuje aktuální problémy současné informační/znalostí/učící se společnosti.

ABSTRACT

Timko, Marek. (2022) K teoretickým a praktickým problémům informační vědy. [On the Theoretical and Practical Problems of Information Science]. In KATUŠČÁK, Dušan et al. *Kompendium knihovnictví I. [Compendium of Librarianship I]*. Ostrava: Moravian-Silesian Research Library in Ostrava, pp. 105–179. ISBN 978-80-7054-307-8 (online)

In the chapter, I analyse and critically reflect on some of the issues of the current information science, both the theoretical part (a large diversity while defining the basic concepts and methodological paradigms of information science, a formulation of some of the terms of philosophy of information, an introduction to the problem of Capurro's information trilemma and the related issues with creating a unified theory of information as well as the possible solution to the trilemma via a model of evolutionary ontology) and the practical, or applied, part in relation to social informatics and information ethics. Within these areas of information science, I deal with the reflection on the current issues (information technology addiction, ethical problems vs. ethical dilemmas, limitations of codes of ethics, problems with post-truth, hoaxes, disinformation). It has emerged that information science develops divergently while reflecting on current issues of the present-day information/knowledge/learning society.

I. K teoretickým problémům informační vědy

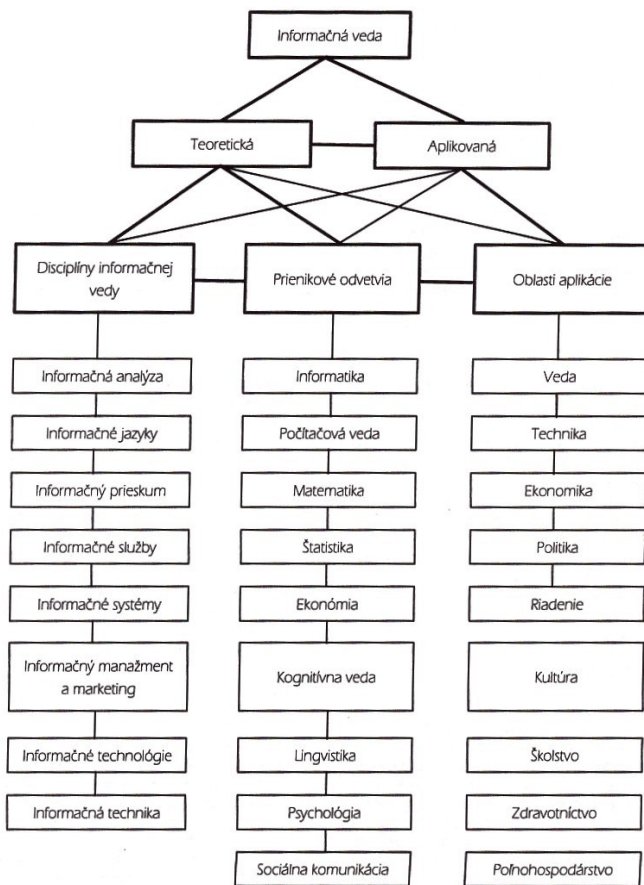
1. Co je informační věda?

Informační věda je multidisciplinární², interdisciplinární³ i transdisciplinární⁴ vědní, studijní i profesní obor, který (v užším pojetí) vzniká koncem 40. let 20. století a který se zabývá „zákonitostmi procesů vzniku, zpracování, měření, kódování, ukládání, transformace, distribuce a recepce informací ve společnosti.“⁵ Zatímco **informatika** se zabývá specifickým typem informace – daty, tedy elektronickými (či optickými) informacemi zakódovanými do binární (dvojkové) soustavy a jejím zpracováním, přenosem či ukládáním prostřednictvím informačních technologií (hardware, software), *informační věda* se zabývá informacemi na obecnější úrovni, např. má společensky zprostředkovatelskou funkci, formuluje ontologické i sémantické koncepce v rámci filosofie informace, analyzuje informační chování, podílí se na analýzách a návrzích informačních systémů a v rámci informační ekologie se snaží rozvíjet co nejpřívětivější informační prostředí pro uživatele, výrazně ovlivňuje reflexi v kontextu morálních aspektů při práci s informacemi

- 2 O *multidisciplinaritě* informační vědy mluvíme proto, že informační věda v sobě zahrnuje a rozvíjí také poznatky, přístupy a metody velkého množství dalších vědních disciplín či profesních oborů, např. filosofie, logiky, kybernetiky, teorie systémů, dokumentalistiky, knihovní vědy, ale i psychologie, sociologie, pedagogiky, sociální komunikace, lingvistiky apod.).
- 3 *Interdisciplinarity* informační vědy souvisí s jejím mezioborovým zaměřením, kdy je předmětem výzkumu takový problém, který je průnikem jiných vědních disciplín, např. sociální informatika – jako částečný průnik některých témat, které zkoumá sociologie a informatika – se zabývá působením informačních technologií na chování lidí ve společnosti, na jejich kognitivní, emocionální či behaviorální změny.
- 4 *Transdisciplinarity* informační vědy spočívá v jistém „překročení“ témat a problémů existujících vědních oborů, kdy dojde ke vzniku nového přístupu či přímo celého oboru. Takovým příkladem může být např. vznik oboru *digital humanities* (v češtině pro tuto disciplínu ještě nemáme zavedený termín, ale volně bychom tento termín mohli přeložit jako „digitální humanitní vědy“), který si klade za cíl „klást a zodpovídat výzkumné otázky, které nelze omezit na jeden žánr, médium, vědní obor či instituci“ a který zkoumá využití digitálních technologií, ale také i návrhy digitálního designu pro humanitní vědy (Burdicková, Druckerová, Lunenfeld, Presner, Schnapp; 2019, s. 9, 24–25).
- 5 Ressler (2006, s. 56).

tedy její poznatky se aplikují informační etice, ale také v informačním managementu a marketingu, v informačním průmyslu či v informační politice atd.). V současnosti dokonce existují přístupy, že označení *informační věda* by se mělo používat spíše v plurálu, tedy *informační vědy* (viz např. Bawden, Robinson; 2017).

Vnitřní strukturu informační vědy je možné vyjádřit vícero způsoby, jednu z možností ukazuje i následující schéma (převzaté z: Kатуščák, Matthaicidesová, Nováková; 1998, s. 124):

Obr. 1: Struktura informační vědy

Jiří Cejpek, nestor a jeden ze zakladatelů vysokoškolského oboru knihovnictví v České republice, chápe informační vědu v jejím *širším pojetí* jako „vědu o reprezentaci, prezentaci a recepci informace“ (Cejpek; 2008, s. 177), která se zabývá nejenom informací sociální, tedy informací vytvořenou člověkem, ale v teoretickém rámci i informací biologickou a fyzikální.

Reprezentace informace – je „způsob symbolického vyjádření informace, které může mít velmi různorodou povahu“ (Cejpek; 2008). Nejčastěji jde o povahu znakovou, např. jazykovou, ale povaha „znaků“ může mít i podobu fyzikální či chemickou (komunikace mezi neurony v mozku probíhá jak fyzikálně – prostřednictvím elektrického impulzu, tak i chemicky – tvorbou neurotransmiterů, které „přenášejí“ neuronální informaci v synoptických štěrbinách).

Prezentace informace – je „způsob šíření informace“ a to zejména v lidské společnosti prostřednictvím výchovy a vzdělávání, masmédií a dnes i elektronických (digitálních) médií. Šíření informace v neživé a živé přírodě probíhá opět prostřednictvím fyzikálních a chemických signálů; v technologických a informačně-komunikačních zařízeních má dnes takový signál většinou digitální podobu.

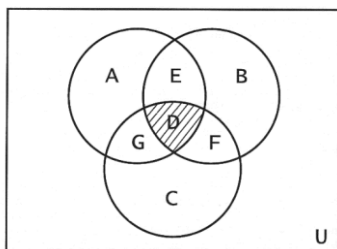
Recepcí informace – je vlastně cílem a smyslem reprezentace i prezentace informace, jde tedy o přijetí informace (např. lidskými smysly), její interpretaci (porozumění) a také o adekvátní odpověď, reakci na ni (pragmatická stránka komunikace). Z porozumění přijaté informace a z její možné „aplikace“, která ale nemusí být nutně praktická, ale i ryze teoretická, se pak stává *znalost*. Ta se někdy charakterizuje jako pochoopená zkušenost. No a nezpochybnitelné, že bez informace není zkušenosti (zkušenost ale nemusí mít jenom smyslovou povahu, ale může jít o zkušenost racionální, analytickou, intuitivní či imaginativní).

V užším pojetí je pak podle J. Cejпка předmětem informační vědy „společenské zprostředkování znakově zaznamenaných znalostí, zkušeností, příběhu a prožitků (potenciální informace, viz níže), a to z uspořádaných sbírek dokumentů a zčásti globálně rozptýlených elektronických zdrojů“ (Cejpek; 2008, s. 178). Dodejme, že taková společensky zprostředkovatelská funkce informační vědy v sobě zahrnuje i své praktické aplikace, a to zejména v teorii knihovnictví, tedy knihovědy (library science), ale také v bibliografii, archivnictví, muzeologii, v informačních centrech apod.

Podle Beáty Sedláčkové je předmětem informační vědy „informační proces, který má svůj stupeň organizovanosti a je možné ho zkoumat z různých hledisek“ (Sedláčková; 2015, s. 63). Alena Čabrunová charakterizuje předmět informační vědy „v prostoru“ informační společnosti, tedy v kontextu informačních technologií a komunikace, kterou tyto technologie umožňují. Informační vědu pak charakterizuje jako „teoreticko-praktický interdisciplinární vědní obor zaměřený na výzkum a ovlivňování informačně-komunikačních procesů ve společnosti“ (A. Čabrunová je autorkou slovníkového hesla *informační věda*, citováno podle Katuščák, Matthaidesová, Nováková; 1998, s. 123).

Jako jisté zobecnění praktických a aplikovaných aspektů informační vědy, můžeme chápat její předmět i z hlediska pragmatického, jak jej uvádí např. Michal Černý ve své popularizační monografii: „Informační věda se zabývá tím, jakým způsobem pracujeme s informacemi, jak je dokážeme vyhledávat, zpracovávat, třídit, hodnotit a používat“ (Černý; 2020, s. 7).

Jedním ze zajímavých přístupů, jak informační vědu zkoumat, pojímat a interpretovat je v posledních letech využití tzv. *konceptuálního modelování*, v rámci kterého se např. pojem informace nedefinuje přímo, ale skrze pojem *informačního univerza*, které se pak analyzuje, tedy vytvoří se jeho konceptuální model. Metoda konceptuálního modelování „je adaptací metody axiomatických systémů do jiných oborů, např. do humanitních a sociálních věd, k nimž patří i informační věda“ (Drobíková et al.; 2018, s. 10). Informační věda se pak v takovém pojetí „zabývá tvorbou, získáváním, zpracováním, ukládáním a zpřístupňováním informací – informačním cyklem. Vlastním jádrem zkoumání je tzv. *sémantická struktura informace a univerza informací*“ (Drobíková et al.; 2018, s. 9).

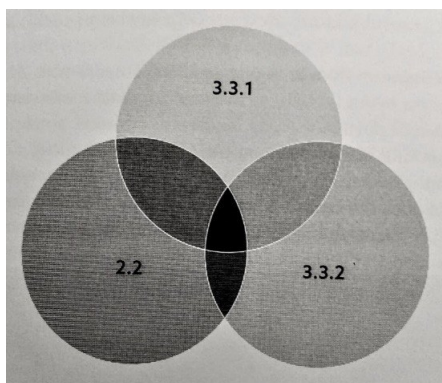

Obr. 2: Vennův diagram informační vědy (Davis, Rush; 1978; citováno podle Cejpek; 2008, s. 172)

Informační věda má v rámci své vnitřní diferenciaci a multio-
borového přístupu v podstatě už od svých počátků jak teoretické, tak
i technické a praktické aspekty. Tyto vztahy lze vyjádřit prostřednictvím
Vennova diagramu (viz Obr. 2).

Množina A obsahuje teoretické disciplíny (filosofie, teorie systémů,
teoretická kybernetika, kognitivní vědy, neurofyzologie, psychologie,
sociologie, lingvistika, pedagogika, teorie sociální komunikace apod.);
množina B obsahuje technické, inženýrské, ale zejména informatické
disciplíny (návrhy, programování a výroba informační a komunikační
techniky, jak na úrovni hardware, tak i na úrovni software, ale patří sem
i robotika a rozvoj i aplikace umělé inteligence apod.); množina C ob-
sahuje praktické disciplíny a profese (knihovnictví, bibliografii, archiv-
nictví, muzeologie, informační centra, řešení praktických úkolů apod.).
Podle Cejпка (2018, s. 173) je pro pochopení podstaty a předmětu infor-
mační vědy nejdůležitější průnik všech tří množin, tedy vyšrafovaná plo-
cha D. To je tzv. „tvrdé jádro“ informační vědy. Plochy průniků množin
E, F, G označují mezioborové vztahy a kontakty jednotlivých disciplín
uvnitř množin. Plocha U označuje informační univerzum a vytváří kon-
text či epistemické pozadí pro disciplíny v jednotlivých množinách.

Originální model tzv. realistické informační vědy představil v prů-
niku tří „informačních řádů“ jako tematických oblastí informační vědy,
které vycházejí z filosofického a systémového pojetí (a korelují s jedno-
livými vědními obory) Jiří Stodola:

Obr. 3: Informační věda jako průnik věd o poznání a systémech (Stodola;
2016; s. 126)

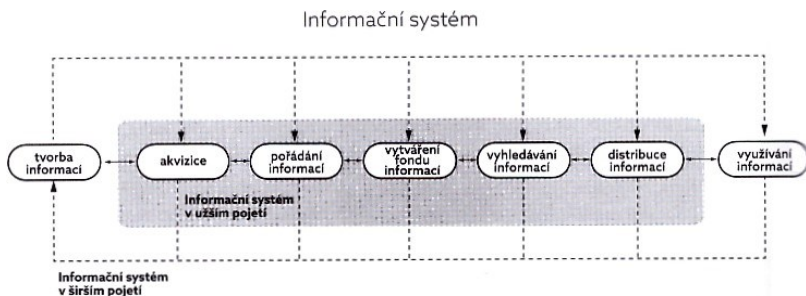
Podle „informačního řádu“ obsahují jednotlivé množiny tyto vědní disciplíny:

ŘÁD BYTÍ
1. Přírodní vědy
1.1 O neživé přírodě (fyzika, chemie)
1.2 O živých bytostech nesmyslových (botanika)
1.3 O živých bytostech smyslových (zoologie, etologie, psychologie)
1.4 O živých bytostech rozumných (psychologie, antropologie)
1.5 Abstraktně (matematika, metafyzika)
ŘÁD POZNÁNÍ
2. Kognitivní vědy
2.1 O konkrétním poznávání (psychologie)
2.2 O abstraktním poznávání (estetika, kognitivní psychologie a věda)
2.3 Abstraktně (logika, epistemologie, filosofie vědy)
ŘÁD TRANZITIVNÍ ČINNOSTI
3. Vědy o systémech
3.1 O systémech tvořených neživými prvky (astronomie, meteorologie)
3.2 O systémech tvořených živými prvky (ekologie)
3.3 O kulturních systémech (technické a společenské vědy)
3.3.1 O kulturních systémech tvořených neživými prvky (technika)
3.3.2 O kulturních systémech tvořených živými prvky (společenské vědy)
3.4 Abstraktně (teorie systému, speciální metafyzika, etika)

Podle J. Stodoly (2016; 126–127) zaujímá informační věda jako transdisciplinární obor společný průnik tří množin, tedy oblastí 3.3.1 – O kulturních systémech tvořených neživými prvky (**technika**), 3.3.2 – O kulturních systémech tvořených živými prvky (**společenské vědy**) a 2.2 – O abstraktním poznávání (**estetika, kognitivní psychologie a věda**).

Pokud bychom informační vědu chtěli charakterizovat v užším slova smyslu a s důrazem na její praktický aspekt knihovnický (či archivnický), mohli bychom o ní uvažovat jako o vědě, která se zabývá informačně-komunikačním procesem v informačním systému (viz obrázek č. 4, Stodola; 2016, s. 142), což je pojetí, které se obsahově prolíná

s funkcí informační vědy u J. Cejpka, tedy se společensko zprostředkovatelskou funkcí.

Obr. 4: Schéma informačního systému (v širším i užším pojetí)

2. Metodologická paradigmatata v současné informační vědě

Vědecké paradigma je konceptuální a kognitivní rámec, který ohraničuje, ale i podmiňuje možnosti vědeckého poznání v konkrétní oborové oblasti či části zkoumaného světa. Je to jakýsi horizont, ve kterém se ukazuje to, co je předmětem našeho vědeckého zájmu a co tedy považujeme z hlediska našeho poznání za netriviální. Vědecké paradigma nám také umožňuje způsob, kterým se ptáme a tím určuje i podobu odpovědi, která pro nás bude legitimní, důležitá a hodnotná. To, že jsou různá vědecká paradigmatata nesouměřitelná, jinak řečeno, že jsou inkomensurabilní, není překážkou, naopak, posiluje se tím pluralita a diverzita poznání, jako i možnosti alternativních přístupů vědecké explanace. A právě ty odlišné způsoby vysvětlení jsou projevem různorodosti *metodologických paradigmat*, tedy jednoduše řečeno, jsou projevem toho, jaké možnosti máme, když zkoumáme a řešíme nějaký problém. V informační vědě se metodologická paradigmatata týkají toho, co nás vlastně zajímá a tedy co si vybíráme jako předmět výzkumu, jak si klademe otázky a formulujeme hypotézy vzhledem k cíli výzkumu a jakým způsobem postupujeme při výběru a aplikaci konkrétní vědecké metody při zkoumání informačních procesů.

Tak jako existuje v současné vědě či filosofii velké množství paradigmat, tak existuje v současné informační vědě vícero metodologických

přístupů. My se zaměříme na tři základní metodologická paradigmat: *objektové paradigma*, *kognitivní paradigma* a *sociálně doménové paradigma*.⁶

Objektové paradigma – vychází v rámci teorie poznání z pozice *naivního realismu*, to znamená z přesvědčení, že svět poznáváme přesně tak, jak se nám empiricky (smyslově) jeví. Pravdivé poznání je dané shodou (resp. korespondencí) smyslově vnímané části skutečnosti s mentální představou (myšlenkou) o této skutečnosti, kterou má ve své mysli poznávající subjekt. Proto se v rámci naivního realismu uplatňuje tzv. korespondenční teorie pravdy. Předměty poznávané části skutečnosti jsou pak v informační vědě informační objekty (dokumenty, informace) a informační procesy. Tím, že jsou výsledky takového poznání považovány za „objektivně platné“, subjekt poznávání není chápán jako důležitý, jeho role v procesu poznání je jenom instrumentální, je zaměnitelná s jiným subjektem a není nijak problematizována či kriticky reflektována. I když je tohle paradigma pro svoji „intuitivní přesvědčivost“ velmi lákavé, často vede k nejrůznějším formám kognitivního zkreslení, takže jako jedinou vědeckou metodu ve zkoumání ji nelze jednoznačně doporučit, může ale dobře posloužit při formulaci výzkumných hypotéz, které se pak následně verifikují (potvrzují) či falsifikují (vyvrací) jinými metodami.

Kognitivní paradigma – se podle epistemického východiska člení do dalších dvou dílčích paradigmat. V obou případech je předmětem zájmu subjekt/individuum, proto je toto paradigma Hjørlandem a Albrechtsenovou (1995) označen i jako *metodologický individualismus*. Pokud je východiskem, v rámci poznávání, empirismus, tedy důraz na zkušenostní poznání (s využitím induktivních postupů), mluvíme o kognitivním paradigmatu v širším slova smyslu, a můžeme jej označit jako *behaviorální*. V takovém případě je zkoumaný subjektem poznání jedinec, který je „předmětem“ informačních vstupů a výstupů. Pokud je epistemickým východiskem racionalismus (s důrazem na využití deduktivních postupů a logické analýzy), mluvíme o kognitivním paradigmatu v užším slova smyslu. V takovém případě je předmětem zkoumání informační vědy vnitřní svět subjekt, např. endoceptu, tedy osobnostní fond jedince, kterého obsahem jsou poznatky, zkušenosti, zážitky, představy, plány, ale i naděje a cíle uložené v jedincově paměti. Jde tedy

6 Při analýze a srovnávání *kognitivního* a *sociálně doménového paradigmatu* vycházíme zejména ze studie Birgera Hjørlanda a Hanne Albrechtsenové (1995), s doplněním o kritickou analýzu Jiřího Stodoly (2015, s. 152–160).

o zkoumání „mentálního obrazu světa“ či „procesu vnímání vnitřního prožívání“ (srovnej Cejpek; 2008, s. 18). Z toho pak vyplývá i jisté omezení tohoto paradigmatu, a sice subjektivita získaných poznatků.

Jako specifické verze metodologického individualismu považují Hjørland a Albrechtsenová (1995) i *objektové paradigma*, o kterém jsme psali výše, a *komunikační paradigma*, které je ovlivněno postmoderním myšlením a ve kterém je subjekt chápán jako výslednice komunikačních vztahů (diskursů), nad kterými sám nemá moc.

Sociálně-doménové paradigma – je ovlivněno zejména *sociologií vědění*. Sociologie vědění je disciplína, která se zabývá vznikem, vývojem a různými podobami vědění (ne nutně vědeckého) v lidské společnosti. Epistemickým východiskem je *sociální konstruktivismus*, v rámci svých výzkumů se tedy zaměřuje na sociální systémy (a jejich analýzu a kritiku). Zvýrazňují se externalistické, tedy sociální, institucionální, mocenské, politicko-ekonomické vlivy ve vztahu k vzniku, vývoji a používání informačních systému. Předmětem poznání už není subjekt/individuum, ale společenství, komunita, kolektiv. Jako jedna z nejčastěji používaných vědeckých metod se pak v současnosti používá *doménová analýza*. Jde o kritickou analýzu konkrétních způsobů komunikace v komunitě, která má charakter sociální sítě a ve které existují pro danou komunitu typické (doménové) informační a komunikační vazby. Za jistou výhodou tohoto paradigmatu můžeme považovat to, že jeho aplikací získává informační věda statut vědy společenské.

Srovnání výše uvedených metodologických paradigmat v současné informační vědě si z hlediska jejich odlišných epistemických východisk, předmětů zájmu, subjektů poznání i preferovaných metod poznání můžeme pro přehlednost uvést v Tabulce 1 (podle Stodola; 2015, s. 153, 154 a 157) na následující straně:

Pokud bychom *informační proces*, jako jeden z hlavních předmětů poznávání v informační vědě, zjednodušili do trojsložkového modelu: *tvůrce informací – informační systém – uživatel informací*, tak rozdíl mezi výše popsány metodologickými paradigmaty můžeme vyjádřit v přehledné Tabulce 2 (podle: Stodola; 2015, s. 158):

Vidíme, že *objektové paradigma* se zaměřuje na svět, který je předmětem výzkumu – a nejčastěji tedy jde o informační systém – a tvůrce informačního systému vnímá jako jednotlivce, tak *kognitivní paradigma* se zaměřuje na uživatele informačního systému či informací a *sociálně doménové paradigma* se zase primárně zaměřuje na tvůrce

Tab. 1: Srovnání metodologických paradigmat v současné informační vědě

Paradigma	Epistemická východiska	Předmět zájmu	Subjekt poznání	Preferované metody
objektové	naivní realismus	objekt jako objekt		empirická či racionální analýza
behaviorální	empirismus	individuální subjekt jako objekt	jedinec jako předmět informačních vstupů/ výstupů	empirický výzkum informačního chování
kognitivní (v užším smyslu)	racionalismus	individuální subjekt jako subjekt	jedinec jako subjekt reprezentující poznání	racionální analýza a modelování vnitřního prostředí subjektu
komunikační	postmoderní teorie poznání (např. komunikologie či strukturalismus)	individuální subjekt jako subjekt/objekt komunikačního vztahu	jedinec v síti komunikačních vztahů	diskursivní analýza
sociálně-doménové	historismus, hermeneutika, fenomenologie, pragmatismus, poststrukturalismus	kolektivní subjekt	subjekt poznání jako sociální síť	doménová analýza, historická zkouman

Tab. 2: Srovnání metodologických paradigmat podle trojsložkového modelu

Paradigma	Tvůrce informací	Informační systém	Uživatel informací
objektové	– ten, kdo vytváří informační systém (individuum)	– svět, který je předmětem výzkumu	– ten, kdo čerpá informace z informačního systému
kognitivní	– ten, kdo reaguje na své uživatelské potřeby (individuum)	– prostředí pro vyhledávání informací	– ten, kdo v hlavním zájmu vyhledává informace (individuum)
sociálně doménové	– ten, kdo v hlavním zájmu vytváří informace (kolektiv)	– výsledek tvůrčí činnosti	– ten, kdo se spolupodílí na tvorbě informací (kolektiv)

informačního systému či informací, ale už ne v podobě jednotlivce, ale v podobě kolektivu či komunity.

Stručně a přehledově uvedení do problematiky metodologických paradigmat informační vědy, na které tady máme omezený prostor, samozřejmě nemůže uvádět a zohledňovat všechny možné přístupy, které existují. Pro inspiraci ale můžeme formou výčtu uvést i další paradigma či filosofické přístupy, které se v současné informační vědě aplikují. Je to například: *systémové paradigma* (někdy nazývané i jako *fyzikální* či *archetypální paradigma*), v rámci kterého se informační systémy zkoumají izolovaně od světa uživatelů a jejich informačních potřeb a jednotlivé „části informačního systému je možné analyzovat nezávisle na sobě“ (Bawden, Robinson; 2017, s. 75). Jako doménově analytické paradigma je možné chápat i *sociálně-kognitivní paradigma*, kterého představitelem je například výše zmiňovaný Birger Hjørland. Toto paradigma vychází z analýzy interakce mezi individuálním a sociálním světem a je jistou kombinací kognitivního a sociálně doménového paradigmatu, o kterých jsme psali výše.

Z filosofických postojů a přístupů k poznání se v informační vědě úspěšně etablovaly zejména tyto: *realismus*, *kritický racionalismus*, *evoluční epistemologie*, *sociální epistemologie*, *sociální konstruktivismus*, *kritické teorie* (např. Frankfurtská škola, strukturalismus, poststrukturalismus, dekonstrukce) a mnohé další (Bawden, Robinson; 2017, s. 72–86).

3. Filosofie informace

Jedním z hlavních cílů informační vědy je analýza fenoménu informace, tedy popis jejího vzniku, šíření, přijímání, ukládání či interpretace (s čím souvisí také výše zmiňovaná problematika informačního procesu a komunikace). *Filosofie informace*, jako základní teoretický předpoklad informační vědy, se pokouší informaci charakterizovat v jejím nejširším významu a v nejrůznějších kontextech skutečnosti. Snaží se interpretovat informaci v souvislosti s tradičními filosofickými disciplínami jako jsou ontologie (*Co je informace?*), gnoseologie (*Jak informaci interpretovat?* příp. *Jaké poznání informace přenáší?*), etika a axiologie (*Jaký vztah má informace k dobru? Má informace hodnotu sama o sobě?*) a v rámci *informační antropologie* a *informační ekologie* i charakterizovat, *kdo?* je

to příjemce a uživatel informace a jak se mění, po jejím přijetí a pochopení, příp. jak jej mění samotná infosféra⁷.

3.1 Co je informace?

S pojmem informace je v informační vědě jedna docela velká potíž: neexistuje totiž *jedna* definice toho, co informace znamená, tedy taková definice, která by byla závazná pro všechny informační vědce či vědce a odborníky, kteří pracují v jiných vědních oborech a pojem informace ve své disciplíně používají (kosmologie, informační fyzika, termodynamika, nelineární termodynamika, biologie, genetika i epigenetika, kybernetika a informatika, sémiotika, lingvistika, teorie sociální komunikace, sociální vědy atd.).

3.2 Čtyři základní významy pojmu informace podle J. Cejпка

Význam pojmu informace není doteď jednotně definován, a to ani v informační vědě. Jiří Cejpek ve své iniciační knize o informační vědě – *Informace, komunikace a myšlení* – upozorňuje na čtyři základní (a také nejrozšířenější) významy pojmu informace:

1. informace jako výraz rozmanitosti neživé (abiotické) i živé (biotické) přírody;
2. informace jako míra uspořádanosti systému (tedy jako opak entropie);
3. informace jako psychofyziologický jev a proces, který utváří lidský endocept;
4. informace jako potenciální informace uložené na hmotném nosiči nebo jako data cirkulující mezi technickými zařízeními, resp. informačními technologiemi (Cejpek, 2008; s. 14).

⁷ Pojem *infosféry* používáme ve významové shodě s pojetím Luciana Floridiho. Ten infosféru definuje jako „celé informační prostředí, tvořené všemi informačními entitami, jejich vlastnostmi, interakcemi, procesy a vzájemnými vztahy. Jedná se o prostředí srovnatelné s kyberprostorem, ale zároveň od něj odlišné; kyberprostor je totiž pouze jednou z podoblastí infosféry, protože infosféra zahrnuje rovněž offline informační prostory a analogové informační prostory. V maximálním pojetí je infosféra pojem, který může být použit jako synonymum pro realitu, pokud ji interpretujeme informačně“ (Floridi; 2019, s. 58–59).

Ad 1): Podle dnes už klasické charakteristiky informace britského antropologa, kybernetika a ekologa Gregory Batesona je informace složena s „rozdílů, které činí rozdíl“ (Bateson; 2006, s. 90). Jen na základě takových rozdílů je možné vnímání a poznání. A tyto rozdílů, které jsou obsažené ve vnitřní struktuře neživého objektu (např. ve struktuře atomové či molekulární) či ve vnitřní struktuře živého organismu (např. v DNA), vytváří variabilitu, a tedy různorodost neživého i živého světa. Zároveň každá „přijatá informace je nutně informací o *rozdílu* a každé vnímání rozdílů má své hranice. Příliš jemné nebo pomalu probíhající rozdílů nelze rozeznat. Naše vnímání je nezachytí“ (Bateson; 2006, s. 34). Informace v tomto pojetí je ontologickou kategorií a jak uvádí J. Cejpek, existuje nezávisle na člověku, jeho vnímání a poznání a v nějaké podobě bude existovat i po jeho druhovém zániku (Cejpek; 2008, s. 23). O informaci v neživém a živém světě pojednává podrobněji podkapitola *Evolučně ontologické pojetí informace* (viz níže).

Ad 2): Jedna z verzí druhého termodynamického principu říká, že ve všech izolovaných či uzavřených systémech může jejich neuspořádanost (entropie) v čase jenom narůstat, tedy že vývoj takových systémů vede k jejich menší uspořádanosti, organizovanosti a je tedy směřováním k tomu nejpravděpodobnějšímu stavu, do kterého můžou dospět. Takovým stavem je tzv. termodynamická rovnováha. Dosažením tohoto stavu vývoj systému končí. Pokud druhý termodynamický princip aplikujeme na popis vývoje našeho vesmíru, tak tím nejpravděpodobnějším stavem bude tzv. *tepelná smrt vesmíru*.

Pro živé organismy je termodynamická rovnováha identická s biologickou smrtí. Živé organismy jsou ale, na rozdíl od systémů izolovaných či uzavřených, systémy otevřené, můžou – a také pro svoji sebezáchovu i musí – z vnějšího prostředí přijímat látku, energii a také informaci a zároveň do vnějšího prostředí odvádí látku a energii, ale vždy v menší uspořádanosti, než byla u příjmu, jelikož jde o metabolický odpad, ať už v podobě materiální, nebo v podobě energetické (odpadní vyzářené teplo). Živé organismy dokážou na jistou dobu nejenom udržovat, ale i zvyšovat míru vlastní uspořádanosti a jsou tak jakýmsi specifickým a nepravděpodobným případem protientropické bariéry v našem vesmíru. Udržování jejich vysoké uspořádanosti – která se označuje také jako *negativní entropie*, tj. *negentropie* – je však vyváženo zvýšením neuspořádanosti vnějšího okolí (zmiňovaným metabolickým a energetickým odpadem). V celkovém součtu neuspořádanost narůstá,

takže ani existence života nepopírá platnost druhého termodynamického principu.

Informace se tedy v termodynamickém pojetí chápe jako obrácená hodnota entropie, tedy jako její opak (negentropie), jako míra uspořádanosti systému. Čím více informace, tím méně entropie a naopak. A z hlediska pravděpodobnostního je informace tím, co je méně pravděpodobné. To platí dokonce i tehdy, když budeme chápat informaci jako obsah nějakého sdělení, nějaké zprávy: „Čím je tedy daná zpráva pravděpodobnější, tím menší je informace, kterou nám poskytuje. Například klišé objasňují mnohem méně než velké básně“ (Wiener; 1963, s. 35).

Ad 3) Informace jako psychofyzilogický jev a proces souvisí se smyslovým vnímáním, ale obecně i s poznáním a s komunikací. Poznání můžeme charakterizovat jako informační proces, konkrétně jako přenos informace ze zdroje, přes informační kanál až ke svému cíli, kterým je v případě lidského poznání mozek/mysl, resp. *endocept* – osobnostní fond člověka. Informace můžou pocházet – vzhledem k poznávajícímu jedinci – jak z vnějšího, tak i z vnitřního světa, při vnímání prochází smyslovým aparátem a neuronální filtrací a ukládají se nejdříve do krátkodobé, a následně – v jisté redukci – i do dlouhodobé paměti. Avšak ne všechno, co člověk vnímá, se může stát i předmětem vědomé zkušenosti. Jak uvádí český kognitivní vědec Karel Pstružina (1994, s. 12), s odvoláním se na výzkumy Wolfa D. Keidla, lidský mozek přijímá v průměru řádově 10^9 bitů za sekundu, ale po filtraci smysly a po přechodu z úrovně neurofyzilogické do úrovně mentální se předmětem vědomé zkušenosti stává asi jen 10^2 bitů za sekundu. Velká část informací, které jsou pro aktuální přežití či efektivní řešení aktuálních problémů poznávajícího (zřejmě) nadbytečná – se ztrácí.

Nezastupitelnou roli informace v procesu poznání můžeme ilustrovat i klasickou charakteristikou informace jednoho ze zakladatelů kybernetiky – tedy vědy o řízení a komunikaci v živých organismech a ve strojích – Norberta Wienera: „Informace je název pro obsah toho, co se vymění s vnějším světem, když se mu přizpůsobujeme a působíme na něj svým přizpůsobováním“ (Wiener; 1963, s. 32). Poznání jako informační proces je tedy možné popsat prostřednictvím modelu zpětné vazby. Pokud je chování organismu v reakci na informační podnět posilováno, mluvíme o pozitivní zpětné vazbě, pokud je zeslabováno či přestane úplně, mluvíme o zpětné vazbě negativní. Chování, které je výsledkem takových zpětnovazebních smyček vykazuje svoji účelnost, což

znamená, že je zaměřeno na nějaký cíl. V obecném smyslu je cílem chování všech biologických organismů (a tedy i člověka) přežití a evoluce prostřednictvím mechanismu přírodního výběru posiluje ty pozitivní zpětné vazby, které takovému cíli slouží. Maladaptivní – tedy z hlediska přežití negativní – formy chování jsou postupně přírodním výběrem eliminovány.

I přes snahu o komplexí pohled na pojetí informace jako psychofyzilogického jevu a procesu lze najít u J. Cejпка jistý konzervativismus, redukcionismus a antropocentrismus, které se ukazují zejména v této jeho formulaci: „O informacích lze mluvit pouze tehdy, je-li příjemcem člověk se svým vědomím, tj. např. tehdy, až člověk začne vnímat text, obraz či zvuk na obrazovce nebo na výstupu z tiskárny“ (Cejpek; 2008, s. 33). Jak dnes víme, např. díky poznatkům kognitivní biologie, biosémiotiky či Teorie Santiago, všechny živé organismy poznávají: „... sám fakt života (...) neznámá nic jiného než poznávat ve sféře existence. Krátce řečeno, žít znamená poznávat...“ (Maturana, Varela; 216, s. 155). Na všech úrovních poznání, tzn. na genetickém, epigenetickém, příp. pojmovém, lze také mluvit o poznání jako o informačním procesu. Samozřejmě úroveň psychofyzilogického zpracování informace bude v rámci svých mentálních projevů (které jsou slovně vyjádřeny právě tím slovem/kořenem „psycho-“) klesat a to směrem od složitějších k jednodušším formám živých organismů. U našich blízkých příbuzných (primáti), u vyšších savců či u některých ptačích druhů je ale existence informace jako psychofyzilogického jevu a procesu nezpochybnitelná, co se projevuje i vysokou mírou sociálního učení, heuristikou objevů, předávání biosociální informace prostřednictvím imitace či „tradice“.

Ad 4) *Potenciální informace* je informace uložená do nějaké paměti, resp. na nějaký látkově-energetický nosič, ale aktuálně není vnímaná lidským (či jiným) vědomím. Příkladem jsou všechny knihy, které zrovna nikdo nečte, všechny hudební záznamy na CD či v mp3 přehrávačích, kterou zrovna nikdo neposlouchá, všechny filmy uložené na DVD či v paměti počítačů, na které se zrovna nikdo nedívá apod. Takovou „spící“ informaci lze „probudit“ v momentu, kdy se stane součástí informačního procesu, ale v té chvíli se z potenciální informace stává *informace aktualizovaná*. Pokud šlo v předchozím pojetí informace zejména o proces šíření, vnímání, interpretování, ukládání a vybavování si informace u člověka, příp. i dalších živých organismů, u *potenciální*

informace jde zejména o problém jejího ukládání. Podle další známé charakteristiky Norberta Wienera (1961) není informace „ani látka, ani energie“, není tedy identická ani s látkou, ani s energií, ale je jejich rovnocennou kategorií. Avšak k tomu, abychom mohli informaci přenášet, musí být šířena prostřednictvím signálu či informačního média, které budou mít látkovou, energetickou nebo látkově-energetickou podobu. Pokud takovou informaci přijmeme a chceme ji uchovat, opět to lze jen za podmínky existence látkového, energetického či látkově-energetického nosiče, resp. paměti. tedy informace uložená na takový nosič.

To, co člověka asi nejvýrazněji odlišuje od ostatních biologických druhů není ani tak řeč a jazyk, jelikož různé formy vokální komunikace pozorujeme u nejrůznějších zvířat a u některých se dokonce uvažuje i o jakémsi protojazyku, který má svá pravidla. Tou odlišující schopností je právě lidská dispozice zaznamenat jazykový, tedy znakový projev *na* hmotný nosič (jako je kresba uhlem na papíře) nebo *do* hmotného nosiče (vyrytá zpráva do hliněné destičky). Tím se zpráva, sdělení, tedy znakově zaznamenaná informace může uchovávat na delší dobu a „cestovat“ na velké vzdálenosti. Takový přenos informace pak pokračuje omezení bezprostřední, přímé komunikace a stává se komunikací nepřímou.

J. Šmajš (2008, s. 251) pro označení nepřímé komunikace prostřednictvím znakového záznamu na hmotný nosič – tedy do jakési „umělé sociokulturní paměti“ – používá metaforu *pasivního sociokulturního genomu* („sociokulturní genom“ je tady obrazným vyjádřením instrukce, plánu či projektu, který vznikl jako výsledek vědomé a záměrné lidské aktivity, resp. poznání; označení „pasivní“ má proto, že se může šířit bez toho, aby byl přítomný vlastní tvůrce či interpret informace). Taková komunikace pak tvoří základ pro tradici, která se tím může šířit na velké vzdálenosti a mít pozitivní vliv na evoluci kultury. Pro označení přímé komunikace, která probíhá tváří v tvář a v rámci které, se sociokulturní informace ukládá do živé paměti lidí, používá J. Šmajš metaforu *aktivního sociokulturního genomu* (Šmajš; 2008, s. 251). Jeho výhodou je zase jednodušší a jednoznačnější předávání nadverbálních či neverbálních sdělení v rámci sociální komunikace (např. vyjádření emocionálního stavu mluvčího prostřednictvím změny intonace či výšky hlasu nebo změnou mimiky, gest, polohy a pohybů těla apod.).

Specifickým typem potenciální informace jsou podle J. Cejпка *data*, která jsou uložena v paměti informačních technologií a můžou

se šířit – i bez vědomí a přímého zásahu člověka – prostřednictvím internetové sítě či v síťovém propojení počítačů. Data mají elektronickou podobu, jsou kódovány do dvojkové soustavy, elektronický signál může mít v konkrétním čase jenom dvě hodnoty: 0 nebo 1. Kódování vychází z matematicko-statistického pojetí informace Clauda E. Shannona a Warrena Waevera. Toto kvantitativní pojetí je součástí tzv. *teorie informace*. V rámci této teorie autoři vytvořili model komunikace pro přenos elektronické zprávy a také navrhli výpočet *informační entropie*. Ta matematicky vyjadřuje míru neurčitosti při přenosu elektronického signálu a jejím odstraněním (či minimalizací) se pak zvyšuje pravděpodobnost přenosu a adekvátního příjmu vysílané zprávy. Informace se tak stává kvantifikovatelnou veličinou a její nejmenší jednotkou je jeden *bit*⁸, tedy jeden z možných stavů elektromagnetických spínačů 0/1, tedy vypnuto/zapnuto. Přímá komunikace mezi člověkem a počítačem – vzhledem k rozdílnosti komunikačních kódů – není možná, proto se nespojitě digitální informace musí transformovat či převádět do spojitě analogové podoby (nejčastěji jazykové, ale také akustické, vizuální či audiovizuální).

3.3 Informace jako „vzor organizace“ u M. J. Batesové

Marcia J. Batesová je americkou emeritní profesorkou na Graduate School of Education and Information Science v Kalifornii a jejím hlavním zájmem je v rámci informační vědy analýza informačního chování a návrhy informačních systémů pro uživatele. Zabývá se ale i charakterizováním pojmu informace a jeho klasifikací (Bates; 2005; 2006). Její pojetí je silně ovlivněno evolučním přístupem, ona sama jej označuje jako „strukturální a multitypový“ (Bates; 2010).

Obecně charakterizuje Batesová informaci jako „vzor organizace“ (*pattern of organization*), který je transcendentální, tedy jako univerzální a ontologickou kategorii, informace se totiž – v jejím pojetí – týká všeho existujícího, všech druhů jsoucen, ale ne jako materiální forma či tvar, ale jako nehmotný princip, tedy vzor organizace (Bates; 2005).

8 Slovo *bit* vzniklo jako složenina ze slov *binary digit*, tedy dvojková číslice a poprvé se objevilo právě v průkopnickém článku C. Shannona a W. Waevera *A mathematical theory of communication* publikovaném v roce 1948. Podle historiků vědy je tento rozsahem nevelký článek „Magnou chartou informačního věku“ (srov. Mareš; 2011, s. 285–287).

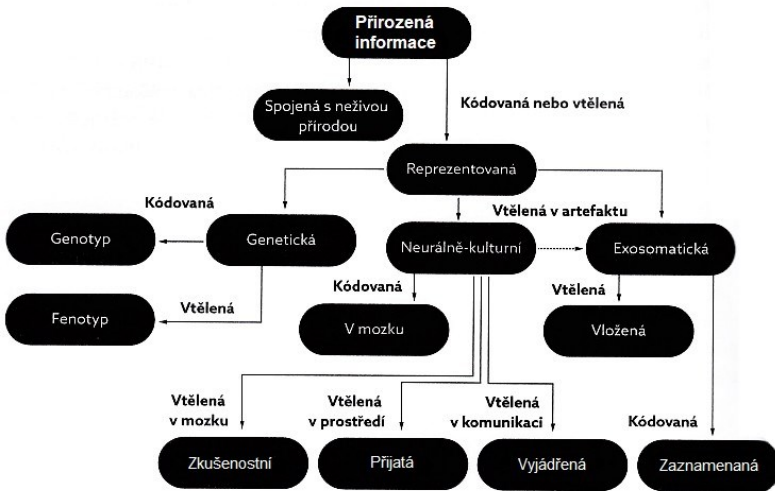
Každou informaci považuje za přirozenou, i když toto označení může být matoucí, jelikož o jiném druhu informace, *nepřirozeném* či *nadpřirozeném* už neuvažuje. Základní členění je pak dvojího typu: informace abiotická, tedy ta, které je spojena s neživou přírodou (tu už dále netematizuje) a informace, které je spojená s živými systémy a kterou označuje jako *reprezentovanou*. Ta se pak, v dalších úrovních, vždycky reprezentuje buď jako *kódovaná*, nebo jako *vtělená* (tedy materializovaná, zvěčněná).

Reprezentovanou informaci dále člení na *genetickou*, která v kódované podobě tvoří *genotyp* (biochemický kód DNA), ve vtělené podobě zase *fenotyp* (ztělesněnou reprezentaci genotypu v kontextu konkrétního prostředí), *neuronálně-kulturní* a *exosomatickou* (mimotělnou). Neuronálně-kulturní informace je kódovaná v mozku (tvoří neuronální strukturu CNS) a vtělená ve třech různých formách: v mozku jako *zkušenost* – týká se poznání (kognitivní aspekt), v prostředí jako *informace přijatá* – týká se chování (behaviorální aspekt) a v komunikaci jako *informace vyjádřená* (expresivní aspekt). Informace kódovaná v mozku prezentuje biologickou, resp. neurofyziologickou úroveň, i když do jisté míry ovlivněnou kulturou; informace vtělená v mozku představuje psycho-sociální úroveň, kde je kulturní vliv dominantní.

Exosomatická informace vzniká jako výsledek neuronálně-kulturního vlivu, jelikož všechno materializované poznání má svůj původ v „sociálním mozku/vědomí“, a vtělená je prostřednictvím *vložení* do konkrétního artefaktu (vyjádřeno evolučně ontologicky jde o tzv. *technický fenotyp*) a kódovaná je prostřednictvím znakového zaznamenání (vyjádřeno evolučně ontologicky jde o tzv. *technický genotyp*). Jiří Stodola toto členění informace vizualizoval v přehledném schématu – Obr. 5 (Stodola; 2016, s. 112, schéma přebíráme s laskavým svolením autora).

Batesová dále rozlišuje mezi *informací 1* a *informací 2*. *Informace 1* reprezentuje objektivní vzor organizace, je tedy ontologickou kategorií (vyjádřeno evolučně ontologicky jde o *strukturní aspekt informace*), *informace 2* je sice založená na *informaci 1*, na její existenci, ale jde o takový vzor organizace, který má pro živé poznávající organismy nějaký význam, jde tedy o informaci v komunikačním, tedy gnoseologickém smyslu, z těchto informací pak vznikají znalosti a rozšiřuje se míra poznání (vyjádřeno evolučně ontologicky jde o *sémantický aspekt informace*). Od informací pak rozlišuje *data*, která také označuje čísla 1 a 2. *Data 1* se od *informací 1* odlišují jenom tím, že jsou bezprostředně

Klasifikace informace podle Batesové

Obr. 5: Schéma klasifikace informace M. J. Batesové

dostupné v celém informačním prostředí, *data 2* jsou dostupné jenom v informačním prostředí lidské kultury (Bates; 2005; srov. Stodola; 2016, s. 111–112). Toto členění se nám však jeví jako problematické svou vágností, distinkce „bezprostřední dostupnosti“ mezi *daty 1* a *informací 1* je kritériem jenom relativní!

Jak uvádí J. Stodola, považuje M. J. Batesová svoji definice i klasifikaci informací použitelnou i ve výzkumech informačního chování – využívání v mozku *vtělené zkušenosti*), při vyhledávání informací – uživatel jedná na základě *informace přijaté*, tedy vtělené do informačního prostředí, při komunikaci s jinými lidmi – používá *informaci vtělenou* a *vyjádřenou* v komunikaci, používá informační technologie – a pracuje tak s exosomatickou *informací vloženou*, příp. může prostřednictvím informačních technologií informaci *ukládat/zaznamenávat* do jejich paměti – prostřednictvím kódované exosomatické informace, v oblasti informačních žánrů – např. v umění diferencovat různé druhy (performativní – *vyjádřená informace*; výtvarné umění – *vložená informace*; literární žánry – *zaznamenaná informace*), či při charakteristice sbírek nejrůznějších paměťových institucí – *informace zaznamenané* či *vložené* do hmotných artefaktů. J. Stodola sice modelu M. J. Batesové, kromě

jiného, vytyká asymetrii, ale už neuvádí žádné důvody, proč by takové členění mělo být symetrické (srov. Stodola; 2016, s. 113).

3.4 Informace „jako data“ v pojetí L. Floridiho

Luciano Floridi je italský filosof a logik, který působí na Oxfordské univerzitě. Pro teoretickou informační vědu je zajímavý jako jeden z hlavních představitelů – a možná bychom mohli říct i zakladatelů – filosofie informace, v rámci které rozvíjí své vlastní pojetí informace, informačních subjektů – tzv. inforgů a infosféry. Pro praktickou informační vědu je zase zajímavý jako jeden z představitelů informační etiky. V této podkapitole se zaměříme na jeho pojetí a členění informace (jeho obecnými etickými zásadami pro práci v infosféře se budeme zabývat v podkapitole 7.4 *Informace a hodnota*).

Informaci považuje L. Floridi (2011) za jev mnohotvárný a mnohovýznamový pojem, který může být – podle různých úrovní abstrakce – definován různě. Jeho vlastní pojetí informace je ale bytostně spojeno s pojmem data – informace totiž vznikají z dat a významů, přičemž musí být splněny tyto tři podmínky:

1. informace je složená z dat;
2. data jsou správně uspořádaná;
3. správně uspořádaná data jsou smysluplná.

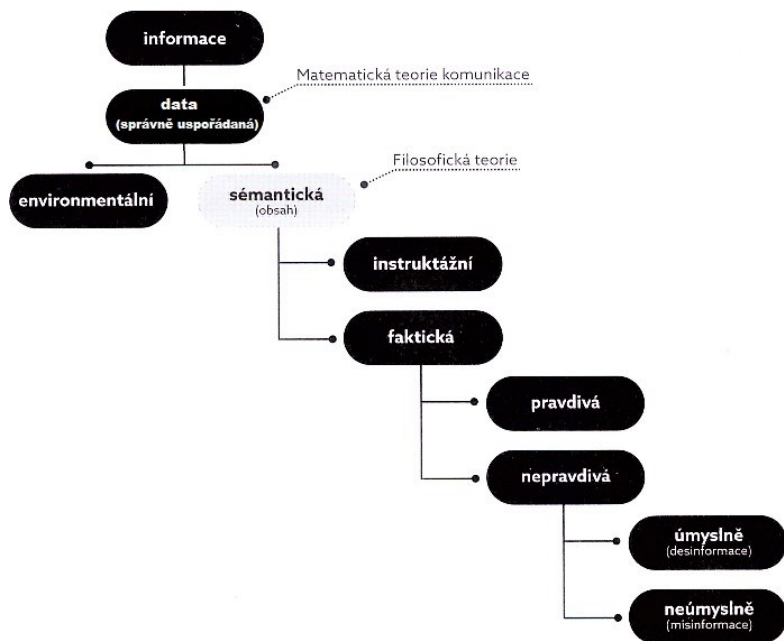
L. Floridi charakterizuje data jako rozdíly, difference, tedy jako nedostatek uniformity. Dělí je do tří skupin:

1. data *de re* – týkají se skutečného světa, který ale není empiricky zakoušen, je možné ale na něj usuzovat prostřednictvím rozumu;
2. data *de signo* – se týkají rozdílů mezi fyzikálními stavy či procesy, přičemž takové rozdíly je možné empiricky vnímat;
3. data *de dicto* – jsou charakterizovány rozdíly mezi znaky (např. v jazykové komunikaci).

S daty jsou spojené vlastnosti neutrality: *taxonomická neutralita* – data neexistují o sobě, ale jen ve vztahu k jiným datům či kontextu; *typologická neutralita* – data mohou být složené s různých dalších typů dat (primární data, sekundární data, metadata, operační data a odvozená data);

ontologická neutralita – neexistují takové informace, které by nebyly tvořeny daty (není ale myšleno z materialistického hlediska, data mohou být i nemateriální, např. v podobě elektromagnetického záření); *genetická neutralita* – data jsou nezávislá na tom, kdo je vnímá (existence informace tedy není závislá na existenci poznávajícího subjektu/inforga).

Základní klasifikace informace podle Floridiho

Obr. 6: Schéma klasifikace informace L. Floridiho

Jak vidíme na schématu, základní členění informací, tedy správně a smysluplně uspořádaných dat, je dělení na *informace environmentální* (které jsou nezávislé na pozorovateli či na subjektu poznávání) a *informace sémantické* (které mají svůj vlastní obsah). Ty se pak dělí na *instruktážní informace* – představují jistý návod k vykonávání nějaké činnosti a *faktické informace* – které popisují určitý stav či proces informačního univerza, a které mohou být pravdivé, nebo nepravdivé. Pokud jsou nepravdivé úmyslně, jde o lež a takové informace označuje Floridi

jako *desinformace*, pokud jsou informace nepravdivé neúmyslně, jde o omyl, a takové pak označuje jako *misinformace*.

Podle J. Stodoly se tady Floridi ale dopouští kontradikce, resp. logického sporu, protože pokud za informace považuje jenom to, co vzniklo ze správně a smysluplně utvořených dat, nemůže být taková informace ve výsledku nepravdivá a tedy desinformace by nebyla žádným typem informace (Stodola; 2016, s. 52). Otázkou je, jestli musí být správně uspořádaná (např. správně podle gramatických pravidel konkrétního jazyka) a smysluplně utvořená (s ohledem na význam jednotlivých slov a jejich koherenci) informace i nutně pravdivá? Vždyť např. věta „*Petr Pavel je českým prezidentem*“ (k datu 6. 12. 2021), je sice věta utvořená gramaticky správně, dokonce má i svůj smysl, akorát není pravdivá vzhledem k aktuálním politickým skutečnostem. Není ale vyloučeno, že se pravdivou za nějakou dobu stane. Navíc úmyslnou či neúmyslnou nepravdu často neumíme odlišit, protože neznáme konkrétní situaci, motivaci či záměry mluvčího, který nepravdivou informaci sděluje.

4. Jednotná teorie informace⁹

Velkou výzvou – ale také dlouholetou ambicí – pro filosofii informace (a tedy i pro teoretickou informační vědu) je vytvoření tzv. *jednotné teorie informace* (unified theory of information), která se pokouší o jednotné, jednoznačné a univerzální pojetí významu kategorie informace v rámci všech úrovní skutečnosti (fyzikální, biologické, sociální, technologické apod).¹⁰ Do jisté míry se tomuto konceptu blíží i širší pojetí informační vědy podle Jiřího Cejпка, který ji charakterizuje také jako vědu „o rozmanitých jevo-
vých formách informace, o informačních tocích, procesech a systémech, jako vědu o zprostředkování informace ve společnosti a o psychických a společenských účincích těchto jevů a procesů“ (Cejpek; 1993, s. 61).¹¹

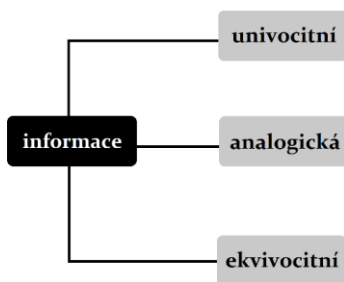
9 Následující podkapitola vychází z přednášky, která odezněla 28. března 2014 na multidiscipinární konferenci (se zahraniční účastí), která se konala na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a která měla název *Evoluční ontologie a společenské vědy*. Tento příspěvek vyšel – v mírně odlišné podobě – také v konferenčním sborníku vydanému k 75. výročí narození Josefa Šmajse. Viz Timko, Moudr, Binka (2014, s. 29–40).

10 Viz Wersig; Neveling (1975, s. 139).

11 Dodejme, že v užším pojetí chápe J. Cejpek informační vědu jako disciplínu, která se zabývá informací sociokulturní a technickou (viz Cejpek; 2003, s. 229–233).

4.1 Capurrovo informační trilema

Německý filosof a informační vědec uruguayského původu, Rafael Capurro, upozorňuje, že koncepce *jednotné teorie informace* naráží v souvislosti s významem, charakterem a použitím pojmu informace pro různé oblasti skutečnosti, které zkoumají jednotlivé vědní disciplíny, na závažné problémy. Capurro si všímá toho, že kategorii informace rozumíme a používáme ji jinak, když mluvíme o informaci genetické, která je uložena v DNA, nebo když mluvíme o informaci fyzikální (např. kvantové), případně když mluvíme o informaci v běžném komunikačním smyslu (informace jako obsah/význam nějakého sdělení).¹² Tuto situaci, kdy používáme pro různé kontexty skutečnosti stejný termín informace, popisuje Capurro ve třech možných situacích, proto se ustálilo označení *Capurrovo trilema*. První situací je, že informace je pro všechny úrovně skutečnosti tím stejným fenoménem a takovou situaci označuje Capurro jako *univocitu*. Druhou možností je situace, ve které existuje mezi jednotlivými úrovněmi skutečnosti nějaká významná podobnost, ale ne identita, což Capurro označuje výrazem *analogie*. Třetí možností je situace, kdy je informace pro každou oblast skutečnosti něčím jiným, odlišným, samostatným, a tedy vzájemně nesouměřitelným, takže označení stejným jazykovým výrazem – „informace“ je jenom záležitostí jazykové (a to ne příliš praktické) konvence či konsensu. Takovou situaci pak označuje jako *ekvivocitu*.¹³

Obr. 7: Schéma Capurrova informačního trilematu

12 Velká část těchto „nedorozumění“ je způsobená „křížením“ ontologického pojetí informace (informace jako uspořádanost nějaké existující entity) s pojetím gnoseologickým (informace jako nosič významu, jako obsah nějaké zprávy, jako to, co je předmětem poznání a komunikace).

13 Viz Capurro, Fleissner, Hofkirchner (1999, s. 9-30).

Pro vytvoření *jednotné teorie informace* by byla zřejmě nejlepší ta první z možností, tedy možnost, že informace je pro všechny úrovně skutečnosti *univocitní*. Zároveň se nám ale tady objevuje problém, jak pak vysvětlíme ontickou rozdílnost informace, resp. rozmanitost informací ve světě fyzikálním, biologickém, sociokulturním či technologickém? Co by mělo být tím „stejným“? A pokud tady nějaký společný „základ“ je, proč má informace tak rozmanité projevy? Můžeme jejím prostřednictvím vysvětlit rozmanitost forem uspořádání skutečnosti? Navíc, pokud by informace byla stejným fenoménem pro všechny úrovně skutečnosti, jak můžeme vysvětlit jistou nekompatibilitu (či nepřevoditelnost) např. informace biotické (obsažené v živé přírodě) a informace technické (obsažené v informačních technologiích)? Na to zatím tradiční ani současné přístupy informační vědy, resp. filosofie informace nemají jednoznačnou odpověď.

Jistým kompromisem se jeví být možnost druhá, tedy že informace je pro různé úrovně skutečnosti v pozici „nějaké“ *analogie*. Problémem této možnosti je ale nalezení „podobných“ atributů u různých (odlišných) typů informace. I kdysi tak slibná analogie mezi geny a memy se časem ukázala jako iluzorní¹⁴ a většina informačních vědců se dnes kloní k názoru, že jde jenom o analogii etymologickou, ne ontickou, takže jsme opět jenom na úrovni jazykových výrazů.

Třetí možnost, tedy situace, že informace je *ekvivocitní*, tedy že je pro všechny úrovně skutečnosti odlišným fenoménem, v podstatě úplně popírá možnost vzniku logicky koherentní *jednotné teorie informace*. Problémem je, že pokud by taková možnost odpovídala skutečnosti, nebyli bychom schopni vysvětlit, jak dochází k vzájemným interakcím mezi jednotlivými úrovněmi reality.

Vidíme tedy, že každá z těchto tří možností představuje odlišnou pravděpodobnost pro vytvoření konceptu *jednotné teorie informace*, a že každá z těchto možností přináší své vlastní specifické problémy. Jak z tohoto trilematu ven? Má vůbec nějaké „řešení“? Jsme přesvědčeni, že možné řešení *Capurrova informačního trilematu* existuje a že ho nabízí a představuje právě evolučně ontologické pojetí informace.

14 R. Dawkins (2003) otevřeně přiznává, že termín „mem“ vytvořil jako jazykovou analogii k pojmu „gen“. Avšak i sám Dawkins postupně přichází k tomu, že u takových jednotek informací nejde o skutečnou analogii ani v rámci vzniku, ani v rámci způsobu přenosu, šíření či interpretování a ani v rámci jejich funkce. Naopak, uvědomuje si, že existuje víc odlišností než společných znaků.

4.2 Evolučně ontologické pojetí informace podle J. Šmajse

*Evoluční ontologie*¹⁵ chápe informaci jako základní ontologickou kategorii, prostřednictvím které můžeme popsat ontologickou realitu komplexně a v jejím procesuálním (vývojovém) charakteru. Výchozí tezí evoluční ontologie je existence dvou typů evoluce, které vznikají a probíhají odlišně – *evoluce přírody* (vesmírné i pozemské, neživé i živé), která je výsledkem zbytkové aktivity velkého třesku a *evoluce kulturní* (umělé), která je determinovaná existencí a vědomou/účelovou aktivitou člověka). Informace je pak jak samotným předpokladem evoluce (přírody i kultury)¹⁶, tak i jejím výsledným produktem. V rámci ontického „rozdělení“ skutečnosti na dva odlišné typy uspořádanosti pak můžeme informaci rozčlenit na *informaci přírodní* (přirozenou) a *informaci sociokulturní* (umělou). Prostřednictvím této ontické diference pak můžeme popsat – a to jak uvnitř přírody, tak i uvnitř kultury – systémy neživé (abiotické)¹⁷ a systémy živé (biotické)¹⁸.

Každý z typů informace má své *strukturní* a *sémantické aspekty*, které jsou ve vzájemné vazbě. *Strukturním aspektem* je myšlena vnitřní uspořádanost prvků popisovaného systému, *sémantickým aspektem* zase vnější vlastnosti či funkce/významy popisovaného systému.

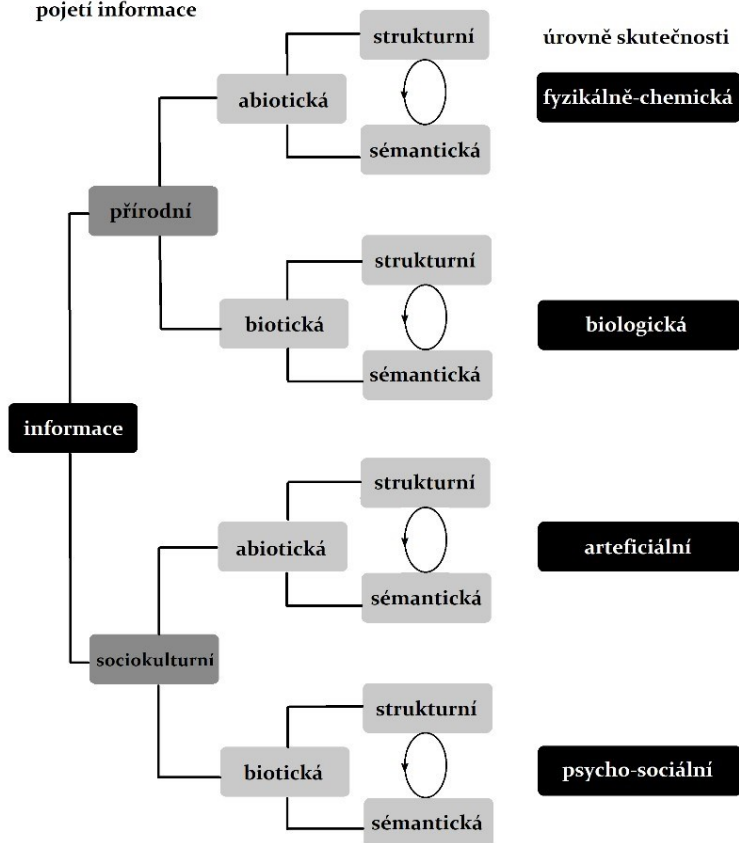
15 Tato část příspěvku je autorskou interpretací a parafrází základních textů Josefa Šmajse, ve kterých se model evoluční ontologie formuluje, ale také i neustále vyvíjí (viz Šmajse; 2000; 2008; 2011; Šmajse a Krob; 2003).

16 Jelikož se množství energie v našem vesmíru nemění a látka je jenom jakýmsi „zhuštěným balíčkem“ energie, jediné, co „podléhá“ evoluční změně, co evoluuje, je uspořádanost skutečnosti, tedy to, co popisujeme kategorií informace. Připomínáme, že evoluci nechápeme v jejím užším významovém (a často i ideologickém) pojetí, tedy jenom jako nárůst uspořádanosti, ale jako jakékoliv změny uspořádanosti (tedy i jako procesy entropické).

17 Neživými (abiotickými) systémy jsou v přírodě systémy fyzikální či chemické (např. subatomární částice, záření, chemické prvky a jejich sloučeniny atd.), v kultuře zase arteficiální produkty lidské aktivity (tzv. *materiální kultura*).

18 Živými (biotickými) systémy jsou v přírodě systémy biologické (živé organismy, např. bakterie, rostliny, živočichové), v kultuře jsou živými systémy obsahy a významy lidské aktivity (tzv. *duchovní kultura*), které jsou uloženy v centrální nervové soustavě člověka a které můžeme chápat jako psycho-fyziologické informační procesy a jevy.

Schéma evolučně ontologického pojetí informace

Obr. 8: Schéma evolučně ontologického pojetí informace

Vzájemné propojení a vztahy mezi strukturním a sémantickým aspektem informace si pro objasnění uvedeme na několika příkladech: Tuha (v tužce) je z hlediska chemického složení uhlíkem. Pokud bychom se podívali na její vnitřní strukturu, pozorovali bychom kubickou krystalickou mřížku jednotlivých molekul uhlíku. Toto specifické vnitřní uspořádání se navenek projevuje konkrétními fyzikálně-chemickými vlastnostmi tuhy – je měkká a na papíře zanechává stopu. Pokud bychom se ale podívali na diamant – což je z hlediska chemického složení tentýž uhlík – tak bychom pozorovali složitější vnitřní uspořádání, než to bylo u tuhy. Vyšší

komplexita molekul uhlíku se u diamantu projevuje jinými fyzikálně-chemickými vlastnostmi (jde o nejtvrďší nerost v přírodě). Změna strukturního aspektu informace abiotického systému tak mění i aspekt sémantický (jiné vlastnosti jsou dané jiným typem vnitřní uspořádanosti)¹⁹.

Pokud bychom se podívali na přírodní biotické systémy, tak jejich strukturním aspektem je vnitřní uspořádanost organismů, tedy diferencovanost a komplexita jejich jednotlivých částí (těl, orgánů, tkání, na nižší úrovni buněk, a pokud bychom šli až k té nejnižší a nejzákladnější úrovni, tak se dostaneme až k uspořádanosti DNA/RNA). Zjednodušeně bychom za strukturní aspekt živého systému mohli považovat jeho genotyp. Sémantickým aspektem jsou vnější projevy a vlastnosti těchto subsystémů, které bychom (opět zjednodušeně) mohli identifikovat s fenotypem. Změnou strukturního aspektu (např. mutací DNA) dochází i k změně sémantického aspektu – může dokonce dojít ke vzniku nového biologického druhu (s novým, adaptabilnějším fenotypem), nebo, což je častější, organismus se v důsledku zhoršené adaptace na vnější prostředí dále nereprodukuje či zaniká.²⁰

Běžnější příklad závislosti sémantického aspektu informace na aspektu strukturním je možné ilustrovat na nejmenších komunikačních jednotkách sociokulturní informace – na slovech. Každé slovo v systému etnických jazyků má jak svoji strukturu (vyjádřenou zvukovou či grafickou podobou), tak i svůj význam (či významy). Strukturním aspektem slova *ples* je syntaktické uspořádání grafém (v případě psaného slova).

19 Ke konceptu sémantického aspektu informace tady musíme uvést jednu důležitou poznámku: *sémantický aspekt informace* je něco, co se projevuje buď vnějšími (tedy pozorovatelnými) vlastnostmi, nebo svým významem, obsahem, smyslem, účelem či záměrem. Tyto kategorie, ale zároveň předpokládají nějaký „subjekt“ poznání (ať už biologický, lidský, nebo arteficiální), takže o sémantickém aspektu informace uvažujeme už a jen v kontextu poznání (tedy v kontextu epistemickém či gnoseologickém). U přírodní abiotické informace, ale žádný „subjekt“ poznání není, a tak může být taková informace sémantickou jenom subjekt poznání z jiné úrovně skutečnosti (biologické, psycho-sociální či arteficiální).

20 Je ale důležité mít na paměti, že sémantický aspekt informace není daný jenom zakódováním informace v látkově-energetickém (fyzikálně-chemickém) nosiči, ale je spoluvytvářený i kontextem, tedy okolím, ve kterém dochází k informačnímu procesu. V rozdílných kontextech může mít i stejný strukturní aspekt informace odlišnou sémantiku. Zdá se, že sémantický aspekt biotické informace je determinován také způsobem exprese či dekodováním, tj. interpretací, kterou „čtenář“ (tedy v tomto případě živá buňka či tělo) realizuje.

Malou změnou takové uspořádanosti je např. když za písmeno *s* dosadíme písmeno *š*, dojde i k změně sémantického aspektu takové informace (slovo *pleš* má jiný význam než slovo *ples*).

Po uvedení základního rozdělení informace v evoluční ontologii a po charakteristice vzájemného vztahu strukturního a sémantického aspektu informace, se pokusíme o komplexní definici kategorie informace. Je s podivem, že ani samotný autor koncepce evoluční ontologie – Josef Šmajš – nikde ve svých textech definici informace – definici, která by odpovídala evolučně ontologickému pojetí – neuvádí, resp. uvádí spíše specifické a konkrétní charakteristiky informace v různých kontextech (např. informace jako „uspořádanost“, „řád“, „míra paměti“, „obsah zprávy“ či „obsah sdělení“).²¹ Vycházejíc z teoretických pozic evolučně ontologické koncepce tedy navrhuje tuto definici: *Informace je strukturně-sémantický aspekt evoluujícího procesu uloženého na látkově-energetickém nosiči.*²²

4.3 Evolučně ontologické řešení Capurrova informačního trilematu

Pokud se podíváme na *Capurrovo informační trilema* evolučně ontologickým pohledem a pokud budeme informaci interpretovat podle výše uvedené definice, zjistíme, že tři možnosti, které uvádí R. Capurro jsou vlastně jenom tři různé aspekty vyvíjející se skutečnosti, tedy že jde jenom o tři různé úhly pohledu na to stejné.²³

Evolučně ontologické pojetí vnímá informaci jako *univocitní* v tom smyslu, že na jakékoliv úrovni skutečnosti (fyzikální, biologické, sociální či technické) je tím sjednocujícím prvkem strukturně-sémantický aspekt informace. Samozřejmě že formy a způsoby uspořádání se na různých úrovních (v konkrétních podobách) od sebe odlišují, ale to nijak nepopírá fakt, že strukturní aspekt informace je fundamentální pro všechny typy informací. Sémantický aspekt je pak závislý jak od strukturního

21 Srov. např. Šmajš (2005, s. 23–24; 2012, s. 32–34).

22 Jelikož je skutečnost – a to tak systém přírody, jako i systém kultury – neustále se vyvíjející, chápeme ji optikou procesuálního paradigmatu. Systémy i subsystémy – tedy všechny reálně existující entity interpretujeme jako procesy změn jednotlivých způsobů (forem) uspořádanosti.

23 K jinému závěru dochází Jiří Stodola (2010, s. 18–57), který se ale zabýval řešením *Capurrova trilematu* z pozic aristotelské filosofie a realistické teorie poznání.

aspektu (je „vnějším projevem vnitřního“, tj. je explikací implikátního), tak i od širšího kontextu či interpretujícího „subjektu“ (systému).²⁴

Jako *analogické* je možné vnímat informace z hlediska procesuálního, tedy evolučního. Všechny úrovně skutečnosti se vyvíjejí ve smyslu změny uspořádanosti, i když pro jednotlivé úrovně (či pro onticky opoziční systémy přírody a kultury) jsou podoby těchto změn odlišné. Rozdíly v evoluci je možné vidět např. v rychlosti – jinou rychlostí probíhají změny v kvantovém světě, jinou rychlostí probíhají změny v makrosvětě živých organismů a jinou rychlostí se mění uspořádanost vesmíru jako celku. Také střídání procesů zvyšování či snižování uspořádanosti je u různých systémů odlišné – izolované systémy se vyvíjejí jenom směrem k vyšší entropii, otevřené nelineární systémy (např. živé organismy) zase dokážou po jistou dobu zvyšovat a udržovat vlastní uspořádanost. V tomhle smyslu můžeme uvažovat o evoluci informací v různých úrovních skutečnosti na základě *podobnosti*, ale ne *stejnosti*.

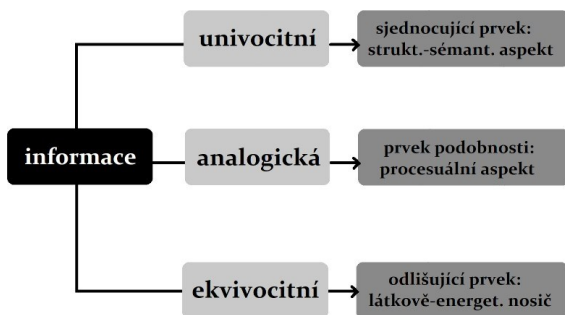
Ekvivocitní jsou informace ve smyslu odlišnosti jejich látkově-energetických nosičů, jelikož každý informační systém je v rámci svého „zařazení“ do jisté úrovně skutečnosti charakteristický svým vlastním a specifickým látkově-energetickým nosičem.²⁵ Informace jako produkt evoluce vznikají v různých úrovních skutečnosti jinak (jak jsme viděli už v případě *analogického* pojetí informace) a odlišným způsobem se také ukládají, zpracovávají a šíří.²⁶ K interakci – tedy k informačním

24 Připomínáme, že „interpretem“ informace nemusí být jenom lidský subjekt. K interpretaci informace dochází u všech živých organismů a do jisté míry zřejmě i u některých systémů arteficiálních (i když tady nepůjde o „chápání smyslu“ v lidském pojetí, ale o interpretaci strukturního aspektu informace, která se „sémanticky“ projeví v správném fungování či v očekávané interakci).

25 V této souvislosti připomínáme známý výrok zakladatele kybernetiky Norberta Wienera (1961, s. 132): „*Informace je informací, není ani látkou, ani energií.*“ Na otázku, jaká je odlišnost nosiče informace od informace samotné, J. Šmajš odpovídá: „... *nosič* (informace – pozn. M. T.) *musí být konstruován tak, aby v něm systém mohl informací ukládat a aby ji v případě potřeby mohl také vyzvednout, interpretovat, uplatnit – prostě, aby ji mohl využít pragmaticky, onticky.*“ (Šmajš; Krob; 2003, s. 219).

26 Informace sice vždy nějaký látkově-energetický nosič „předpokládá“, ale do jisté míry je na něm nezávislá. Největší „nezávislost“ na svém nosiči mají zřejmě informace sociokulturní (biotické či abiotické), např. text nějaké písně můžeme uložit na různé typy nosičů – na papír, do elektronického dokumentu, můžeme ho nahrát na LP/CD/DVD nosič, ale také si ho můžeme „jenom“ pamatovat, takže nosičem je v takovém případě náš endocept (resp. paměťové

procesům – mezi jednotlivými úrovněmi dochází právě prostřednictvím sjednocujícího principu, kterým je výše zmiňovaný strukturně-sémantický aspekt informace. Ten je „čten“ v závislosti na charakteru systému (živého či neživého), který informaci interpretuje. Návrh evolučně ontologického řešení *Capurrova informačního trilematu* je schematicky vyjádřen na následujícím obrázku:

Obr. 9: Schéma návrhu evolučně ontologického řešení Capurrova informačního trilematu

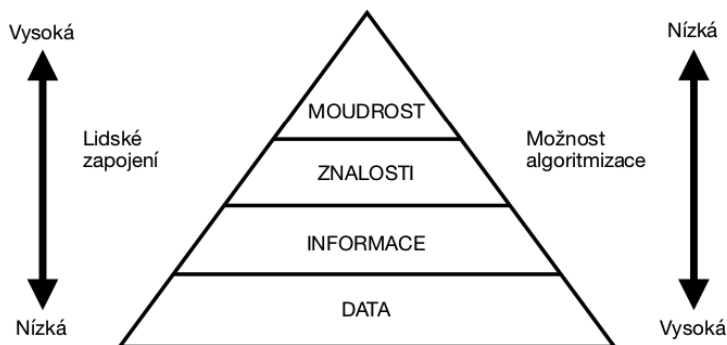
Na závěr dodejme, že pokud se úspěšnost či adekvátnost nějakého modelu (teorie) nepřímo potvrzuje i tím, že dokáže řešit problémy jiných modelů (teorií), pak by se v případě evolučně ontologického vyřešení *Capurrova informačního trilematu* prokázala nejenom relevance a „explikační síla“ evoluční ontologie, ale otevřely by se tak i nové možnosti pro vytvoření *jednotné teorie informace*.

II. K praktickým aspektům informační vědy

5. Znalostní pyramida aneb Od dat k moudrosti?

Tradičním modelem v teoretické informační vědě, který popisuje složky obsahu informačního a poznávacího procesu, je model DIKW (struktury našeho mozku). Sémantický aspekt takové informace bude stejný i přesto, že je „nesen“ uspořádáním různých nosičů.

(z anglického Data, Information, Knowledge, Wisdom), známý též jako *znalostní pyramida* (viz obrázek):

Obr. 10: Znalostní pyramida (Černý; 2019)

Základnu pyramidu tvoří *data*, jež představují jakousi základní surovinu či materiál, který je na samém začátku informačního přenosu. *Data* můžou mít podobu nestrukturovanou (např. v podobě binárního kódu, který neumíme přečíst) nebo strukturovanou (v podobě smyslově vnímatelného počítka, např. když vidíme na semaforu svítit červenou). *Informace* jsou pak – v tomto modelu – data obohacená o význam či smysl (vidím na semaforu svítit červenou a vím, že to znamená „stát!“). *Znalosti* jsou informace obohacené o kontext, informace, kterým rozumím a které umím i adekvátně použít/využít v konkrétní situaci při řešení dílčího problému (jedu na kole a když na semaforu zasvítí červená, zastavím). *Moudrost*, jako nejkomplexnější forma poznání či vědění, dává do vzájemného kontextu různé typy znalostí nejenom v rámci mé vlastní, individuální zkušenosti, ale i zkušenosti jiných (vzpomenu si na tragické důsledky toho, když na červenou nezastavil kamarád). Moudrost ale v sobě nezahrnuje jenom poznatky analytického typu či vědění, které se týká kognitivní složky, zahrnuje v sobě i tacitní (implicitní) poznání, sociální a emocionální inteligenci, hodnotovou orientaci na druhého či druhé, imaginaci, ale také i heuristické a tvůrčí schopnosti při řešení komplexních problémů. Moudrost na rozdíl od znalosti, už není jenom schopnost odpovědět na otázku „jak?“, ale je to i schopnost vědět „proč?“.

Jak vidíme na obrázku výše, čím více se pohybujeme směrem od základny k vrcholu pyramidy, tím více je potřeba lidského motivace,

zapojení, aktivity, iniciativy a tím hůře je poznání na vyšší úrovni algoritmizovatelné, tzn. jednoduše přepísatelné do jednotlivých kroků či jednoznačně formalizovatelné do podoby nějakého umělého jazyka (např. počítačového programu).

Znalostní pyramida bývá často kritizovaná pro svojí „jednoduchost“, jelikož je málo pravděpodobné, že prostřednictvím tak jednoduchého modelu bychom mohli v teoretické informační vědě popsat tak komplexní téma s tak velkým množstvím přístupů a dílčích problémů, jakým je lidské poznání (či poznání obecně!). I přes tuto námitku ale může být znalostní pyramida užitečným modelem, např. v oblasti vzdělávání.²⁷ Otázkou ale je, k čemu přesně takové vzdělávání směřuje? Mění se cíle vzdělávání adekvátně tomu, jak se mění charakter lidské společnosti v souvislosti s převahou technologií, které dominují nejenom v pracovním procesu, ale i v trávení volného času?

5.1 Odrazy znalostní pyramidy ve společnosti informační, znalostní a učící se?

Britský andragog a sociolog Peter Jarvis kategorizuje vývoj lidské společnosti za posledních sto let do čtyř typů společnosti, přičemž každý typ je charakterizován vlastním přístupem k technologiím, k informacím i k samotnému učení. Jde o společnost *průmyslovou*, *informační*, *znalostní* (či *vědomostní*) a *učící se*. Tyto jednotlivé typy nejsou od sebe striktně odděleny, a i když jde o jakousi lineární chronologii, tak příchod nového typu společnosti neruší existenci typu předchozího, jen jeho vliv oslabuje. Naši současnou společnost vlastně můžeme charakterizovat jako

27 Jak upozorňuje Martin Černý, ve výuce můžeme používat například „LMS (Learning Management System), díky kterému získáme data o chování žáků“ nebo o tom, „jak přistupují ke studijním materiálům“, ale skutečně umíme z dat vyčíst i to, jestli si „žák odnesl dostatek znalostí, které zvládne v konkrétní situaci (moudrost) nejlépe využít? Právě zmíněné limity algoritmizace nám v tomto zabírají. Studenty v rámci LMS testujeme na cvičných příkladech, které se v modelu DIKW pohybují mezi vrstvou Informace a Znalost. Samotnou úroveň Moudrost studenti využijí až při psaní závěrečných prací, kdy student nejenže musí využít znalosti ze svého oboru, ale zároveň i znalosti zaměřující se na práci s literaturou v rámci řešení konkrétního problému. Proto by samotné vzdělávání nemělo být postavené pouze na informačních vzdělávacích systémech, ale například i na týmové spolupráci a interakci se spolužáky“ (Černý; 2019).

vzájemné propojení informační, znalostní i učící se společnosti, přičemž dominance jednoho z typů je v čase a prostoru proměnlivá a kontextuálně podmíněna. Možná by bylo přesnější uvažovat ne o typech společnosti, ale o vývojových tendencích.

Informační společnost spojuje P. Jarvis s informačními technologiemi, s výměnou a sdílením informací, a to převážně v digitální podobě, a takové informace nově utváří i náš sociální prostor (sociální média a sociální síť na internetu), ve kterém se setkávání a komunikace s dalšími lidmi stávají *sociálním kapitálem*. Přístup k informacím je pak kritériem pro sociální stratifikaci – výsledkem jsou *informačně bohatí* nebo *informačně chudí*; schopnost či neschopnost informací najít, zhodnotit ji a zpracovat pak vytváří kognitivní stratifikaci – výsledkem jsou *informačně gramotní* nebo *informačně negramotní*. Pro vzdělávání v informační společnosti se stává charakteristickým slogan: „Není důležité něco vědět, důležité je vědět, kde to najít“.

Pro *znalostní* (vědomostní) *společnost* je charakteristické, že způsob zpracování informace ovlivňuje všechny oblasti a aspekty lidského života. Vznikají nové vědní obory (např. informační věda, sociální informatika), nová povolání i nové pracovní pozice (datový analytik, informační architekt či digitální kurátor). V procesu vzdělávání je kladen velký důraz na rozvíjení *měkkých dovedností* (z anglického *soft skills*), ve kterých se uplatňuje zejména schopnost komunikace a kooperace. Důraz ve vzdělávání se klade pořád více na abstraktnost, jelikož společnost se mění stále rychleji a konkrétní poznatky velmi rychle zastarávají. Jak v této souvislosti upozorňuje Michal Černý (2020, s. 23): „Škola bude muset být stále abstraktnější, protože pracovní pozice jsou stále méně jasné. To, co potřebujeme, je spíše vysoce komplexní schopnost nakládat s informacemi a hledat v nich vzorce než konkrétní informace samotné.“

Učící se společnost je charakteristická tím, že lidé se v ní učí sami, tedy i mimo školní či oficiální vzdělávací instituce, a to dobrovolně a celý život. Cílem takového učení se už není jenom dosažení konkrétní kvalifikace pro trh práce, ale i hlubší porozumění společnosti a světu. Poznání se tady rodí z neustálého zpochybňování svých dosažených znalostí, z kladení otázek (někdy i provokativních a nepříjemných). Jen tak se může rozvíjet kritické myšlení, které nepodléhá manipulaci, a z kterého se stává základ pro rozvíjení demokratických hodnot a možnost svobodného života.

5.2 Nedosažitelnost vrcholu znalostní pyramidy aneb Od informace k hlouposti?

V *informační společnosti* možná umíme generovat pořád větší a větší množství informací, ale jejich kvalitativní „proměnu“ na znalosti až k moudrosti globálně (a často ani individuálně) zabezpečit zatím neumíme, a to ani ve *společnosti znalostní* a zatím, ve větší míře ani ve *společnosti učící se*. Už v 60. letech 20. století tvrdil Denis de Rougemont, že „informovat neznamená vědět“ a jak k tomu skepticky dodává francouzský filosof Alain Gras: „skutečné vědění přesto nemá v informačním světě místo.“²⁸ Vrchol znalostní pyramidy je zřejmě pořád pro většinu společnosti nedosažitelný.

Rakouský filosof Konrad P. Liessmann je známý svojí ostrou a nekompromisní kritikou *znalostní společnosti* (či společnosti vědění) a říká, že „mnohé z toho, co se propaguje a proklamuje heslem společnost vědění, je jenom rétorickou figurou“ a že „četné reformy školství směřují k industrializaci a ekonomizaci vědění, čímž se myšlenky klasických teorií vzdělání doslova obracejí naruby“ (Liessmann; 2008, s. 9). Současnou, technicky vyspělou a komplexně informatizovanou – no ne vždy i adekvátně informovanou! – společnost označuje jako *společnost nevzdělanosti*.²⁹ Jednou z jejích charakteristik je pak i převažující část *nevzdělané* či *hloupé* populace, která se v konfrontaci s kvantitou či kvalitou informací (např. vědeckých a odborných) neumí posunout k znalostem, a tedy ani k moudrosti. Ilustrovat to jde jak na projevech *nekritického myšlení*, tak i na projevech *hlouposti*.

Problém tzv. *nekritického myšlení* v sobě obsahuje celou skupinu dalších patologických projevů informační společnosti, jako je například odmítání vědeckého myšlení a poznání³⁰, relativizace vědeckých faktů,

28 Obě citace pochází z: (Dubey; 2021, s. 14).

29 „Patří k paradoxům společnosti vědění, že nemůže dosáhnout cíle veškerého poznání, tedy pravdy nebo přinejmenším závazného pochopení. V této společnosti se už nikdo neučí proto, aby něco věděl, nýbrž jen kvůli učení samotnému. Neboť veškeré vědění, jak zní krédo právě společnosti vědění, rychle zastarává a ztrácí hodnotu. (...) Oblíbené tezi, že už žijeme v informační společnosti, a tudíž i ve společnosti vědění, lze z dobrých důvodů oponovat tezi, že žijeme v ‚deinformační společnosti‘“ (Liessmann; 2008, s. 22–23).

30 V souvislosti s relativizací vědy charakterizuje evoluční biolog a ekolog David Storch současnou situaci jako svým způsobem schizoidní: „V diskusích okolo vědy a jejího významu se individuální motivace vědců prolétají s motivace-

problémy s ideologizací tzv. *postpravdy*³¹, masivní až virální šíření smyšlených a neodůvodněných zpráv (*fake news*) na internetových sociálních sítích apod., čímž tato naše současnost dostává i další nelichotivé označení – *doba postfaktická*. Od nevědění či nevzdělanosti se *hloupost* odlišuje tím, že sice disponuje adekvátním, správným, faktickým či pravdivým poznáním, ale ignoruje je, takže hloupý člověk sice ví „jak se věci mají“, ale vědomě se chová tak, jako by to nevěděl.³² Příkladů takového hloupého chování najdeme v současnosti hodně: od popírání faktů, které svědčí o antropogenních příčinách globální ekologické krize, přes odmítání pandemie či vůbec samotné existence viru způsobujícího covid-19, až po negativní postoj k vakcinaci proti němu. S tím se spájí častá víra v nejrůznější konspirační teorie a dezinformace, šíření fám a falešných poplašných zpráv apod. Tématu hlouposti v současné společnosti se věnuje i psychiatrička a neuroložka Heidi Kastnerová, která v nedávném rozhovoru na otázku, jestli je hloupost postojem, odpověděla: „Je to tendence ignorovat fakta. A ignorovat dlouhodobé negativní důsledky pro sebe i ostatní ve prospěch krátkodobých, okamžitých a zdánlivých výhod. Hloupí lidé se nepovažují za součást nějaké struktury, na prvním místě jsou pro ně pouze jejich vlastní zájmy“ (Kastnerová; 2021). Tady vidíme, že hloupost není jenom kognitivním postojem, ale i postojem eticky problematickým.

Situace je ale paradoxní. Na jedné straně se výsledky výzkumů *sociální informatiky*³³ snaží lidské potřeby, schopnosti, možnosti a zájmy

mi a směřováním celé společnosti, individuální touha po poznání se setkává s potřebou zachránit svět, ať už prostřednictvím vědy, nebo naopak prostřednictvím boje proti vědecko-technickému pokroku; smysl vědy, kdysi zřejmý, se stává mlhavým a základy vědy a vědeckosti se problematizují“ (Storch; 2012, s. 328).

31 Jak v této souvislosti připomíná Marek Jurkovič: „Trend ignorování pravdy se projevuje i ve volebních výsledcích. Mnoha voličům v různých zemích, jak se zdá, nepřekáží volit lidi, kteří prokazatelně lžou. Přesněji řečeno, nezajímá je, že lžou. Tento nezájem o pravdu symbolizuje již legendární internetový výrok: „No a co, že to není pravda, ale mohla by být...““ (Jurkovič, Čavojská, Brezina (eds.); 2019, s. 7) – do češtiny přeložil M. T.

32 Důvody takového vědomého chování si už ale paradoxně jednající či fakta odmítající jedinec uvědomovat nemusí, ty mohou být, např. z důvodu obranného mechanismu psychiky a uchování celistvosti psychické integrity, skryté v nevědomí.

33 *Sociální informatika* je mezioborová aplikovaná věda, spadající pod vědy informační a propojující poznatky sociologie s informatikou, resp. s infor-

zohlednit při samotném navrhování informačních technologií a uživatelsky co nejvíce zpřístupnit jejich ovládaní a práci s nimi, na druhé straně lidé často o takové technologie nemají zájem, i když by jim přinášely pravdivé informace či vědecky potvrzená fakta.

Problematickým předpokladem znalostní společnosti je, že vzdělávání, tedy cílená změna informací na znalosti, je dostatečnou prevencí před nevědění, nekritickým myšlením a hloupostí. To je ale ve sporu s výsledky výzkumů sociálních a kognitivních psychologů, které potvrzují, že „i vysokoškolsky vzdělaní lidé navzdory svému vzdělání a vyšší míře analytického myšlení, věří mnohým nepodloženým přesvědčením“ (Aarnio; Lindeman; 2005; Jurkovič; citováno z Čavojová; Brezina; 2019, s. 167). Takže samotné vzdělání – získání informací a znalostí v jistém vědním či profesním oboru – „nás neobrní vůči nepodloženým informacím – vzdělání nedělá z lidí skeptiky, spíše jistá míra skepticismu vede lidi k tomu, aby si vybírali vědecktější oboru v rámci svého studia“ (Genovese; 2005; citováno z Jurkovič; Čavojová; Brezina; 2019, s. 168). Efektivní obranou před hloupostí tedy nejsou znalosti, ale spíše schopnost kritického myšlení společně s rozvíjením vědeckého myšlení. Samotná znalost vědeckých informací či faktů se totiž „vůbec nevylučuje s nepodloženými přesvědčeními; právě naopak – lepší znalosti vědeckých faktů někdy pomáhají lidem obhajovat i tvrzení, která nejsou v souladu s vědeckým konsensem.“³⁴ Vzdělání (a to ani přírodovědní) očividně nepřináší očekávaný benefit v boji proti nepodloženým tvrzením“ (Jurkovič; Čavojová; Brezina; 2019, s. 185). Podle Čavojové (2019; s. 201) je klíčovým aspektem kritického a vědeckého myšlení „schopnost vyhodnocovat kvalitu důkazů, které podporují nebo vyvracejí nějakou teorii.“ Ve společnosti, ve které vědecká komunikace probíhá zprostředkovaně přes vyjádření politiků (často vědecky nekompetentních) či je (dez)interpretována novináři či laickou veřejností a nekontrolovatelně, ba přímo virálně se šíří v prostoru internetových sociálních sítí, projevy

mačními technologiemi. Podle jedné definice se zabývá „studium informačních a komunikačních nástrojů v kulturních a institucionálních kontextech“ (Kling; Rosenbaum; Sawyer; 2005). Podle jiné definice jde o „interdisciplinární studium designu, použití a důsledků informačních technologií, které bere v úvahu jejich interakci s institucionálními a kulturními kontexty“ (Kling; 2007).

34 To jsme mohli vidět i v covidových pandemických vlnách, kdy v řadách skeptiků či „odmítačů“ byli i někteří lékaři, i když většinou z jiných oborů než byla virologie či epidemiologie.

nekritického myšlení a hlouposti nabývají na intenzitě a ohrožují celou společnost, a to jak z hlediska sociálního (rozdělení společnosti), politického (nedůvěra v demokratické principy či absolutizace svobody slova), nebo jak to vidíme v poslední době v souvislosti s epidemií nemoci covid-19, zejména z hlediska zdravotního (plně obsazená zdravotnická zařízení covidovými pacienty) a ekonomického (nouzový stav s lockdownem, který je výsledkem nízké proočkovánosti v populaci, představuje enormní ekonomické ztráty pro státní rozpočet).

5.3 Psycho-sociální patologie jako důsledek informačních technologií?

Problémy technicky vyspělých společností jsou v posledních desetiletích v pozornosti nejenom informačních vědců, ale i neurovědčů a vědců sociálních. Jedním z jejich hlavních předmětů výzkumu, je odpověď na otázku: „Jaký vliv má na lidskou společnost každodenní používání informačních technologií?“ A jelikož společnost tvoří vždycky jednotlivci, zkoumá se také vliv na jejich zdraví (fyzické a psychické), kognitivní schopnosti³⁵, emocionální prožívání a schopnost navazovat uspokojivé profesní, osobní či intimní vztahy³⁶, způsoby sociální komunikace (jak v prostředí internetových sociálních sítí, tak i v běžném „offline režimu“), změny chování a nejrůznější projevy disinhibice ve virtuální prostředí, ale také na míru porušování etických principů (o roli informační etiky viz následující kapitolu) či na neschopnost transformovat přijaté informace na znalosti a znalosti na moudrost (jak jsme o tom

35 Výzkumy negativních vlivů nadměrného používání informačních technologií na zdraví dětí, dospívajících, ale i dospělých, se v posledních letech zabývá německý neurovědec a psychiatr Manfred Spitzer. V českém překladu vyšly dvě jeho knihy: *Digitální demence* (2014) a *Kybernemoc* (2016). Dodejme, že Spitzerovy závěry jsou často kritizovány, zejména pro metodologické nedostatky v jeho výzkumech a nejsou odborníky obecně přijímány.

36 Alarmující závěry o zvýšeném výskytu poruch autistického spektra, „digitální úzkosti“, deprese či pocitu osamění vlivem nadužívání informačních technologií u dětí a dospívajících, prezentuje britská neurovědkyně Susan Greenfieldová v knize *Změna myšlení: jak se mění naše mozky pod vlivem digitálních technologií* (2016).

Internetovou sexualitou se ve svém výzkumu, který publikovala v knize *Cybersex: forma internetové komunikace* (2005), zabývá psycholožka Radana Divínová.

psali v předchozí podkapitole). Celospolečensky rozšířené používání informačních a telekomunikačních technologií jako i masových médií, bylo už dávno před vznikem počítačů některými teoretiky obecně vnímáno pozitivně, tedy jako proces umožňující exponenciální růst poznání. V nekriticky pojatém ideologickém předpokladu osvícenství, se vytvářelo a prosazovalo přesvědčení, že poznání a vědění – v podobě tzv. *instrumentální racionality* – zvyšují možnosti lidské moci, jak změnit přírodu ve svůj vlastní prospěch. S nekriticky chápaným osvícenským pojetím se často také objevuje i neochvějná víra v sílu techniky a technologie a neochvějné přesvědčení, že díky nim můžeme téměř neomezeně zvyšovat míru lidské svobody a dosahovat nejen vyšší úrovně hmotného, ale i duchovního bohatství, což pak (prý) vede i k prožitkům větší míry osobního štěstí. Tyto ideály osvícenství už dnes neplatí, resp. představují formu utopické společnosti. Kritický pohled na odkaz idealizujícího či romantizujícího pohledu na vědu, technologie a poznání, prezentuje dvojice sociologů vědění (Stehr; Adolf; 2018, s. 170): „Samozřejmý předpoklad o politickém, ekonomickém a sociálním užítku všeobecného vědění a zejména vědeckých poznatků se v posledních desetiletích proměnil v daleko skeptičtější hodnocení sociální role vědění.“

Navíc, v situacích „výjimečných okolností“, jakými jsou např. válečné konflikty, chudoba, geopolitické, migrační, ekonomické, ekologické či epidemiologické krize, se pozitivní „síla“ informačních technologií stává v rukou utlačovaných, ohrožených, znejistěných, informačně zmatených či hodnotově tápajících, stává mocnou „ideovou“ zbraní proti vědě, faktům, kritické racionalitě, pravdě i demokracii v „prospěch“ dezinformací, lži, agresi, a různým projevům netolerance a nenávisti.³⁷

37 Situaci rozdělené společnosti, která je, kromě jiného také výsledkem selhání politiků v komunikaci mezi vědci-lékaři a občany. Také pasivity vlády při řešení problému s šířením dezinformací ohledně koronaviru či vakcinace v mediálním prostoru společenské napětí zvýšilo a postoje některých občanů radikalizovalo. Tuto situaci zdokumentovaly v listopadu 2021 i reportérky České televize Aneta Snopová a Adéla Paclíková v pořadu Reportéři ČT. Jak se uvádí v perexu k výtahu reportáže: „Pandemie koronaviru ukazuje, že Evropu stále rozděluje železná opona, i když jenom v přeneseném smyslu. Téma covidu, stejně jako uprchlické téma z roku 2015, poskytuje obrovský zdroj pro šíření dezinformací. Takzvanými hoaxy je nejvíce zasažena právě východní Evropa. Z odmítavého postoje k očkování se stává u mnoha lidí výraz politického vzdoru, který v boji s pandemií vidí jako nástroj systémového útlačku. Dezinformace přitom stát dlouhodobě podceňuje“ (Snopová; Paclíková, 2021).

Jak ukazují protesty nespokojených občanů, kteří se zaštiťují líbivými hesly „občanských svobod“, i když ve stínu těchto hesel se projevuje jejich neochota obětovat vlastní pohodlí v prospěch zdraví a života ohrožených skupin, jde o manifestaci hlouposti (ve smyslu, který jsme vymezili výše) a tak se zdá, že „není možné přimět masu občanů k tomu, aby podporovala vědecky podložená politická rozhodnutí a dohlížela na jejich realizaci. Od většiny občanů není možné očekávat nic jiného než iracionální jednání“ (Stehr; Adolf; 2018, s. 162). A někteří z nespokojenců jdou ve svém melancholickém postesknutí za minulými (totalitárními) časy dokonce tak daleko, „že tvrdí, že právě redukce demokracie je něco pozitivního a že je žádoucí zavést laskavou despotii“ (Stehr; Adolf; 2018, s. 164).

Jak v kontextu informační společnosti už před více než dvaceti lety upozornil francouzský teoretik médií Pierre Lévy (2000; s. 27): „Růst kyberprostoru nedeterminuje automaticky rozvoj kolektivní inteligence, pouze mu poskytuje příznivé prostředí.“ Rizika a negativa přítomnosti, interakce a komunikace ve virtuálním prostředí se pak podle Lévyho (2000; s. 27) můžou projevovat v prohlubování nových forem:

- *izolace a kognitivního přetížení* (informační a technologický stres; přetížení z virtuální komunikace);
- *závislosti* (na počítačových hrách, informačních technologiích nebo na internetu);
- *dominance* (posílení rozhodovacích a kontrolních center; monopolizovaná vláda ekonomických mocností nad důležitými funkcemi sítě apod.);
- *vykořisťování* (v určitých případech dozorované práce na dálku nebo delokalizace aktivit ve třetím světě);
- a dokonce *kolektivní hlouposti* (pomluvy, desinformace, hoaxy, šíření konspiračních teorií apod.).

Tato, ale i další rizika a negativa informačních technologií a informatizace společnosti tvoří součást *mikro- i makroetických problémů* a jsou proto předmětem reflexe, analýzy a aplikace také informační etiky. Ta se pak pokouší nejenom o řešení těchto etických problémů, ale i o prevenci jejich vzniku.

6. Nevyhnutelnost informační etiky pro praxi

Etika se tedy zabývá kritickou reflexí jednání člověka, a to ve vztahu k tomu, jestli takové jednání je, či není dobré. Za základní otázky etiky můžeme považovat např. tyto:

- Co mám dělat? Co mám dělat, abych jednal dobře?
- Které jednání je dobré a které není?
- Proč bych měl jednat dobře?
- Jaký je důvod, abych se podřídil mravnímu řádu?
- Čím je to dáno, že jsem vázán k určitému jednání?
- Čím to je, že něco mám a něco nemám činit?
- Jsou etické a morální hodnoty absolutní či univerzální, nebo relativní?
- Je etické chování něčím podmíněno?
- Je možná autonomní etika?

Pokud se nevyhnutelnost etické regulace lidského chování ukazuje jako biosociální³⁸ a později i sociokulturní evoluční adaptace k přežití ve skupině už od počátků existence lidského druhu, a je tedy univerzální antropologickou konstantou života lidí ve společnosti, tak je zřejmé, že i život (a práce) ve společnosti informační či v infosféře si vyžaduje soubor specifických etických pravidel, zásad a norem. Je tedy možné říct, že oprávnění existence informační etiky³⁹ vyplývá přímo z nutnosti etiky obecné, resp. z formování a reflexe etických koncepcí pro život člověka ve společnosti, přírodě i infosféře.

38 Jisté prvky protomorálního chování, tedy jakéhosi evolučního předstupně lidského etického a morálního jednání, jsou pozorovány nejen u šimpanzů (jako našemu druhu nejbližších evolučních příbuzných), ale u primátů obecně: „Váhal bych nazývat příslušníky jakéhokoliv jiného než lidského druhu ‚mravními bytostmi‘, ale zároveň věřím, že mnohé city a myšlenkové schopnosti, jež jsou základem lidské mravnosti, předcházely objevení se našeho druhu na planetě“ (de Waal; 2006, s. 254).

39 Pojem *informační etika* se poprvé objevuje koncem 80. let 20. století. Tehdy jej použili, nezávisle na sobě!, informační vědec Robert Hauptmann ve své knize *Etické výzvy v knihovnictví* (Ethical Challenges in Librarianship), která vyšla v roce 1988 a informační vědec Rafael Capurro ve svém článku *Informační étos a informační etika* (Informationethos und Informationsethik), který vyšel v únoru roku 1988. Capurro se později stal také jedním ze zakladatelů odborného časopisu *Journal of Information Ethics*.

6.1 Vymezení základních pojmů (obecné) etiky

Etika (z řeckého *éthos* – mrav, obyčej; původně ohrada, ve které se pásli dobytek), nebo též teorie morálky je filosofickou disciplínou (praktickou filosofií), která se zabývá zkoumáním morálních jevů ve skutečnosti.

Etika je kritickou reflexí morálky nebo morálně relevantního jednání a jeho etických norem. Etika je disciplínou praktické filosofie, zabývá se teoretickým zkoumáním hodnot a principů, které usměřňují lidské jednání v situacích, kdy existuje možnost volby prostřednictvím předpokladu existence svobodné vůle jednajících. Etické reflexe také hodnotí činnost člověka z hlediska dobra a zla. Na rozdíl od *morálky*, která je blíže konkrétním pravidlům či konkrétního jednání v konfrontaci s vlastním svědomím, se etika snaží najít společné a obecné hodnotové základy, na nichž morálka stojí, popř. se usiluje morálku racionálně (či jinak, např. nábožensky, intuitivně, emocionálně, analyticky či evolučně) zdůvodnit.

Morálka – (z lat. *moralitas*, správné chování, od *mos*, *moris*) znamená celkovou představu správného jednání ve společnosti. Od pravidel zdvořilosti se liší tím, že se týká věcí závažných a podstatných, na druhé straně od práva zase tím, že se nedá soudně vymáhat a za její porušení nepřicházejí sankce (potrestání).

Pojem morálky se používá ve dvojitým významu:

1. v *popisném (deskriptivním)* významu – je to pojem pro to, čím se členové určité společnosti nebo skupiny opravdu řídí, co jejich společnost vyžaduje a co naopak odmítá;
2. v *normativním (preskriptivním)* významu – znamená to, co je z vnitřního přesvědčení správné nebo naopak nepřijatelné, případně i soubor principů, podle nichž se má lidské jednání a rozhodování hodnotit.

Morálku můžeme chápat i jako reflexi vlastního jednání v konfrontaci s vlastním *svědomím* (tedy s vnitřní kognitivní dispozicí rozlišovat dobré/správné a špatné/nesprávné a zároveň v chování a jednání preferovat realizaci dobrého/správného). Za nemorální jednání pak můžeme považovat takové, které je v rozporu s naším svědomím. To znamená, že hodnocení nějakého jednání jako nemorálního může realizovat jenom jednající subjekt, jenom on totiž může konfrontovat vlastní jednání (jeho motivy či důsledky) s vlastním svědomím (Anzenbacher; 1994, s. 17–18).

Adjektivum „*mravní*“ označuje takové jevy a jednání, které jsou v souladu s dominantní (a nutně sociokulturně podmíněným) pohledem společnosti či společností. Je tedy zřejmé, že to, co konkrétní společnost považuje za mravní, nemusí být z pohledu jednatelů subjektu nutně morální. Stejně jako to, co subjekt považuje za morální, ještě nemusí být v souladu s tím, co je v rámci konkrétní etické koncepce považováno za dobré, správné či žádoucí.

Bohuslav Binka ilustruje vztah mezi etikou a morálkou na příkladu šachové hry: „Všichni asi chápeme, že existuje rozdíl mezi pravidly hry šachy a všemi odehranými partii této hry. Psaná či nepsaná pravidla hry určují ‚hřiště‘ a ‚povolené tahy‘, každá odehraná partie je pak konkrétní jednotlivou aktualizací těchto pravidel. V tomto smyslu (ale pozor, dopouštíme se zde jistého zkreslení) je etika souborem pravidel a vztahů mezi nimi, zatímco morálka naše jednotlivé hry. Znat pravidla hry vůbec neznamená hrát poctivě, ale bez pravidel hrajeme správně pouze náhodou“ (Binka; 2003, s. 14)⁴⁰

6.2 Co je informační etika?

Robert Hauptmann, jako jeden z prvních uživatelů pojmu informační etika, ji charakterizuje „jako etiku ve všech oblastech informací a produkce poznatků, jejich šíření, včetně knihovni a informační vědy, vzdělávání, technologií, cenzury, soukromí, recenzování ve výzkumu apod.“ (Froelich; 2004).

Podle stručné charakteristiky *Terminologické databáze knihovnictví a informační vědy* (TDKIV) je *informační etika*: „dílič část etiky, která se zabývá morálními principy a pravidly souvisejícími se zpracováním informací. Informační etika dále zahrnuje *etiku tvůrce informace* (autorská etika), *etiku zprostředkovatele informací* a *etiku uživatele informací*.“

Jedním z prvních autorů, který se pokusil charakterizovat předmět informační etiky byl Karel Janoš. Ten informační etiku definoval jako „... oblast morálky uplatňované při vzniku, šíření, transformaci, ukládání, vyhledávání, využívání a organizaci informací“ (Janoš; 1993, s. 7). Takto definovaný obor se dotýká bezprostředně žurnalistické oblasti, knihovnictví, informatiky, publikační činnosti, ale v širším měřítku i například učitelství, politiky atd. Jan Činčera toto do jisté míry „zúžené“

40 Metaforu hry, konkrétně tenisového utkání, používá pro ilustraci svobody (jako možnosti volby v rámci předem vymezených pravidel a zároveň i v reakci na jednání partnera, s kterým hraje) ve své práci i filosof Jan Sokol (2010, s. 53–55).

pojetí předmětu informační etiky vnímá kriticky, protože „omezuje roli informační etiky na úkoly etiky profesní, totiž zvažování nejspравnějších postupů informační praxe“ (Činčera; 2002, s. 18). Významná slovenská informační vědkyně Jela Steinerová (2014) považuje informační etiku za „umění i vědu, která přináší citlivost a metody na rozpoznání morálních hodnot při získávání, zpracování, využívání informací a informačním chování.“ Na globální úrovni považuje informační etiku také za „součást informační ekologie“, kdy její „makroetický rámec umožňuje řešit etická dilemata informační společnosti, zejména digitální rozdělení, environmentální etiku (člověk jako součást informačního prostředí) či ekologický přístup k životnímu cyklu informace.“

Informační etika se někdy zaměřuje s *počítačovou etikou* (computer ethics). Zatímco počítačová etika se zabývá morálními jevy, problémy a způsoby dobrého chování při práci s počítačem (či s jinými informačními technologiemi), informační etika má širší záběr a je obecnější (zabývá se morálními jevy informační praxe v nejrůznějších podobách, aplikacích a profesích). Za jistý typ počítačové etiky je možné považovat i tzv. *netiketou* (odvozeno z francouzského slova netiquette, které je složeninou ze slova *net* – počítačová síť a *etiquette* – etiketa), jde tedy o reflexi, analýzu a formulaci etických zásad *síťové etiky*, tedy o formulaci zásad správného (etického) jednání uživatelů internetové sítě.

Rafael Capurro přidává k předmětům a cílům informační etiky i historickou a filosofickou dimenzi. Podle něj je informační etika deskriptivní teorií, tedy teorií, která popisuje etické a morální formy chování jedinců ve společnosti. Také ale analyzuje a vysvětluje mocenské struktury, které ovlivňují přístup k informacím a tradicím v různých kulturách a epochách (historické hledisko). Kromě deskriptivního charakteru má informační etika i hodnotící rovinu, v rámci které „kritizuje morální přístupy a tradice v informačním sektoru na individuální a kolektivní úrovni“ (Činčera; 2002, s. 18). Informační etika v pojetí R. Capurra také vysvětluje a hodnotí:

- vývoj morálních hodnot v informační oblasti;
- vytváření nových mocenských struktur v informační oblasti;
- informační mýty;
- skryté rozpory a záměry v informačních teoriích a praxi;
- vývoj etických konfliktů v informační oblasti.⁴¹

41 Citováno z: (Činčera; 2002, s. 18).

Informační etika má podle R. Capurra své počátky už ve starověku, kdy se v rámci západní myšlenkové tradice setkáme s problémy *svobody projevu* (v antickém Řecku např. v rozdílných právech svobodných občanů a otroků, ve středověku problém sociální diferenciace a z toho vyplývající politické a informační nerovnosti střední a vyšší třídy versus podaní a nevolníci), od raného novověku pak s problémy souvisejícími se *svobodou tisku a distribucí informací* (např. v kontextu náboženské či politické cenzury) a v současnosti s problémy se *svobodným přístupem k informacím a s informačním rozdělením společnosti*.⁴² Informační etika tak není jen o reflexi a analýze toho, které způsoby zacházení s informacemi jsou správné či nesprávné, ale kriticky poukazuje i na širší dopady určitých mocenských struktur používaných k transformaci či distribuci informací. To pak odpovídá rozlišování etických problémů na *mikroetické* a *makroetické* (Ladd; 2000, s. 44; Capurro; 2000).

Mikroetické problémy jsou v informační etické takové problémy, které se týkají vlastní informační práce či manipulace s informací z pohledu chování individua a negativní dopad těchto problémů tak dopadá na jednotlivce. Capurro (2000) mezi mikroetické problémy řadí zejména tyto:

- nelegální stahování dokumentů z elektronických zdrojů či z webových stránek;
- porušování soukromí (úmyslné nebo neúmyslné zveřejnění souborů/dat, osobních či citlivých informací);
- porušování autorských práv (soukromí softwaru, duševní vlastnictví atd.);
- neregulované ceny/poplatky (nekalá konkurence);
- počítačová kriminalita (kybernetické zločiny a podvody na internetu),
- kybernetická bezpečnost (ochrana hesel, ID atd.);
- intelektuální/akademická svoboda,
- kariérní růst/jistota zaměstnání/funkční období;
- neomezený tok dat přes hranice států;
- veřejný/soukromý sektor (poplatky, zboží zdarma, dotace atd.);

42 Někteří současní autoři, kteří se zabývají sociálními aspekty informatizace dokonce informační společnost definují právě přítomností informačního rozdělení společnosti, rozevírající se „digitální propastí“ a z toho pak vyplývající sociální nerovností (Lupač; 2015, s. 15–32).

- vztahy s klienty a vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci;
- zatajování nebo falšování informací (tento problém může být i makroetický).

Makroetické problémy jsou takové, které mají dopad na vícero jedinců, příp. je dopad celospolečenský či globální. Podle Ladda (2000, s. 45) mezi makroetické problémy patří zejména:

- dopady informačních technologií na společnost (zdravotní, environmentální);
- nerovný přístup k informacím (digitální rozdělení společnosti);
- rozdíly v informační a počítačové gramotnosti v populaci;
- zranitelnost informační společnosti (dezinformace, hoaxy, „postpravdy“).

Zajímavou a často diskutovanou otázkou je problém zařazení informační etiky v rámci členění na etické koncepce *aplikované* a etické koncepce *profesní*. Názory na tento problém nejsou úplně jednoznačné. Řazení informační etiky k etikám aplikovaným by vycházelo z důvodů praktických, tedy z argumentů, že jde o takovou etickou reflexi, která se uplatňuje při práci s informacemi v tom nejširším slova smyslu. Takové zdůvodnění je však příliš obecné a jeho důsledkem pak může být i záměna *informační etiky s etikou počítačovou*, jelikož obě se nějak týkají práce s informacemi či s informačními technologiemi. Informační etika jako aplikovaná etika je součástí takových profesí, u který je práce s informacemi sekundární (pro lékaře je v rámci výkonu jeho profese primární dodržování zásad bioetiky a lékařské etiky, dodržování zásad informační etiky ale u něj bude nejenom projevem jeho oborové profesionality, ale i vysokého morálního kreditu, např. v situaci eticky zodpovědného spravování informační databáze svých pacientů či v e-mailové komunikaci s nimi). Informační etika jako aplikovaná etika má také i své „mimoprofesní uplatnění“, a to například v každodenním životě běžného člena informační společnosti, který tráví svůj volný čas např. v diskusích na internetových sociálních sítích. Zjednodušeně bychom to mohli formulovat tak, že aplikovaná informační etika se uplatňuje v situacích práce s informacemi či s informačními technologiemi mimo výkon vlastního profesního zaměření.

Informační etika jako *etika profesní* se tematicky dotýká všech profesí a oborů, kde je (či může být) práce s informacemi primární

a je – nebo měla by být! – i předmětem etické reflexe. Pod informační etiku profesní pak bude patřit knihovnická etika, počítačová a síťová etika, novinářská a publicistická etika, učitelská etika apod.

I koncepce informační etiky se vyvíjejí a snaží se reflektovat společenské změny, které souvisí se zaváděním stále sofistikovanějších informačních technologií, které kladou na uživatele pořád další a nové nároky a představují tak i nové výzvy. A kdybychom se měli vyjádřit i k budoucnosti, tak také budoucí koncepce „informační etiky by měly zvyšovat citlivost k sociálním a morálním hodnotám informačního chování a informační praxe a pomáhat při hledání rovnováhy mezi informačními právy a povinnostmi, důsledky a pravidly informačního chování a dostupností a pravdivostí a spolehlivostí informací“ (Steinerová; 2014).⁴³

6.3 Informace a dobro

V úvodu této podkapitoly si položíme několik – na první pohled možná triviálních – otázek: Je informace dobrá? Je informace hodnotou? Jaký vztah je mezi informací/entropií a dobrem/zlem? A kdo by se měl na tyto otázky pokoušet hledat odpovědi?

Tradiční přístupy v etice jsou – v rámci západního myšlení – v převážné většině přístupy antropocentrické. To, co je dobré či špatné, tedy to, co je hodnotou, a to co hodnotou není, o tom můžeme primárně uvažovat jenom z hlediska sebe sama, tedy z hlediska lidského pohledu, z hlediska lidského postoje a lidské zkušenosti. To je základní výchozí pozicí, to je základní (vše)lidskou situací. Ale pozor, to ještě (nutně) neznamena, že je to i závěr etické reflexe či etického hodnocení! *Antropocentrická etika* považuje za morální subjekt – tedy za subjekt, který může být předmětem etické reflexe – jenom lidskou bytost. Etický vztah je pak primárně vztahem člověka k člověku (k lidem či k lidské společnosti), nebo k sobě samému. Pokud je předmětem etické reflexe i mimo-lidské (např. zvířecí, rostlinné či neživé), pak jenom s ohledem na lidské zájmy a potřeby.

O překonání omezení lidského pohledu a hodnocení se od druhé poloviny 20. století (až do dnes) pokouší jiné, neantropocentrické přístupy k etice. Např. *biocentrické etické koncepce* vnímají hodnotu dobra/

43 Prof. J. Steinerová se v původním kontextu citované formulace vyjádřila k novým koncepcím informační etiky. Převedení do budoucí perspektivy jsme převedli sice bez jejího vědomí a svolení, ale v dobré víře, že by s takovou časovou změnou souhlasila.

zla z pozic života (v co nejobecnějším smyslu). Tedy dobré jednání je takové, které životu prospívá a rozvíjí ho. Špatné jednání je pak takové, které život nějakým způsobem omezuje, utlačuje, působí mu bolest či jej ohrožuje na jeho další možnosti existence. V takovém případě už nezáleží na příslušnosti k biologickému druhu (např. k druhu *Homo sapiens sapiens*) a nezáleží ani na úrovni kognitivních schopností jednatelického subjektu, jelikož každý živý organismus má „vůli“ žít, i kdyby byla taková „vůle“ manifestována jenom pudem sebezáchovy, biologickým instinktem či projevem biochemické reakce, tak je každý živý organismus „principiálně morálně hodnotný“ (Binka; 2008, s. 147). Základním morálním principem biocentrické etiky tak může být „biologická rovnost a shodný morální status všech živých bytostí“.

Pokud překročíme hranice živého a morální hodnotu přisoudíme i neživému světu (neživé přírodě), tak se ocitáme na pozici *ekocentrického* přístupu v etice. Takový přístup přisuzuje „morální subjektivitu“, vůči které jsme v rámci svého jednání vázáni etickou zodpovědností či povinnostmi, vztahům mezi živými organismy a neživými složky přírody, tedy ekosystémům jako nadindividuálním celkům. Známe je vyjádření představitelky ekocentrické etiky Alda Leopolda o tom, že nejvyšší hodnotou je ekosystém, příroda jako taková: „Určitá věc je správná, když směřuje k zachování celistvosti, stability a krásy biotického společenství. Směřuje-li jinam, je špatná“ (Leopold; 1995, s. 254). Jen krůček od ekocentrického přístupu je k přístupu *infocentrického*, který přisuzuje morální hodnoty jakémukoliv uspořádanému jsovcu, procesu či bytí (tedy jak přírodnímu, tak i sociokulturnímu).⁴⁴

6.4 Informace a hodnota

Etika – v kontextu západního myšlení – je disciplínou praktické filosofie, která se snaží reflektovat lidské chování z pozice hodnocení dobré/špatné. Abychom mohli mluvit o etice, musíme uvažovat o tom, jak vnímáme pojem *hodnoty* (filosofická disciplína, která se zabývá hodnotami se nazývá axiologie). Tradiční axiologie vychází právě ze substančních

44 Jak uvidíme v podkapitole 7.5 *Evolučně ontologické pojetí informační etiky*, přístup k analýze celé skutečnosti na všech jejích úrovních a ve všech jejích projevech, stejně jako i postoj k etickému hodnocení informačních jevů a procesů v popisu a interpretaci evoluční ontologie, bychom mohli označit jako *infocentrismus*.

ontologických modelů skutečnosti a z antropocentrického pohledu na morální závaznost. Předpokládá tedy, že ty „pravé“ hodnoty, o které by měl člověk ve svém životě usilovat či je dokonce dosáhnout, jsou věčné, stálé a neměnné (analogicky k adjektivům, která jsou vlastní samotné kategorii substance).

V současnosti se pojem hodnoty často redukuje na význam hodnoty vyčíslitelné kvantitativně. Hodnotu pak můžeme vnímat jako něco, co má svoji cenu (na trhu směny). Ale v našem životě jsou věci, události a zkušenosti, které takto vyčíslitelné principiálně nejsou. Můžeme si představit, že hodnotou je něco, co je z nějakého důvodu vzácné či výjimečné, co není úplně samozřejmé, čeho je potřeba, co je možná dokonce nutné pro naši (spokojenou či šťastnou) existenci individuální či společenskou i když s vědomím toho, že to hodnotné, pokud má mít pro nás nějakou cenu, není v neomezeném množství, v neomezeném přístupu k tomu. I když ne vždycky si jsme si schopni tohle uvědomit. Říká se, že hodnotu zdraví si nejvíce uvědomujeme v situaci nemoci, hodnotu lásky, když o ní přicházíme, hodnotu života v situaci uvědomění si jeho konečnosti. Zároveň hodnotu vnímáme jako něco žádoucího, jako něco, co je žádoucí a o co bychom měli (museli?) ve svém životě usilovat. Může být pro etickou reflexi hodnotou, tedy něčím žádoucím informace?

V informační etice se můžeme potkat i s přístupem, kdy je kategorie hodnoty vnímaná v kontextu informace/entropie, tedy že uspořádanost či zvyšování uspořádanosti je dobré a informace, informační systém či informační univerzum tím získává svoji vnitřní hodnotu, kdežto zvyšování neuspořádanosti (entropie), je vnímané jako špatné a informace svoji hodnotu ztrácí, příp. nabývá hodnot záporných. Takovéto pojetí je možné identifikovat i v některých pracích už výše zmiňovaného Luciana Floridiho. Ve vlastním pojetí informační etiky se Floridi pokusil o návrh univerzálních pravidel pro práci v infosféře prostřednictvím 4 zákonů:

1. informační entropie by v infosféře neměla být způsobena;
2. infosféra by měla být chráněna před informační entropií;
3. informační entropie by měla být z infosféry odstraněna;
4. informace by měly být podporovány rozšiřováním, zlepšováním, obohacováním a otevíráním infosféry, tj. zajištěním kvantity, kvality, rozmanitosti, bezpečnosti, vlastnictví, soukromí, plurality a přístupu k informacím.⁴⁵

45 Citováno z (Floridi; 2001, s. 4–5).

Taková formulace „univerzálních“ etických pravidel je ale problematická, a to z důvodu kontextuálního charakteru informace, a tedy i z důvodu relativity hodnotového statusu uspořádanosti/neuspořádanosti. Není jasné, kdo a jak bude v konkrétním případě hodnotit míru informace (uspořádanosti) a míru entropie (neuspořádanosti). V situaci, kdy je hodnotícím subjektem člověk, není žádná jistota či pravděpodobnost v nalezení společného hodnotícího kritéria. Jednání či chování podle takového relativního pojetí *ne-/uspořádanosti* může vést k eticky nesouměřitelným projevům chování a ve svém výsledku vytvářet prostor pro vznik dalších problémů či etických dilemat. Kritický je při svém hodnocení i J. Činčera (2002, s. 24): „Floridiho kodex, ač jinak pozoruhodný, ovšem zdůrazňuje především hodnotu šíření pravdivých informací, což je sice důležité hledisko, ale pro etické posuzování jen jedno z možných.“

Potřebu nové informační etiky L. Floridi vyjádřil i ve své koncepci *filosofie informace* (Floridi; 2010a, kapitola 8; 2010b, s. 77-79), kde tvrdí, že všechny existující objekty či procesy, které jsou součástí skutečnosti, by měly být považovány za informační entity. Informační entitu, která je schopna informačních procesů, označuje Floridi pojmem „informační organismus“ (zkráceně „inforg“) či synonymním pojmem „informační agent“. Informační etika je pak souborem zásad a norem, kterých dodržování umožňuje inforgům minimalizovat jejich entropii (tedy snižovat jejich vnitřní neuspořádanost, nebo alespoň udržovat jejich uspořádanost). Neznamená to, že „veškeré informace by se měly chránit, ani že e-mailovým či encyklopedickým položkám by měla být přisouzena morální hodnota, ale spíše to, že zacházení s čímkoliv, co ve vesmíru existuje, by se mělo z hlediska informační etiky opírat o uznání informační podstaty dané věci“ (Bawden; Robinson; 2017, s. 316).

Dodejme, že zatím otevřenou otázkou je situace existence silné umělé inteligence, která bude mít autonomii v rozhodování a jednání. Na základě jakých kritérií pak přiřadíme takovým informačním entitám morální subjektivitu a etickou či právní zodpovědnost? Nebo bude etická zodpovědnost jenom na straně konstruktérů těchto entit? A co v případě, že se umělá inteligence už bude umět konstruovat sama?

6.5 Evolučně ontologické pojetí informační etiky

Evoluční ontologie nevnímá informaci (míru uspořádanosti) jako substanci, teda jako něco, co by bylo věčné, stálé a neměnné, ale jako proces

kvalitativní (strukturní) změny existujícího jsoucna. Entropizace je přirozeným procesem evoluce, nemůžeme tedy hodnotu informace abstrahovat od hodnoty entropie. Jde tedy o kategorie relativní, vzájemně se prolínající. Můžeme uvažovat o hodnotě informace jako o *hodnotě inherentní* (hodnotě samé ‚o sobě‘, tedy ne jenom o hodnotě ‚pro nás‘)?

Evoluční ontologie interpretuje skutečnost podle dvou typů evoluce:

1. evoluce přírodní – od Velkého třesku po současné rozpínání vesmíru, v rámci existence naší planety s pozemskou přírodou živou i neživou, a
2. evoluce sociokulturní – od vědomé a záměrné lidské aktivity (našich hominidních předků). Pojem informaci chápe jako uspořádanost skutečnosti (přírodní nebo sociokulturní), v procesu poznání takové uspořádanosti se pak uplatňuje její sémantický aspekt (význam, obsah, smysl, účel, funkce apod.). Jakou hodnotu ale pro nás taková uspořádanost skutečnosti může mít? A můžeme jednoduše říct, že to, co je nějakým způsobem uspořádané je vždy i nějakou mírou dobra? Je informace dobro? A je dobrem aktuálním, nebo jenom potenciálním?

Jelikož skutečnost je skutečností vyvíjející se i to, co je hodnotou, je výsledkem evolučních procesů, které jsou jedinečné a neopakovatelné. Hodnotový primát mají informace přírodní, jednak pro svoji komplexně uspořádanou formu a relativně dlouhodobou udržitelnost, jednak jako existenční předpoklad pro existenci člověka a jeho vlastní sociokulturní uspořádanosti (v podobě materiální nebo duchovní kultury). Člověka a jeho kulturu evoluční ontologie totiž nevnímá jako nějaký logický a nutný důsledek vývoje skutečnosti. Existence lidského druhu – i jeho kultury – je na přírodě, a tedy i na přírodní uspořádanosti (informaci) plně závislá. Bez přírody by neexistoval ani člověk, ani jeho kultura. Přirozené uspořádanosti tak evoluční ontologie – a zprostředkovaně tedy i evoluční axiologie – přisuzuje hodnotu vnitřní (inherentní). Z pohledu evoluční axiologie má tedy inherentní hodnotu veškerá uspořádanost (informace), která vzniká jako důsledek evolučního procesu. Takže inherentní hodnotu má nejenom člověk, společnost a jeho kultura, ale i zvířata, rostliny, neživá příroda, planety, hvězdy, vesmír... ten je totiž vlastně tím jediným a posledním (možným) „domovem“ pro všechny formy bytí.

6.6 Evoluční ontologie, informační technika a tři podoby environmentální zátěže

Dalším zásadním tématem v kontextu současné informační společnosti je vztah etiky a informačních technologií (resp. informační techniky). Je informační technika hodnotově neutrální? Nebo je vždycky nějak hodnotově „zatižená“? Klasický antropocentrický přístup v etice vnímá techniku jako hodnotově neutrální. Hodnotový „akcent“ informační techniky je pak jen důsledkem toho, s jakým záměrem techniku používáme, nebo jaké důsledky použití techniky přináší.

Evoluční ontologie vnímá hodnotu informační techniky v kontextu globální ekologické krize. Ptá se tedy: je samotná existence informační techniky (či techniky obecně) ve vztahu k přírodnímu či sociokulturnímu prostředí hodnotově neutrální? Tradiční antropocentrický přístup ze samotné existence techniky nevyvozuje žádné hodnotové soudy či závěry. Evoluční ontologie ale upozorňuje, že už samotná existence informační techniky, jako i její fungování, eticky neutrální není. Představuje totiž tři podoby environmentálním zátěže:

První environmentální zátěží, je *zátěž materiállová* – informační techniku jsme schopni vytvářet či vyrábět, jenom když ji máme z „čeho“ vytvářet/vyrábět. A to jsme schopni jenom vytěžováním přírodních zdrojů (většina hardwarových komponentů informační techniky je z plastu nebo z kovu, takže jde o neobnovitelné přírodní zdroje). Abychom mohli nějakou informační techniku vyrobit, musíme z přírody vytěžit suroviny – a tím už vždy dochází k změně přírodní uspořádanosti, a to k změně, která představuje snížení přírodní uspořádanosti (tu můžeme chápat jako entropizační nebo destruktivní), tedy zákonitě dochází k změně, k transformaci přírodní uspořádanosti (informace) na uspořádanost technickou (tedy sociokulturní).

Druhou environmentální zátěží je *zátěž energetická*. Abychom mohli informační techniku používat, potřebujeme do ní dodávat energii. A tu energii musíme odněkud získat, resp. ji vyrobit. Počítač musí být připojen k zdroji elektrické energie, stejně tak notebook, tablet či mobilní telefon, který když se nám po nějakém čase vybije, tak ho musíme zase dobít. Vyvstává tedy otázka, jakým způsobem tu elektrickou energii vyrobíme. Je známou skutečností, že i mazání nevyžádané pošty v naší e-mailové schránce představuje energetickou zátěž, kterou umíme převést na uhlíkovou stopu. Tedy že i zvyšování uspořádaností v naší

e-mailové poště představuje jistý energetický výdej – čím víc času při té otravné práci strávíme, tím víc energie spotřebujeme.

Třetím stupněm environmentální zátěže představuje *zátěž odpadová*. Informační technologie jsou z převážné většiny vyrobené z plastu a kovů. Oboje je špatně recykluje, i když v případě informačních technologií zemná pro jejich expanzivní a rychlý (podle Moorova „zákona“ dokonce exponenciálně rychlý!) vývoj a zatím neustále postupující miniaturizaci. Součástky z vašeho současného tabletu či chytrého telefonu už pro další typy budou pro svoji příliš velkou „rozměrnost“ a příliš malou provozní rychlost či paměťovou kapacitu nepoužitelné. A co se nedá opakovaně použít, to se vyhodí či vyveze někam, kde to nebude na očích (typickým příkladem jsou méně vyspělé země). Tyto součástky ale často obsahují chemické látky v takových koncentracích či toxicitě, že pokud se „rozkládají“ ve volné přírodě, tak jí znečišťují, a tak ohrožují nejenom zdraví člověka, ale i ostatních živých organismů.⁴⁶

Jedním z možných řešení, které evoluční ontologie nabízí, je tzv. *ekologizace techniky*, tzn. vytváření a vyrábění takové techniky, které bude s přírodními systémy (s přirozenou uspořádaností) dlouhodobě slučitelná, kompatibilní a která bude pro přírodu představovat jenom minimální environmentální zátěž (ideálně nulovou).

Proces ekologizace techniky je ale jenom dílčích změn v rámci tzv. *biofilní transformace lidské kultury*, v rámci které nejde jen o změnu sociokulturní informace abiotické, tedy jen o změnu toho, co se zpřeměňuje v podobě materiální kultury, ale zejména – a to jako její nutný předpoklad – o radikální změnu vnitřní sociokulturní informace, která je základem pro duchovní kultury. Změnit se tedy musí hodnotová orientace duchovní kultury ze své aktuální protipřírodní (vůči přírodě predátorské) podoby na podobu propřírodní, tedy biofilní. Jen taková změna sociokulturního duchovního paradigmatu může vyřešit ontický konflikt mezi přírodní a sociokulturní informací, který je podle evoluční ontologie hlavní příčinou globální ekologické krize a který může existenčně ohrozit nejenom další budoucnost lidského druhu, ale i přežití velkého množství na Zemi žijících organismů.

46 V publikaci *Malé pojednání o poklidnému nerůstu* její autor Serge Latouche (2012) uvádí, že: „Každoročně je na skládky třetího světa převezeno 150 milionů počítačů (do Nigérie směřuje každý měsíc 500 lodí), přestože obsahují těžké a toxické kovy (rtuť, kadmium, olovo).“ Je tato environmentální zátěž nerecyklovatelným odpadem nějak eticky obhájitelná? Jaké argumenty nabízí antropocentrická etika a jaké biocentrická (ekocentrická či infocentrická) etika?

7. Etické kodexy v informační etice a v knihovnické praxi

Etické kodexy jsou psaná pravidla a normy, které definují, vymezují a určují žádoucí, tedy správné formy chování a jednání, nejčastěji v rámci výkonu konkrétní profese. Etické kodexy velmi často upravují jednání nad legislativní rámec. Měly by být formulovány srozumitelně a jednoznačně, a z důvodů sociální kontroly by měly být i veřejně přístupné.

Vytvořením modelového etického kodexu se zabýval rakouský filosof a etik Gerhard Zecha, který v 7 bodech formuloval jakýsi ideový a hodnotový vzor pro všechny další profesní etické kodexy:⁴⁷

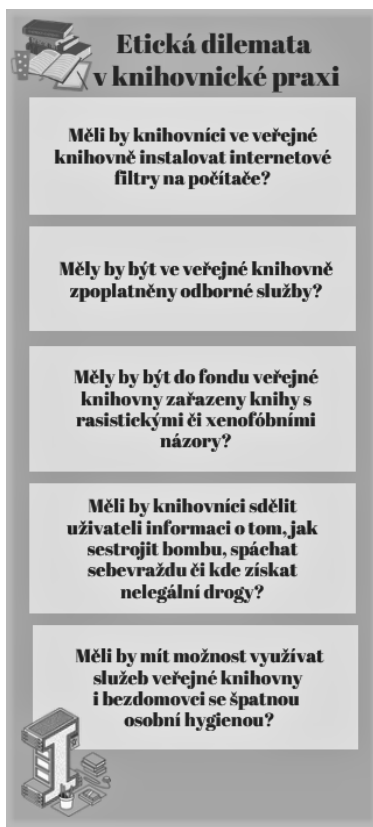
1. Formální základy každého etického kodexu by měly vycházet ze základní teze: ‚Máme konat dobro a zlu máme bránit‘.
2. Každý etický kodex by měl jasně rozlišovat, jaké profesní cíle jsou v souladu s obecným dobrem, a to především ve vztahu k hodnotám kterými jsou:
 - a) hodnoty života,
 - b) hodnoty povolání.
3. V etickém kodexu by měla být vyjádřena podpora službě hodnotám života a profese a tomuto přizpůsobovány i prostředky k dosažení cílů.
4. Měla by být proklamována zásada ‚neškodit ostatním‘.
5. V etickém kodexu by mělo dojít k určení hierarchie hodnot. Hodnoty života by měly mít jasnou přednost před hodnotami povolání.
6. V etickém kodexu by měla být upravena odpovědnost. A to nejen odpovědnost vůči nadřízeným, ale vůči celé společnosti.
7. Etický kodex by měl být jasný a srozumitelný.

Obecně lze říct, že etické kodexy, jako regulativy morálního jednání, mají stejnou nevýhodu jako právní normy, zákony či různá legislativní nařízení – nemůžou ve své obecnosti postihnout všechny možné etické problémy a nabídnout tak konkrétní řešení pro všechny možné případy. Situace se komplikuje ještě víc, pokud se v praxi setkáváme s *etickým dilematem*.⁴⁸

⁴⁷ Citováno z (Benešová; 2013, s. 16-17).

⁴⁸ Etické dilema se od etického problému v některých charakteristikách zásadně liší. *Etický problém* většinou umíme pojmenovat či konkretizovat a odpověď na otázku, jestli takový problém lze vyřešit, je v binární možnosti: ano/ne.

Jeho reflexe či „možné řešení“ už kladou relativně vysoké nároky na morální vědomí a etické hodnoty na straně jednajícího subjektu. Pokus o zvládnutí etického dilematu ale zároveň představuje permanentní riziko špatného rozhodnutí, resp. jednající subjekt nemá jednoznačné kritérium pro posouzení toho, které rozhodnutí či řešení je správné/špatné, přičemž existujících alternativ může být i více než jenom dvě.

**Etická dilemata
v knihovnické praxi**

Měli by knihovníci ve veřejné knihovně instalovat internetové filtry na počítače?

Měly by být ve veřejné knihovně zpoplatněny odborné služby?

Měly by být do fondu veřejné knihovny zařazeny knihy s rasistickými či xenofóbními názory?

Měli by knihovníci sdělit uživateli informaci o tom, jak sestrojit bombu, spáchat sebevraždu či kde získat nelegální drogy?

Měli by mít možnost využívat služeb veřejné knihovny i bezdomovci se špatnou osobní hygienou?

Obr. 11: Příklad etických dilemat v knihovnické praxi⁴⁹

U *etického dilematu* většinou neumíme vůbec posoudit, jaké řešení by bylo lepší. Mel Thompson (2004) uvádí, že „rozíl mezi etickým problémem a dilematem je v tom, že u etického problému většinou existuje řešení, či alespoň možné řešení, avšak etické dilema východisko většinou nemá.“

49 Upraveno podle (Bawden; Robinson; 2017, s. 314).

7.1 Etický kodex a jeho zavedení do knihovnické profese

Prvopočátky knihovnické etiky zaznamenané v tištěných dokumentech sahají už do období před 600 lety. Zvýšené pozornosti etickým hlediskům v rámci pracovních povinností knihovníků se začalo dostávat až kolem 19. století, což pravděpodobně souviselo nejenom s nárůstem počtu knihoven a jejich diferenciací, ale zejména s rozšiřováním knihovnických služeb a současně i se zvyšujícím se počtem uživatelů veřejných knihoven. Za zemi, kde se „zrodila“ knihovnická etika a následně pak i první etický kodex knihovníků, jak jej vnímáme dnes, považujeme Spojené státy americké. Zakládání veřejných knihoven v druhé polovině 19. století si vyžádalo osamostatnění knihovnické profese a začali se objevovat první profesionální a univerzitně školení knihovníci. Výsledkem tohoto procesu byl vznik široce zaměřené diskuse o požadavcích, které je třeba klást na tuto nově vzniklou profesi, zvláště na jejich vzdělání, odbornou praxi, vztah k zaměstnavatelské organizaci a ke všem elementům, které ji tvoří – spolupracovníkům, čtenářům, knihovním fondům a vnitřnímu zařízení a vybavení (Gebořský; 2010, s. 3).

W. Plummer z Americké knihovnické asociace (*American Library Association*) ve svém článku *The pros and cons of training for librarianship* zveřejněném v roce 1903, jako první vymezil požadavky, na něž by měl klást důraz v procesu odborného vzdělávání knihovníků a shrnul je do čtyř okruhů:

1. znalost bibliografie,
2. ovládání knihovní techniky,
3. znalost administrativních postupů,
4. odborná příprava.

První vzor etického kodexu knihovníka vypracoval v roce 1909 Charles Knowles Bolton z Bostonu. Kodex obsahoval 17 doporučení a podrobnou charakteristiku hlavních kategorií povinností knihovníků, a to jak vůči příslušníkům vlastní stavovské skupiny, vůči nadřízeným a kolegům-knihovníkům, ale také i ve vztahu k uživatelům knihovny a k širší veřejnosti (Gebořský; 2010, s. 3).

7.2 Předchůdci etických kodexů v knihovnictví – S. R. Ranganathan a M. Gorman

Za předchůdce etického kodexu knihovníků můžeme považovat důležité zásady, které formuloval indický matematik a knihovník Siyali Ramamrita Ranganathan (1892–1972). Ranganathan shrnul základní principy a otázky knihovnické praxe v nejširším slova smyslu do několika jednoduchých výroků, které nazval *Pět zákonů knihovní vědy*:

1. Knihy jsou určeny k užívání (*books are for use*).
2. Každému čtenáři jeho knihu (*every reader his book*).
3. Každé knize jejího čtenáře (*every book its reader*).
4. Šetřete čas čtenáře (*save the time of the reader*).
5. Knihovna je rostoucí organismus (*library is a growing organism*).⁵⁰

Definování těchto výroků vycházelo ze zkušeností, bylo snahou vnést řád do tehdy provinciálních praktik a vybudovat pevný základ, z něhož by bylo možné vycházet při řešení jednotlivých problémů knihovnické praxe. Hloubku a výstižnost výše uvedených principů podtrhuje právě jejich jednoduchá formulace, umožňující volnější interpretaci. Zákony spolu tvoří dokonale provázaný celek, který se vztahuje ke všem aspektům knihovnické činnosti od klasifikace, katalogizace až po referenční služby, administrativu, výchovu uživatelů, dokumentaci nebo organizaci národních a mezinárodních knihovnických systémů.

K Ranganathanovým zákonům se vrací také americký knihovník britského původu Michael Gorman, který navrhl *Pět nových zákonů knihovnictví*. Nikoliv však se záměrem nahradit stávající zákony, ale pojmut je „jako experiment, který by analyzoval dnešní situaci ve světě Ranganathanových myšlenek.“⁵¹

Etické zásady pro knihovníky od M. Gormana:

1. Knihovny slouží lidstvu (*libraries serve humanity*).
2. Respektujte všechny formy, jejichž prostřednictvím jsou znalosti sdělovány (*respect all forms by which knowledge is communicated*);
3. využívejte technologii inteligentně, abyste zlepšili služby (*use technology intelligently to enhance service*);

50 (Škopík; 2012).

51 (Škopík; 2012).

- ochraňujte svobodný přístup ke znalostem (*protect free access to knowledge*);
- ctěte minulost a vytvářejte budoucnost (*honor the past and create the future*).⁵²

Ad 1) Gorman v první zásadě explicitně odkazuje na Ranganathanův první a druhý zákon. Knihovny slouží osobám, skupinám, společnostem, bez nich nejsou ničím. Nesmí existovat výjimky v užívání a přístupu k informacím. Gorman zdůrazňuje altruismus knihovnické profese a účelnost knihoven v dnešní společnosti jako pomocníka při vzdělávání.

Ad 2) Nedávno předpovídaný konec tištěných dokumentů se ukázal jako planý poplach či jako nerealizovaná předpověď. Všechny formy nosičů informací mají své oprávnění. Záleží na jednotlivém uživateli, která z podob bude pro něj nejpříjemnější. Druhy informačních nosičů je třeba neustále rozšiřovat, nikoliv zužovat alternativy výběru.

Ad 3) Moderní technika a technologie změnila tvář knihovnictví i dalších oborů, které pracují s informacemi. Není však nutné, aby byly za každou cenu preferovány tam, kde jejich použití má jen malé či žádné opodstatnění. Služby poskytované uživatelům mohou být flexibilnější odpovídajícím výběrem a kombinací technických prostředků, lidský aspekt je ale v knihovnických službách informační technikou (či umělo-inteligencí) pořád nezaměnitelný.

Ad 4) Stejně jako Ranganathan, tak i Gorman zdůrazňuje svobodný přístup k informacím. Knihovny musí být místem, které budou toto právo prosazovat a umožňovat jeho realizaci. To, co má nejen Gorman na mysli, je mimo jiné dlouhodobý problém zemí třetího světa a také pomyslná demokracie internetu.

Ad 5) Na minulosti stavíme, prostřednictvím ní skrze přítomnost vzhlížíme k budoucnosti. Není třeba zavrhat to, co je časem osvědčené, plést si to se zastaralým, ani přeceňovat věci nové. Ty nejhodnotnější věci si zaslouží přežít.⁵³

V současnosti se etickými otázkami soustavně zabývá také *Mezinárodní federace knihovnických asociací* (International Federation of Library Associations and Institutions, dále jen IFLA), v rámci které funguje od roku 1999 Výbor IFLA pro svobodu přístupu k informacím a svobodu

⁵² (Gorman; 1998).

⁵³ Volně podle (Benešová; 2013, s. 21-22; Škopík; 2012).

projevu (FAIFE). Na oficiální internetové stránce IFLA jsou v angličtině dostupné téměř všechny národní etické kodexy knihovníků.⁵⁴

7.3 Etický kodex Americké knihovnické asociace a Kodex etiky českých knihovníků

Etický kánon knihovníka se objevil ve veřejných knihovnách v roce 1909 (později údajně vyšel revidovaný v knižní podobě). 30 oddílů etického kodexu bylo otištěno v *Annals of the American Academy of Political and Social Science* v květnu 1922. Následující diskuse v rámci knihovnické profese vedla k návrhu *Etického kodexu Americké knihovnické asociace* v prosinci 1929, přijatému výborem Americké knihovnické asociace 29. 12. 1938. V plném znění byl text uveřejněn v únoru 1939 (*American Library Association Bulletin*) – 28 bodů v 5 sekcích (Janoš; 1993, s. 44). Předposlední verze kodexu je z 22. ledna 2008. Kodex má v současnosti⁵⁵ devět bodů a znění jeho poslední verze (z 29. června 2021) je následující:

Etický kodex Americké knihovnické asociace⁵⁶

1. Nabízíme nejvyšší úroveň služeb pro všechny uživatele knihoven prostřednictvím vhodných a užitečně organizovaných zdrojů. Nabízíme spravedlivý přístup a přesné, nestranné a zdvořilé odpovědi na všechny otázky.
2. Dodržujeme zásady intelektuální svobody a bráníme veškerému úsilí cenzurovat knihovní zdroje.
3. Chráníme právo uživatele na soukromí a důvěrnost, s ohledem na informace týkající se požadovaných či poskytnutých informačních zdrojů ke konzultaci a informace o vypůjčených, získaných nebo přenášených dokumentech.
4. Respektujeme práva duševního vlastnictví a jsme obhájci udržování rovnováhy mezi zájmy uživatelů informací a držitelů práv.
5. Jednáme se spolupracovníky a dalšími kolegy s respektem, spravedlivě, a v dobrém úmyslu. Jsme obhájci pracovních podmínek,

54 *Professional Codes of Ethics for Librarians* [online], cit. podle (Benešová; 2015, s. 23).

55 Stav k 11. 12. 2021, srov. *Professional Ethics* (2021).

56 Devátý bod kodexu byl doplněn představenstvem *Americké knihovnické asociace* na výroční konferenci 29. 6. 2021. Vznikl ve spolupráci se skupinou Sociální a rasová spravedlnost Výboru pro profesní etiku (*Committee on Professional Ethics* – COPE).

kteří zajišťují práva a dobré životní podmínky všem zaměstnancům našich institucí.

6. Neupřednostňujeme soukromé zájmy na úkor uživatelů knihovny, kolegů, nebo naší zaměstnávající instituce.
7. Rozlišujeme mezi naším osobním přesvědčením a profesními povinnostmi a neumožňujeme našemu osobnímu přesvědčení zasahovat do povinností vztahujících se k poslání instituce, kterou zastupujeme, nebo poskytování přístupu k jejím informačním zdrojům.
8. Usilujeme o zachování naší vysoké profesionality a posilujeme znalosti a dovednosti tím, že podporujeme profesní rozvoj spolupracovníků a podporujeme úsilí potenciálních členů profese.
9. Potvrzujeme přirozenou důstojnost a práva každého člověka. Pracujeme na rozpoznávání a odstraňování systémových a individuálních předpokladů, abychom čelili nespravedlnosti a útlaku, posílili rozmanitost a začlenění, a prosazovali rasovou a sociální spravedlnost v našich knihovnách, komunitách, profesích a sdruženích, a to prostřednictvím informovanosti, obhajoby, vzdělávání, spolupráce, služeb a přidělování zdrojů a místa.“

V České republice byl návrh etického kodexu pro knihovníky inspirován právě *Etickým kodexem Americké knihovnické asociace*. Byl přijat na usnesení 5. valné hromady Svazu knihovníků a informačních pracovníků České republiky, která se uskutečnila 25. června 2004 v Jindřichově Hradci. Je zveřejněn na webových stránkách SKIP – Svazu knihovníků a informačních pracovníků České republiky. Zde uvádíme plné znění tohoto etického kodexu:

Kodex etiky českých knihovníků⁵⁷

Knihovny jsou veřejné, demokratické instituce, které shromažďují, uchovávají a poskytují informace všem členům společnosti. Zajišťováním a zpřístupňováním dokumentů a informací ve prospěch vzdělávání, výzkumu a kulturní úrovně obyvatel podporují ekonomický a sociální rozvoj společnosti, jsou službou pro místní komunity i důležitým kulturním a vzdělávacím centrem města, obce či regionu, kde působí. Pomáhají rozvíjet a obohacovat život jedince i celé společnosti.

57 Kodex etiky českých knihovníků (2013).

Knihovník

- vždy hájí základní právo jedince na informaci. Poskytuje neomezený, rovný a svobodný přístup k informacím a informačním zdrojům, které jsou obsaženy ve fondech knihoven. Činí tak bez ohledu na politická, ideologická a náboženská hlediska a bez jakékoliv cenzury, s výjimkami uvedenými v zákonných předpisech. Nenese však odpovědnost za následky užití informací získaných z dokumentů nebo v knihovně;
- usiluje o všestrannou dostupnost informací uložených v dokumentech bez ohledu na místo jejich uložení;
- poskytuje své služby uživatelům bez ohledu na jejich národnost, rasu, náboženství, pohlaví a sociální status;
- respektuje práva autorů a nakládá s jejich intelektuálním vlastnictvím v souladu se zákonnými předpisy;
- respektuje práva uživatelů na soukromí a anonymitu, vztahy s nimi zakládá na respektu k jejich osobnostem a informačním potřebám. Chrání jejich osobní údaje a uživatelské aktivity;
- svým profesionálním jednáním a loajálním chováním přispívá k dobré pověsti knihovny na veřejnosti. Formuje pozitivní obraz knihovny i profese ve společnosti;
- je si vědom své příslušnosti k profesnímu celku, respektuje kolegy z různých typů knihoven, udržuje s nimi úzké kontakty a spolupracuje s kolegy, kteří patří do širší sítě paměťových institucí;
- sleduje aktuální problematiku své profese a usiluje o celoživotní vzdělávání a profesní zdokonalování;
- slovy a činy podporuje kolegy a kolegyně, kteří se ocitli v nesnázích proto, že respektovali zásady tohoto etického kodexu.

Jak si můžeme všimnout na konkrétních příkladech, knihovnické etické kodexy v některých svých etických zásadách přesahují běžné rámce antropocentrické etiky, jelikož entity zasluhující morální respekt nejsou jenom lidské bytosti či entity, které by byly součástí živého světa (zvířata, rostliny, houby, bakterie) – jako je tomu např. v biocentrických koncepcích –, ale součástí etického či morálního vztahu (a tedy i subjekty morálního zacházení) – jsou i informační entity neživé. Jak v této souvislosti upozorňuje Michal Lorenz: „... knihovnické etické kodexy stanovují pracovníkům knihoven také povinnosti k fondům, dokumentům, elektronickým databázím a informacím v nich obsažených.

Informační zdroje jsou sice neživými objekty, ale přesto jsou chápány jako hodnotné a stávají se subjekty morálního zacházení. Knihovníci se v kodexech zavazují, že budou tyto informační zdroje chránit a uchovávat, případně je vylepšovat a obohacovat (například v případě databází). Podobně je v různých kodexech přistupováno k archeologickým nálezům či muzejním exponátům, třeba k jeskynním malbám či k antickým sochám. A právě informační etika nabízí zakotvení jejich morální hodnoty jako neživých objektů hodných našeho respektu a uctivého zacházení“ (Lorenz; 2006, s. 20).

O *infocentrismu* v pravém slova smyslu bychom tady mohli uvažovat ale jenom v situaci, kdy bychom vnitřní hodnotu přisoudili neživým informacím (abiotickým informačním entitám, informačním systémům, informačním zdrojům, dokumentům atd.) nezávisle na našich lidských zájmech a potřebách. Takže je otázkou (zatím zřejmě bez možnosti jednoznačné odpovědi), nakolik je – či může být – dnes taková situace i odrazem skutečné praxe.

Vcelku polemické až kritické hodnocení etických kodexů vyjadřuje J. Činčera: „Přestože jednotlivé kodexy odráží řadu společných principů, dají se mezi nimi a zejména mezi jejich hlavními zásadami najít mnohé rozpory. Zpravidla nelze žádnou ze zásad aplikovat univerzálně bez výskytu případů, kdy dodržování jedné zásady naráží na zásadu jinou. Pouhým respektováním kodexů informační etiky se nelze etických dilemat zcela zbavit. Rigidní lpění na jejich formulacích navíc zbavuje člověka svobodné vůle a dělá z něj pouhé kolečko v soustrojí: což už samo o sobě je v rozporu s několika etickými zásadami. Etické kodexy mají své nesporné výhody: mohou podporovat morální prostředí, mohou být dobrým výchozím bodem pro rozhodování. Nemohou ale nikdy individuální rozhodování nahradit a jsou-li rigidně vyžadovány, stávají se kontraproduktivními“ (Činčera; 2002, s. 25).

8. Závěr

V této kapitole jsme se pokusili, v rámci možností relativně omezeného prostoru, představit několik teoretických i praktických problémů informační vědy. Jsme si vědomi toho, že jednotlivé podkapitoly do témat čtenáře spíše uvádějí, v autorském očekávání, že jej budou provokovat k vlastnímu přemýšlení a zvědavému kladení otázek. I přesto si dovolíme

formulovat pár otázek, které v předchozím textu nebyly formulovány explicitně:

Jaký je status informační vědy v systému věd? Uvedli jsme, že informační věda je tvořena třemi okruhy vědních, profesních či technických a inženýrských oborů a že její jádro je průnikem všech tří skupin. Co pak ale s takovými subdisciplínami, které vyplňují průnik jenom dvou okruhů? Např. *sociální informatika* je vědní disciplínou, která je průnikem teoretických disciplín (čerpá z výzkumů zejména sociologie, sociální komunikace, ale i antropologie či kulturologie) a technických disciplín (informatika, informační design, tvorba hardwaru i softwaru). Nebo taková filosofie informace, která je v prostoru pronikající se teorie (dokonce té nejobecnější – filosofie, ontologie, metafyziky, ale i epistemologie jako teorie poznání) s prostorem aplikovaným (např. v podobě aplikované či profesní informační etiky)? Může mít ale vůbec filosofie informace statut vědy, kdy její základní (ontologický či transcendentální) pojem, pojem informace nemá žádnou exaktní definici? No, té filosofii by to asi nepřekáželo, ale vědě? A bude možné někdy formulovat takovou charakteristiku informace (pokud ne rovnou exaktní definici), která bude „seriózním adeptem“ pro univocitní pojetí, a tedy základem pro vytvoření jednotné teorie informace? A mohlo by takovým konvergujícím (a univerzálním) pojetím informace být pojetí evolučně ontologické? Pokud bychom uvažovali nad existencí jednotné teorie informace, jak to bude s metodologickým pluralismem informačních věd? Zatím jsou ty vývojové tendence spíše směrem k rozbíhání než sjednocování, co si myslíme, že je v rámci mezioborovosti a interdisciplinarit informační vědy vlastně metodologická výhoda.

Když se zaměříme na načrtnuté praktické problémy informační vědy, zejména v kontextu informační/znalostní/učící se společnosti, tak zatím v aplikaci teorie moc úspěšní nejsme. Budou někdy pozitiva informačních technologií jednoznačně přesahovat negativa, nebo to je jenom utopická či ideologická představa technokratického postoje? Podaří se nám někdy vytvořit společnost, ve které bude cílem i ambicí využívat informačních technologií moudře, nesobecky, a tedy ve prospěch jiných či dokonce ve prospěch společnosti? A to tak, abychom co nejvíce eliminovali projevy hlouposti (individuální i kolektivní), nepřátelství, agresivity a netolerance? Můžou být principy informační etiky součástí našich hodnot a našeho jednání, a to nejenom při výkonu profese (práce s informacemi), ale i v každodenním životě (při online komunikaci,

v internetových diskusích či v ekologicky zodpovědném nakládání s informační technikou)?

Když se podíváme do demokraticky vyspělejšího světa, vidíme, že etické kodexy pro knihovníky nejsou jenom souborem „zakonzervovaných pravidel“, ale že se dynamicky mění⁵⁸ a pozitivně reagují na společenské změny. Možná se tak děje i díky vzdělávání a rozvíjení nejen kritického myšlení, ale i citlivosti a vnímavosti k potřebám druhých. Budeme i v naší společnosti vnímat etické kodexy jako přirozenou součást aplikace eticky správného, ale ne dogmaticky chápaného „návodu“, který může usměrňovat a pomáhat při řešení etických problémů a dilemat, s kterými se setkáváme v našich profesích? Věříme, že na některé z těchto otázek se dočkáme odpovědí.

Pokud je smysl filosofie v její praktické, tedy živé a žité realizaci v podobě etiky, možná by – analogicky – i smysl informačních věd mohl být naplňován v konkrétních lidských příbězích, které spoluutváří i kritická reflexe správného jednání v společnosti informací.

58 Příkladem je doplnění *Etického kodexu Americké knihovnické asociace* o devátý bod v červnu 2021, kterým se deklaruje profesní etické jednání směrem k rozvíjení rasové, etnické i sociální spravedlnosti.

Použitá literatura

AARNIO, Kia and Marjaana LINDEMAN. (2005) Paranormal beliefs, education, and thinking styles. In *Personality and Individual Differences*. Vol. 39, (7), p. 1227–1236. ISSN: 0191-8869. Dostupné také z: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.04.009>

ALA adopts new Code of Ethics principle on racial and social justice. (2021) *ALA - American Library Association* [online]. 1996–2021 [cit. 2021-12-11]. Dostupné z: <https://www.ala.org/news/member-news/2021/07/ala-adopts-new-code-ethics-principle-racial-and-social-justice>

ANZENBACHER, Arno. (1994) Úvod do etiky. Praha: Zvon, 292 s. ISBN 80-7113-111-3.

BATES, Marcia J. (2005) Information and knowledge: an evolutionary framework for information science. In *Information Research* [online]. Roč. 10, č. 4 [cit. 2021-11-30]. ISSN 1368-1613. Dostupné z: <http://informationr.net/ir/10-4/paper239.html>

BATES, Marcia J. (2006) Fundamental forms of information. In *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 2006, roč. 57, č. 8, s. 1033–1045. ISSN 1532-2882.

BATES, Marcia J. (2010) Information. In *Encyclopedia of library and information science*. 3rd edition. New York: CRC Press, sv. 3, s. 2347–2360. Dostupné také z: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/bates/articles/information.html>

BATESON, Gregory. (2006) *Mysl a příroda: nezbytná jednota*. Vydání první. Praha: Malvern, 200 s. ISBN 80-86702-19-7.

BAWDEN, David a Lynn ROBINSON. (2017) Úvod do informační vědy. 1. vydání. Doubravník, Flow, 452 stran. ISBN 978-80-88123-10-1.

BENEŠOVÁ, Zuzana. (2013) *Etické kodexy v profesi knihovníka: srovnání etických kodexů v ČR a ve světě*. [online]. 2013 [cit. 2021-12-10]. Bakalářská práce. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká

fakulta v Opavě. Vedoucí práce Marek TIMKO. Dostupné z: <https://is.slu.cz/th/f0yid/>

BENEŠOVÁ, Zuzana. (2015) *Etické kodexy v knihovnické praxi: problémy aplikace etických pravidel* [online]. 2015 [cit. 2021-12-10]. Diplomová práce. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě. Vedoucí práce Marek TIMKO. Dostupné z: <https://is.slu.cz/th/s4fqd/>

BINKA, Bohuslav. (2003) *Etika podnikání*. 1. vydání – pilotní verze. Brno: Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta, 78 s.

BINKA, Bohuslav. (2008) Environmentální etika. In ŠMAJS, Josef a Bohuslav BINKA, Anna PUTNOVÁ, Ivo ROLNÝ, Pavel SEKNIČKA. *Podnikatelská a environmentální etika*. 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 186 s. ISBN 978-80-210-4564-4.

BURDICKOVÁ, Anne a Johanna DRUCKEROVÁ, Peter LUNENFELD, Todd PRESNER, Jeffrey SCHNAPP. (2019) *Digital Humanities*. Vydání první. Praha: Academia, 192 s. ISBN 978-80-200-2865-5.

CAPURRO, Rafael. (2000) Ethical challenges of the information society in the 21st century. In *International Information & Library Review*. 2000, volume 32, 3–4, 257-276 s. ISSN 057-2317.

CAPURRO, Rafael. (2000) *Moral issues in information science*. [online]. 2017. [cit. 2021-12-09]. Dostupné z: <http://www.capurro.de/moral.htm>. Last update: July 18, 2017.

CAPURRO, Rafael, Peter FLEISSNER a Wolfgang HOFKIRCHNER (eds.). (1999) Is a Unified Theory of Information Feasible? A Dialogue. In *The quest for a unified theory of information: proceedings of the second International Conference on the Foundations of Information Science*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1999, s. 9–30. ISBN 905700531X.

CEJPEK, Jiří. (1993) Co je to informační věda: stručný nástin. In *I'93*. 1993, 35(3). ISSN 0862-9382.

CEJPEK, Jiří. (2003) Vymezení oboru knihovnictví a informační vědy pro potřeby dalšího rozvoje TDKIV. In *Národní knihovna*. 2003, 14(4), s. 229–233. ISSN 1214-0678.

CEJPEK, Jiří (2008). *Informace, komunikace a myšlení: úvod do informační vědy*. 2. vydání. Praha: Karolinum. 233 s. ISBN 978-80-246-1037-5.

ČERNÝ, Martin. (2019) Informační vzdělávací systémy v modelu DIKW [online]. 2019 [cit. 2021-12-07]. Dostupné z: <https://medium.com/edtech-kisk/informační-vzdělávací-systémy-v-modelu-dikw-8d06425b8fa2>

ČERNÝ, Michal. (2020) *Život onlife: lekce z informační vědy*. 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 125 s. ISBN 978-80-210-9586-1.

ČINČERA, Jan. (2002) *Informační etika: sylabus k bakalářskému studiu informační etiky*. 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 81 s. ISBN 80-210-2981-1.

DAWKINS, Richard. (2003) *Sobecký gen*. Dotisk 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 320 s. ISBN 80-204-0730-8.

DIVÍNOVÁ, Radana. (2005) *Cybersex: forma internetové komunikace*. Vydání 1. Brno: Trigon, 168 s. ISBN 80-7254-636-8.

DROBÍKOVÁ, Barbora a Radka ŘÍMANOVÁ, Jiří SOUČEK, Martin SOUČEK. (2018) *Teoretická východiska informační vědy: využití konceptuálního modelování v informační vědě*. 1. vydání. Praha: Karolinum, 136 s. ISBN 978-80-246-3716-7.

DUBEY, Gérard. (2021) *Sociální pouto v éře virtuality*. Vydání první. Praha: Fra, 256 s. ISBN 978-80-7521-168-2.

FLORIDI, Luciano. (2019) *Čtvrtá revoluce: jak infosféra mění tvář lidské reality*. První české vydání. Praha: Karolinum, 274 s. ISBN 978-80-246-3803-4.

FLORIDI, Luciano. (2001) *Ethics in the infosphere*. [online]. In *The Philosophers' Magazine*, 6 (2001), s. 18-19. ISSN 1354-814X. [cit. 2021-12-10]. Dostupné také z: https://www.researchgate.net/publication/30384445_Ethics_in_the_Infosphere

FLORIDI, Luciano. (2010a) *Information – a very short introduction*. 1st published. Oxford: Oxford University Press, 136 s. ISBN 978-0-19-955137-8.

FLORIDI, Luciano. (2010b) Information ethics. In FLORIDI, Luciano (ed.) *The Cambridge Handbook of Information and Computer Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 344 s. ISBN 978-0-521-88898-1.

FLORIDI, Luciano. (2011) *Semantic conception of information* [online]. 2011 [cit. 2021-12-06]. Dostupné z: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/information-semantic/>

FROELICH, Thomas J. (2004) A brief history of information ethics. In *Bid*. [online] 2004, n. 13. Textos universitaris de biblioteconomia i documentacio. (13). [cit. 2021-12-12]. ISSN 1575-5886. Dostupné z: <http://www.ub.es/bid/13froel2.htm>

GEBOŁYŚ, Zdzisław. (2010) Kódexy knihovnickej etiky vo svete (1. časť). In *Knížnica*. 2010, roč. 11, č. 1, s. 3-10. ISSN (online vydanie) 1336-0965. Dostupné také z: https://www.snk.sk/images/snk/casopis_kniznica/2010/januar/03.pdf

GENOVESE, Jeremy E. C. (2005) Paranormal beliefs, schizotypy, and thinking styles among teachers and future teachers. In *Personality and Individual Differences*. Vol. 39, (1), p. 93-102. ISSN: 0191-8869. Dostupné také z: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.12.008>

GORMAN, Michael. (1998) The five laws of library science: then and now. In *School library journal*. Vol. 44, no. 7, s. 22-23. ISSN 0362-8930.

GREENFIELDOVÁ, Susan. (2016) *Změna myšlení: jak se mění naše mozky pod vlivem digitálních technologií*. 1. vydání. Brno: BizBooks, 336 s. ISBN 978-80-265-0450-4.

HJØRLAND, Birger a Hanne ALBRECHTSEN. (1995) Toward a new horizon in information science: domain-analysis. *Journal of the American Society for Information Science*. 1995, roč. 46, č. 6, s. 400-425. ISSN 0002-8231.

Professional Codes of Ethics for Librarians [online]. IFLA. 2012 [cit. 2021-12-12]. Dostupné z: <https://www.ifla.org/publications/ifla-code-of-ethics-for-librarians-and-other-information-workers-full-version/>

JANOŠ, Karel. (1993) *Informační etika*. Praha: Univerzita Karlova, 134 s.

JURKOVIČ, Marek, Vladimíra ČAVOJOVÁ a Ivan BREZINA (eds.). (2019) *Prečo ľudia veria nezmyslom*. Prvé vydanie. Bratislava: Premedia, 305 s. ISBN 978-80-8159-757-2.

KASTNEROVÁ, Heidi. (2021) Hloupost zažívá v koronakrizi konjunkturu. In *Politiq*. [online]. 2021 [cit. 2021-12-12]. Dostupné z: <https://politiq.cz/2021/11/21/hloupost-zaziva-v-koronakrizi-konjunkturu/>

KATUŠČÁK, Dušan, Marta MATTHAEIDESOVÁ a Marta NOVÁKOVÁ. (1998) *Informačná výchova: terminologický a výkladový slovník*. Prvé vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 376 s. ISBN 80-08-02818.

KLING, Rob. (2007) What Is Social Informatics and Why Does It Matter In *The Information Society*. Vol. 23, (4), p. 205–220. Print ISSN: 0197-2243, Online ISSN: 1087-6537.

KLING, Rob and Howard ROSENBAUM, Steve SAWYER. (2005). Understanding and communicating social informatics: a framework for studying and teaching the human contexts of information and communications technologies. Medford: Information Today. ISBN 978-1-57387-228-7.

Kodex etiky českých knihovníků. Svaz knihovníků a informačních pracovníků České republiky (SKIP) [online]. 2010-2013 [cit. 2021-12-09]. Dostupné z: <https://www.skipcr.cz/o-nas/hlavni-dokumenty/kodex-etiky-ceskych-knihovniku>

LADD, John. (2000) Ethics and the computer world: a new challenge for philosophers. In BAIRD, Robert M., Reagan Mays RAMSOWER a Stuart E. ROSENBAUM (eds.). *Cyberethics: social and moral issues in the computer age*. New York: Prometheus Books, 355 s. ISBN 978-1-57392-790-1.

LATOUCHE, Serge. (2012). *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Be-roun: Za tratí, 108 s. ISBN: 978-80-904335-7-1.

LEOPOLD, Aldo. (1995) *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. Vy-dání první. Tulčík: Abies, 282 s. ISBN 80-88699-13-4.

LÉVY, Pierre. (2000) Kyberkultura: zpráva pro Radu Evropy v rámci projektu „Nové technologie: kulturní spolupráce a komunikace“. 1. vyd. Praha: Karolinum, 229 s. ISBN 80-246-01095.

LIESSMANN, Konrad Paul. (2008). *Teorie nevzdělanosti: omyly společ-nosti vědění*. Praha: Academia, 127 s. ISBN 978-80-200-1677-5.

LORENZ, Michal. (2006) Informace jako etická hodnota. In FOBERO-VÁ, Líbuše (ed.). *Kniha v 21. století: kniha a knihovny v estetické a etické výchově*. 1. vyd. Opava: Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav bohemistiky a knihovnictví, 122 s. Dostupné také z: <https://www.slu.cz/fpf/cz/ustav-bohemistiky-a-knihovnictvi/veda/k21/sborniky-k21/kniha-v-21-stoleti-rok-2005.pdf>

LUPAČ, Petr. (2015) *Za hranice digitální propasti: nerovnost v informač-ní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 260 s. ISBN 978-80-7419-231-9.

MAREŠ, Milan. (2011) *Příběhy matematiky: stručná historie královny věd*. Druhé, revidované vydání. Příbram: Pistorius & Olšanská, 336 s. ISBN 978-80-87053-64-5.

MATURANA, Humberto R. a Francisco J. VARELA. (2016) *Strom po-znání: biologické základy lidského rozumu*. Vydání první. Praha: Portál, 240 s. ISBN 978-80-262-1119-8.

Professional Ethics. (2021) *ALA - American Librarery Association* [online]. 1996-2021 [cit. 2021-12-11]. Dostupné z: <https://www.ala.org/tools/ethics>

PSTRUŽINA, Karel. (1994) *Etudy o mozku a myšlení*. 1. vydání. Praha: Vysoká škola ekonomická. ISBN 80-7079-280-9.

RESSLER, Miroslav (ed.) (2006). Informační věda a knihovnictví: výkladový slovník české terminologie z oblasti informační vědy a knihovnictví: výběr z hesel v databázi TDKIV. Praha: Vydavatelství VŠCHT, 162 s. ISBN 80-7080-599-4.

SNOPOVÁ, Aneta a Adéla PACLÍKOVÁ. (2021) „Sdílejte, než to smažou.“ Hoaxy o očkování stát nadále podceňuje, zjistili Reportéři ČT. [online]. 30. 11. 2021. Praha: ČT24. [cit. 2021-12-12]. Dostupné z: <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/3407458-sdilejte-nez-smazou-hoaxy-o-ockovani-stat-nadale-podcenuje-zjistili-reporteri-ct>

SOKOL, Jan. (2010) *Etika a život: pokus o praktickou filosofii*. Vydání první. Praha: Vyšehrad, 240 s. ISBN 978-80-7429-063-3.

SPITZER, Manfred. (2014) *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. První vydání. Brno: Host, 343 s. ISBN 978-80-7294-872-7.

SPITZER, Manfred. (2016) *Kybernemoc: jak nám digitalizovaný život ničí zdraví*. První vydání. Brno: Host, 391 s. ISBN 978-80-7491-792-9.

STEHR, Nico a Marian ADOLF. (2018) *Je vědění moc? Poznatky o věděni*. Vydání první. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 258 s. ISBN 978-80-7419-264-7.

STEINEROVÁ, Jela. (2014) Informačná etika v súvislostiach informačnej ekológie. In *Knihovna*. [online]. 2014, roč. 25, č. 1, s. 23-35 [cit. 2021-01-27]. ISSN 1801-3252. Dostupné z: <http://knihovna.nkp.cz/knihovna141/141023.htm>

STODOLA, Jiří. (2010) Analýza pojmu informace a jeho klasifikace s užitím aristotelské filosofie. In *ProInflow*. Brno: Masarykova univerzita, 2010, roč. 2, č. 1, s. 18–57. ISSN 1804-2406.

STODOLA, Jiří. (2015) *Filosofie informace – metateoretická analýza pojmu informace a hlavních paradigmat informační vědy*. 1. vydání. Brno, Masarykova univerzita, 194 s. ISBN 978-80-210-8011-9.

STORCH, David. (2012) Věda, ekologie, ideologie a myšlení. In HLAVÁČEK, Petr (ed.). *Intelektuál ve veřejném prostoru: vzdělanost, společnost, politika*. 1. vydání. Praha: Academia, 399 s. ISBN 978-80-200-2083-3.

ŠKOPÍK, Pavel. (2004) Život a dílo S. R. Ranganathana. In *Ikaros* [online]. 2004, ročník 8, číslo 12 [cit. 2021-12-12]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/12491>

ŠMAJS, Josef. (2012) *Evoluční ontologie kultury a problém podnikání*. Brno: Doplněk, 250 s. ISBN 978-80-7239-298-8.

ŠMAJS, Josef. (2000) *Drama evoluce: fragment evoluční ontologie*. Praha: Hynek, 188 s. ISBN 80-86202-77-1.

ŠMAJS, Josef. (2008) *Filosofie – obrat k Zemi: evolučně ontologická reflexe přírody, kultury, techniky a lidského poznání*. Praha: Academia, 432 s. ISBN 978-80-200-1639-3.

ŠMAJS, Josef. (2011) *Ohrožená kultura: od evoluční ontologie k ekologické politice*. 3. (upravené a rozšířené) vyd. Brno: Host, 272 s. ISBN 978-80-7294-458-3.

ŠMAJS, Josef. (2005) *Základy systematické filosofie*. Brno: Masarykova univerzita, 255 s. ISBN 80-210-3871-3.

ŠMAJS, Josef a Josef KROB. (2003) *Evoluční ontologie*. Brno: Masarykova univerzita, 399 s. ISBN 80-210-3038-0.

THOMPSON, Mel. (2004) *Přehled etiky*. 1. vyd. Praha: Portál, 168 s. ISBN 80-7178-806-6.

TIMKO, Marek. (2014) Návrh evolučně ontologického řešení Capurrova informačního trilematu. In TIMKO, Marek, Vratislav MOUDR a Bohuslav BINKA (eds.). *Evoluční ontologie a společenské vědy: sborník k 75. výročí narození Josefa Šmajse*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 170 s. ISBN 978-80-210-6929-9.

WAAL, Frans de. (2006) *Dobráci od přírody*. Vyd. 1. Praha: Academia, 325 s. ISBN 80-200-1421-7.

WERSIG, Gernot a Ulrich NEVELING. (1961) The phenomena of interest to Information Science. In *The information scientist*. 1975, (4). S. 139. ISSN 0020-0263.

WIENER, Norbert. (1961) *Cybernetics: or control and communication in the animal and the machine*. 2nd revised ed. New York: M. I. T. Press, 219 s. ISBN 978-0-262-73009-9.

WIENER, Norbert. (1963) *Kybernetika a společnost*. Vydání 1. Praha: Československá akademie věd, 220 s.

ZECHA, Bernard. (1999) Philosophische Grundlagen berufsbezogener ethischer Kodizes. In 2. *Mezinárodní konference: Informační společnost – Etické výzvy pro 21. století*. Hradec Králové: 18.- 29. 5. 1999.

Selekční jazyky a klasifikace využitelné v rešeršních procesech – příklad MeSH

Lucie Valjentová, Richard Papík
Ústav bohemistiky a knihovnictví, Filozoficko-přírodovědecká
fakulta, Slezská univerzita v Opavě

ÚVOD

Vyhledávání informací neboli realizace rešeršní činnosti je spojena mj. se dvěma základními způsoby vyhledávání, a to ve volném textu (*free-text searching*) a dále s využitím řízených slovníků (*vocabulary-based searching*). Tento text vycházející z obhájené diplomové práce s názvem *Řízený slovník MeSH a jeho role v rešeršních strategiích*¹ má za cíl upozornit na využívání tzv. selekčních jazyků (neboli klasifikací, klasifikačních soustav) v kontextu vyhledávání vědeckých a odborných informací v elektronických informačních zdrojích. Příklady dále uváděné jsou pak vztaženy zejména k selekčnímu jazyku – řízenému slovníku Medical Subject Headings (dále MeSH).

Rešeršní systémy byly dříve ovládnuty zejména specializovanými informačními pracovníky (rešeršéry) a rešerše se v nich realizovala v tandemu rešeršér-uživatel. Díky moderním uživatelským rozhraním se rešerše posunula do oblasti intuitivního vyhledávání na straně koncového uživatele a ten se často více soustřeďuje na rešeršní postup tzv.

1 VALJENTOVÁ, Lucie. *Řízený slovník MeSH a jeho role v rešeršních strategiích* [online]. 2022 [cit. 2022-11-09]. Dostupné z: <https://is.slu.cz/th/bn39u/>. Diplomová práce. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě. Vedoucí práce Richard PAPÍK.

volného vyhledávání v textu a práce s řízenými slovníky bývají mnohdy přehlédnuty, nebo nejsou dostatečně využity. Je-li informační systém (databáze) obohacen kvalitními selekčními jazyky (například tezaury, číselníky), může se velmi podstatně zvýšit účinnost strategie zaměřené jak na *úplnost*, tak rovněž na *přesnost*. Pro uživatele může být výsledná rešerše více *pertinentní* (odpovídající) jeho informační potřebě.

SELEKČNÍ JAZYKY

Z hlediska knihovnicko-informačního systému je potřeba mít k dispozici, alespoň ve zkrácené formě, obsah dokumentů a odborných textů. Je také nutné, aby zmíněný obsah byl normalizovaný a umožnil tak sjednocení způsobu vyjádření výsledků informační analýzy. K dosažení takového cíle se využívá tzv. informační jazyk – soubor pořádacích znaků, příp. také domluvených syntaktických prostředků.²

Informační jazyk je tvořen na základě přirozeného jazyka, má většinu jeho vlastností, odlišuje se od něj však tím, že má větší logickou zpracovanost termínů a vztahů mezi nimi. Můžeme ho rozdělit na několik druhů podle funkcí, které musí plnit. Jedná se o:

- *algoritmický informační jazyk* – programovací jazyky na zápis příkazů od člověka ke stroji,
- *logický informační jazyk* – formalizuje pojmy z různých oblastí pomocí matematické logiky,
- *selekční informační jazyk* – určený k zápisu, třídění, uložení a vyhledávání informací.³

Nejlepším možným výsledkem je, aby informační systém poskytl uživateli, nebo informačnímu pracovníkovi relevantní informaci. Z toho důvodu je potřebné, aby stejné obsahy, tematiky a předměty dokumentů měly jednotný zápis – stejné soupisné údaje označené stejným selekčním jazykem.⁴

2 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 12.

3 Tamtéž, s. 12.

4 Tamtéž, s. 13.

Dle Kováře⁵ je selekční jazyk také jazykem informačním. Dále uvádí, že se jedná o „soustavu znaků přirozeného, formalizovaného nebo umělého jazyka“.

Dále Kovář⁶ zmiňuje dvě základní kategorie selekčních jazyků:

- *identifikační selekční jazyky* – selekční jazyk využívaný jako výrazový prostředek identifikačního pořádku informací,
- *věcné selekční jazyky* – selekční jazyk využívaný jako výrazový prostředek věcného pořádku informací.

Identifikační selekční jazyky slouží k popisu dokumentu podle formálních hledisek, jako je jméno autora, počet stran, rok vydání dokumentu atd. Mezi identifikační selekční jazyky řadíme *Jmenné autority*, jejichž správu zajišťuje Národní knihovna České republiky.⁷ Jmenné autority „zahrnují soubor personálních a korporativních autorit (názvy institucí a akcí), autorit rodů, rodin a autorit typu autor/název pro využití ve jmenném i věcném zpracování dokumentů.“⁸

Věcné selekční jazyky se dělí na dva druhy, a to na systematické selekční jazyky a předmětové selekční jazyky. Do selekčních jazyků předmětových je řazen právě tezaurus MeSH.

Systematické selekční jazyky

Jedná se o selekční jazyk, který se využívá jako výrazový prostředek systematického pořádku informací.⁹ Třídí předměty, jevy a procesy ob-

5 KOVÁŘ, Blahoslav. *Věcné pořádkování informací a selekční jazyky*. Praha: UVTEI, Institut pro mimoškolní vzdělávání, 1984. S. 14. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:6fb2e2dd17b2a0a4c53535bf8ed352fb4f>

6 Tamtéž, s. 15.

7 Zpracování věcného katalogizačního záznamu dle platných standardů I. In: *Moravská zemská knihovna* [online PDF]. Brno: Moravská zemská knihovna [cit. 2022-05-28]. S. 10. Dostupné z: https://www.mzk.cz/sites/mzk.cz/files/souboryMZK/vecny_popis-i.pdf

8 Úvod. *Národní autority ČR* [online]. Národní knihovna ČR, c2007-2022 [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: <https://autority.nkp.cz/>

9 KOVÁŘ, Blahoslav. *Věcné pořádkování informací a selekční jazyky*. Praha: UVTEI, Institut pro mimoškolní vzdělávání, 1984. S. 15. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:6fb2e2dd17b2a0a4c53535bf8ed352fb4f>

jektivního materiálního světa, a to pomocí jejich odražení v lidském vědomí a myšlení, které se vyjadřuje výrazy přirozeného jazyka. Z pojmů, které byly pojmenovány jazykovými prostředky, kterými se na základě obsahové analýzy vyjádřil obsah dokumentu a které se poté transformovaly do znaků umělého selekčního jazyka, lze vytvořit řadu, která je hierarchicky uspořádaná na základě rozsahu (extenze) a obsahu (intenze). Takovou řadu si lze představit jako pyramidu veškerého lidského vědění, která má na vrcholu nejobecnější pojmy s velkým rozsahem a malým obsahem. Nejobecnější pojmy se nazývají kategorie. Tyto kategorie se dle logiky množin rozkládají na podmnožiny, které jsou tvořeny souřadnými pojmy. Jednotlivé souřadné pojmy se dále rozkládají a vytvářejí tak další a další úrovně hierarchie. Na nejnižší úrovni hierarchie tak vznikají jedinečné pojmy, které mají malý rozsah, ale velký obsah.¹⁰

U systematických selekčních jazyků je důležitá tzv. notace, kterou Kovář definuje jako „*systematických selekčních jazyků je důležitá tzv. notace, kterou Kovář definuje jako „systém znaků umělého jazyka, který v určitém selekčním jazyce umožňuje vyjadřovat téma dokumentu, často i velmi složené, překládat vyjádření tohoto tématu z přirozeného do umělého jazyka.“*¹¹

Existují tři základní druhy notace:¹²

- číselná (numerická) notace – tvořena číslicemi,
- písemná (alfabetická) notace – tvořena písmeny,
- kombinovaná (alfanumerická) notace – tvořena jak číslicemi, tak písmeny.

Mezi systematické selekční jazyky řadíme např. Deweyho desetinné třídění (dále jako DDT), Mezinárodní desetinné třídění (dále jako MDT), či systematický selekční jazyk fasetového typu.

10 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 22.

11 KOVÁŘ, Blahoslav. *Věcné pořádkání informací a selekční jazyky*. Praha: UVTEI, Institut pro mimoškolní vzdělávání, 1984. S. 53. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:6fb2e2dd17b2a0a4c535bf8ed352fb4f>

12 KOVÁŘ, Blahoslav. *Věcné pořádkání informací a selekční jazyky*. Praha: UVTEI, Institut pro mimoškolní vzdělávání, 1984. S. 53. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:6fb2e2dd17b2a0a4c535bf8ed352fb4f>

Předmětové selekční jazyky

Jedná se o selekční jazyk, který se využívá jako výrazový prostředek předmětového pořádku informací.¹³ Jejich cílem je slovní a jazykové vyjádření obsahu dokumentu pojmenováním předmětů a jevů objektivního materiálního světa, a to pomocí jejich odrážení v lidském vědomí. Předmětové selekční jazyky mají podobu abecedně seřazených hesel. Nehrají zde roli žádné hierarchické, nebo rodové vztahy mezi pojmy. Za účelem určitého zachování hierarchických vztahů se ovšem využívají systémy vylučovacích a přidružovacích odkazů v předmětových katalozích a registrech, nebo systémy odkazů a vysvětlivek v rámci deskriptorových selekčních jazyků. Deskriptorové selekční jazyky ve svých slovnících (=tezaurech) nabízejí spoustu možností, jak hierarchické vztahy mezi pojmy vyjádřit, a to v grafické, nebo tabulkové podobě.¹⁴

Velmi důležité při práci s předmětovými selekčními jazyky je dle Palátové a Kováře rozlišovat hlavní tematiku dokumentu od tematiky vedlejší. Hlavní i vedlejší tematika mohou být vyjádřeny jak jedním, tak i více hesly. Určují se při obsahové analýze dokumentu, přičemž závisí také na požadavcích uživatele a dále na druhu dokumentu, jeho zaměření a určení okruhu uživatelů, kteří budou dokument následně využívat. Výsledkem obsahové analýzy dokumentu musí být určení tematiky dokumentu pomocí tzv. nejužšího pojmu. To znamená, že vyjádření tematiky musí být co nejméně obecné – může se jednat jak o všeobecný pojem, který se kryje s názvem celého oboru, a to v případě, že obsah dokumentu skutečně takto všeobecně o oboru pojednává, ale také o pojem jedinečný, pokud je opět tato jednotlivina opravdu předmětem dokumentu.¹⁵

Dále také Palátová a Kovář uvádí, že předmětové selekční jazyky jsou velmi úzce spojeny s problematikou přirozeného jazyka, a to především s otázkami synonymie, homonymie a jeho vágnosti.¹⁶ Předmětový selekční jazyk také přebírá lexikum (tzn. slovní zásobu) z jazyka přirozeného se všemi již zmíněnými nejednoznačnostmi a vytváří vlastní gramatiku, pomocí které formalizuje přirozený jazyk. Slovní zásobu

13 Tamtéž, s. 16.

14 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 22.

15 Tamtéž, s. 139.

16 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 139.

přirozeného jazyka formalizuje jak odstraněním synonymie, homonymie a polysémie formou vylučovacích a přidružovacích odkazů, tak vytvořením řízeného slovníku – tezauru.¹⁷

Mezi předmětové selekční jazyky řadíme:

Klíčová slova

Bako¹⁸ definuje klíčová slova jako nejdůležitější slova, nebo slovní spojení, která jsou schopna vyjádřit předmět dokumentu a také předmět uživatele dotazu. Klíčová slova mohou být vybrána jak přímo z dokumentu, tak i z řízeného slovníku.

Předmětová hesla

Kovář předmětové heslo definuje jako „*slovní vyjádření předmětu dokumentu ve smyslu jeho hlavního tématu, případně i vedlejších témat.*“ Slovní vyjádření předmětu je množinou slov přirozeného jazyka, pomocí které je vyjádřen zredukováný text dokumentu. Kromě předmětu dokumentu může předmětové heslo vyjadřovat také hledisko a formu, ze kterých se o tématu v dokumentu pojednává, nebo také jeho čtenářské určení.¹⁹

Kovář dále uvádí, že předmětové heslo je prekoordinovaný pořadací prostředek. To znamená, že všechna témata dokumentu, jak jednoduchá, tak složená, jsou vyjádřena množinou slov přirozeného jazyka, která vytváří pevný syntaktický celek. Každý člen hesla má své dané místo. Počet členů, ani jejich sekvenci není možné libovolně měnit, protože právě struktura dává možnost vyjádřit často velmi komplikované vztahy mezi předměty dokumentu.²⁰

Deskriptory

Palátová a Kovář definují deskriptory jako formalizované, třídící, ukládací a vyhledávací selekční hesla. Popisují je jako tzv. sémantické dominanty, které byly vybrány z řady podmíněně ekvivalentních slov a slovních spojení a jako řízené lexikální jednotky selekčního jazyka vytvářejí

17 Tamtéž, s. 141.

18 BAKO, Michal. *Informačné selekčné jazyky III*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. S. 83–84.

19 KOVÁŘ, Blahoslav. *Obsahová analýza dokumentu*. Praha: Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací, 1974. S. 34.

20 Tamtéž, s. 35.

se všemi podmíněně ekvivalentními slovy a slovními spojeními třídy podmíněně ekvivalence.²¹

Palátová a Kovář mezi předmětové selekční jazyky řadí i tzv. deskriptorový selekční jazyk. U tohoto jazyka je velmi důležitý již zmíněný pojem ekvivalence, kdy lexikální jednotky vytvářejí třídu podmíněně ekvivalence. Do té patří jazykové výrazy, které v dané souvislosti a oboru, pro který byl tezaurus vytvořený, jsou vzhledem k deskriptoru ekvivalentně podmíněně. Deskriptor si poté vybere z řady jazykových výrazů, které jsou v dané souvislosti ekvivalentní a povýší se na sémantickou dominantu této řady – na deskriptor, který je použit pro pojmenování této třídy podmíněně ekvivalence.²²

Prekoordinované a postkoordinované selekční jazyky

Selekční jazyky lze rozlišovat také podle principu koordinace. Koordinace vyjadřuje seskupení nebo sladění, to znamená, že selekční jazyky, ve kterých je využito koordinované indexování, umožňují použít na popis předmětů a jevů mezi sebou spjaté „stavební bloky“. Ty je možno dále kombinovat a tvořit s nimi různá seskupení. Díky koordinovanému indexování je možné vyjádřit vztahy mezi informacemi obsaženými v dokumentu. Aby tento princip mohl fungovat, je nutné provést analýzu (zvolit pojmy a deskriptory) a syntézu (seskupení a koordinaci pojmů).²³

- *Prekoordinované selekční jazyky*

Slovní zásoba prekoordinovaných selekčních jazyků se skládá nejen z jednotlivých slov, ale také ze slovních spojení, nebo vět. Prekoordinovaný systematický selekční jazyk je např. DDT, nebo MDT. Prekoordinovaným předmětovým selekčním jazykem jsou předmětová hesla.²⁴

- *Postkoordinované selekční jazyky*

Slovní zásoba postkoordinovaných selekčních jazyků se skládá ze vzájemně izolovaných slov, nebo slovních spojení. Tematika

21 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 176.

22 Tamtéž, s. 22.

23 Tamtéž, s. 15.

24 Tamtéž, s. 15–16.

dokumentu a informačního požadavku je z ní složena až v procesu vyhledávání na základě konkrétního informačního požadavku. Postkoordinovaný systematický selekční jazyk je např. Ranganathanova dvojtečková klasifikace. Postkoordinovaným předmětovým selekčním jazykem jsou deskriptorové selekční jazyky.²⁵ Řadí se zde tedy také MeSH, který je složen z lexikálních jednotek = deskriptorů.²⁶

TEZAURY

Řízené slovníky, tzv. tezaury, jsou řízeny mezinárodním standardem ISO 25 694. Ten definuje jejich strukturu, která je formalizována až na úroveň datového modelu. Pojmy jsou v nich vyjádřeny v termínech, které mezi sebou mohou mít hierarchické a asociativní vztahy.²⁷ Tezaury jsou vytvářeny k uspokojování požadavků informačních systémů, ve kterých jsou využívány. I přesto, že jsou předběžně uzavřené, nikdy nejsou ukončené. Vždy musí pružně reagovat na změny v informačním jazyce, a to především doplňováním nových pojmenování (a změnáním těch starých, již nepoužívaných), nových významů a nových vztahů mezi pojmy.²⁸

Rozlišujeme dva druhy tezurů:

- *Jednojazyčný tezaurus*

Palátová a Kovář definují jednojazyčný tezaurus podle ČSN jako řízený a měnitelný slovník lexikálních jednotek, které se opírají o slovní zásobu jednoho přirozeného jazyka. Vyjadřuje sémantické vztahy mezi lexikálními jednotkami a je určen ke zpracování

25 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 16.

26 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KRÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

27 Kučerová, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 197. ISBN 978-80-246-3587-3.

28 BAKO, Michal. *Informačné selekčné jazyky III*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. S. 93, 95.

a vyhledávání informací. Lexikální jednotkou tezauru je postupnost písmen, číslic a zvláštních symbolů, které jsou používány v daném přirozeném jazyce na označení určitých pojmů, a které jsou pro tezaurus zpracovány do standardní formy.²⁹

- *Vícejazyčný tezaurus*

Palátová a Kovář definují vícejazyčný tezaurus jako řízený a měnitelný slovník lexikálních jednotek, které se opírají o slovní zásobu dvou nebo více přirozených jazyků. Stejně jako tezaurus jednojazyčný vyjadřuje sémantické vztahy mezi lexikálními jednotkami a je určený na zpracování a vyhledávání informací.³⁰

Existuje několik vztahů pojmů v tezaurech, a to vztahy syntagmatické, které jsou vyjadřovány pomocí booleovských operátorů v průběhu vyhledávání a vztahy paradigmatické, které jsou vyjadřovány textovou notací tvořenou tzv. tagy.³¹

VYHLEDÁVÁNÍ INFORMACÍ – REŠERŠE

Vyhledávání informací obecně se dá pojmut dvěma způsoby, a to vyhledávání intuitivní, nebo vyhledávání analytické případně jejich kombinací.

V případě, že si uživatel zvolí vyhledávání analytické, znamená to, že využívá analytické nástroje – např. booleovské a proximitní operátory, pomocné znaky, zástupné symboly, nebo dotazovací jazyk. Pokud uživatel vyhledává intuitivně, využívá pouze svou kreativitu a pracuje bez znalosti analytických nástrojů pro vyhledávání.³²

Při intuitivním vyhledávání je velmi často využívána metoda tzv. browsingu = prohlížení, procházení, listování. Jedná se o metodu, při které uživatel letmo prochází dokumenty, což mu umožňuje vidět další související dokumenty v širším kontextu.³³ Tento způsob posuzuje

29 PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačně selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. S. 178–179.

30 Tamtéž, s. 186.

31 Kučerová, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 197. ISBN 978-80-246-3587-3.

32 PAPÍK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 91–92. ISBN 978-80-7399-338-2.

33 Tamtéž, s. 96.

relevanci prezentovaných zdrojů, které jsou záměrně uspořádány tak, aby uživatele dovedly k požadovanému cíli.³⁴

Intuitivním vyhledáváním lze označit také přímé plnotextové prohledávání neorganizovaných zdrojů v internetových vyhledávacích (nejčastěji bývá využíván vyhledávač Google, ale zmínit můžeme také Seznam, Bing aj.), které mají relevantní zpětnou vazbu. Není zde tedy žádná intelektuální organizace informací a uživatel může pracovat v přirozeném jazyce – nemusí své vyhledávání překládat do jazyka dotazovacího. Jelikož zde ale neexistuje pojmový model obsahu i dotazu, je nutno se spoléhat na slovník autora a tazatele.³⁵

Samotnou rešerši se pak podle TDKIV rozumí: „*Výsledek (popř. proces) vyhledávání informací ve formě dokumentografických nebo faktografických záznamů, popř. plných textů dokumentů. Rešerše se zpracovává na základě rešeršního požadavku uživatele, který je zformulován pomocí dotazovacího jazyka do rešeršního dotazu; při provádění rešerše se uplatňuje rešeršní strategie.*“³⁶

Existence informační potřeby je tedy první stimul, který se před rešeršním procesem objevuje. Jedná se o zjištění nedostatku informací v momentálně potřebné oblasti. S tímto nedostatkem informací může uživatel buď pracovat sám – spolehnout se na své schopnosti a pokusit se vyhledat si potřebné informace, nebo přichází na řadu pomoc informační instituce.

Do procesu vyhledávání informací neboli procesu rešeršního lze zahrnout následující kroky:³⁷

- analýza informačního požadavku,
- výběr informačních zdrojů,
- rešeršní strategie,
- výstup výsledku,
- dodání primárního dokumentu.

34 Kučerová, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 101. ISBN 978-80-246-3587-3.

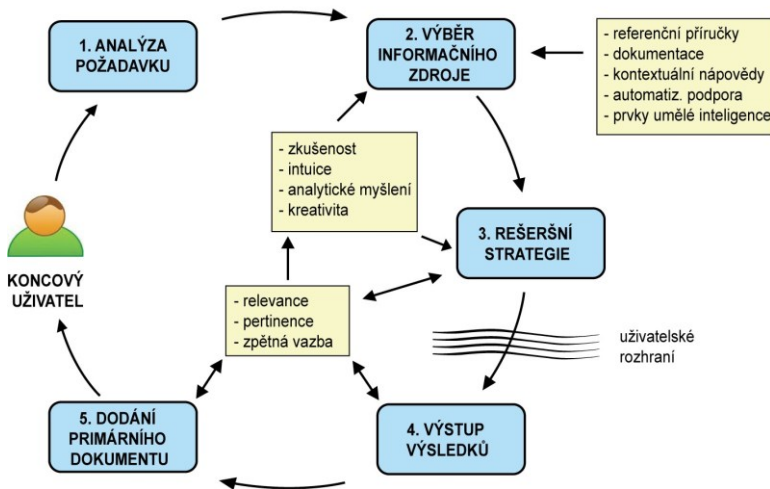
35 Kučerová, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 100–101. ISBN 978-80-246-3587-3.

36 Švejda, Jan. rešerše. In: *KTD: Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2003- [cit. 2022-02-09]. Dostupné z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000001832&local_base=KTD.

37 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 81. ISBN 978-80-7399-338-2.

Rešeršní proces lze zachytit graficky na následujícím obrázku:

Etapy vyhledávacího (rešeršního) procesu

Obr. 1: Vyhledávací (rešeršní) proces (Papík, 2011)

Analýza informačního požadavku

V první etapě rešeršního procesu se informační specialista snaží pochopit uživatelovu informační potřebu. Ve většině případů se s ním vede tzv. řízené interview, ve kterém je potřeba zjistit, jaké informace daný uživatel potřebuje, v jakém rozsahu, v jakém časovém vymezení apod. Je nutné, aby v této fázi nenastala jakákoli chyba v komunikaci a pracovník vypracovávající rešerši se opravdu snažil informační potřebu pochopit. Jen tak může vyhledat relevantní výsledky.³⁸

V této fázi se tedy informační potřeba přetváří do informačního požadavku, který se poté ještě rozděluje do několika rešeršních dotazů. S těmito dotazy se poté pracuje při samotném vyhledávání v informačních zdrojích, které se vyberou právě na základě tématu definovaných dotazů.³⁹

38 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 82–83. ISBN 978-80-7399-338-2.

39 Tamtéž, s. 82.

Výběr informačního zdroje

V druhé etapě se informační specialista zaměřuje na vybrání relevantních informačních zdrojů na základě definovaných rešeršních dotazů. Správný výběr zdrojů velmi ovlivňuje konečnou relevanci a rozsah vyhledaných informací pro uživatele. Předpoklady pro výběr vhodných zdrojů není jen analytické myšlení a předchozí zkušenosti rešeršéra, ale také jeho kreativita a intuice.⁴⁰

Kučerová ještě konstatuje, že za informační zdroje jsou považovány nejen sbírky knihoven a archivů, ale i znalostní báze, bibliografické databáze a tezaury, e-knihy, elektronické časopisy a další zdroje. Tyto informační zdroje mohou obsahovat jak text, tak obrázky, audiovizuální zdroje, numerická data, ale i třeba metadata v nejrůznějších formátech. A právě z důvodu obrovského množství typů zdrojů informací a také nárůstu množství informací v nich, je čím dál obtížnější v nich vyhledávat a efektivně je využívat.⁴¹

Rešeršní strategie

Třetím krokem v rešeršním procesu je zvolení rešeršní strategie. Jedná se o „*metodický postup, jak pomocí jednotlivých cílených kroků získat relevantní dokument.*“⁴²

Základní typy rešeršních strategií jsou tři, přičemž záleží na již definovaných rešeršních dotazech a také na výběru informačních zdrojů, kterou z nich si k vyhledávání informací rešeršér zvolí.

- *Strategie stovebních kamenů*

Tato strategie je založena na rozložení jednoho rešeršního dotazu na několik dílčích, přičemž každý se poté vyhledává samostatně a provádí se tak z jednoho dotazu několik samostatných

40 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 83. ISBN 978-80-7399-338-2.

41 Kučerová, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 10. ISBN 978-80-246-3587-3.

42 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 90. ISBN 978-80-7399-338-2.

rešerší. Výsledky těchto dílčích rešerší se poté spojují dohromady ve finální celek.⁴³

- *Strategie rostoucí perly*

Při použití této strategie se nejprve vyhledá jakýkoli jednoduchý rešeršní dotaz k zadanému tématu, přičemž je důležité, aby byl vyhledán alespoň jeden relevantní záznam. Takový záznam je možné získat také z již uskutečněné rešerše. Z takto získaného výsledku se zjišťuje další terminologie – klíčová slova, předmětová hesla, nebo deskriptory. O tu se poté rozšíří původní rešeršní dotazy za účelem získání většího množství relevantních výsledků.⁴⁴

- *Strategie omezení*

Tato strategie se využívá v případě vyhledání až příliš velkého množství záznamů. V databázích se nejčastěji objevují omezení časová, jazyková, regionální, nebo např. omezení na určité typy dokumentů apod.⁴⁵

Pro vyhledávání v databázích je pak potřebná především znalost booleanských a proximitních operátorů. Díky nim je možné rešeršní dotaz upřesňovat. Ne každá databáze ovšem umožňuje využití obou operátorů, proto je nutné si před vyhledáváním informací zjistit, jaké má konkrétní databáze vyhledávací možnosti.

Výstup výsledku

Čtvrtým krokem rešeršního procesu je výstup výsledků. Jedná se o fázi po vyhledání dokumentů, ve které se posuzuje jejich relevance, úplnost a přesnost.⁴⁶ Pokud je výsledek rešerše uspokojivý, přechází se do poslední fáze – dodání primárního dokumentu. Pokud výsledek uspokojivý

43 Matoušová, Miroslava. *Rešerše: Úvod do teorie a organizace rešeršních služeb*. Praha: ÚVTEI, 1988. Studijní texty. S. 69.

44 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 91. ISBN 978-80-7399-338-2.

45 Tamtéž, s. 91.

46 Tamtéž, s. 100.

není, přechází se k upravení rešeršního dotazu, příp. ke změně rešeršní strategie, nebo ke změně informačních zdrojů.

DRUHY DATABÁZÍ

Databáze je možné členit z několika různých hledisek. Dle typu poskytovaných informací dělíme databáze na:⁴⁷

a) *Bibliografická databáze*

Jedná se o databázi, která poskytuje především přesnou a úplnou citaci, ve většině případů abstrakt a také terminologii (klíčová slova, či deskriptory), která se dá využít pro další vyhledávání. Neposkytuje primární dokument, ten je nutné získat dodatečně.⁴⁸ S takovými službami může být bibliografická databáze propojena. Obsah je zde zobrazován ve strukturovaných bibliografických záznamech, které umožňují vyhledávat podle hodnoty položek. Příkladem bibliografických databází jsou elektronické katalogy knihoven, nebo oborové databáze databázových center.⁴⁹ Jako konkrétní příklady lze uvést např. Českou národní bibliografii, nebo také databázi Bibliografia Medica Českoslovaci nebo databáze MEDLINE.

b) *Faktografická databáze*

Jedná se o databázi, která poskytuje konkrétní údaje, např. chemické vlastnosti, technické parametry, statistické údaje atd. Tyto údaje mohou mít textovou nebo numerickou podobu. Selekčním jazykem těchto databází bývají tzv. kódovníky (číselníky).⁵⁰ Může se jednat o různé encyklopedie a slovníky.

Tento typ databází se nejčastěji využívá v oblasti chemie, farmacie, toxikologie apod. Jako příklad lze uvést databázi PubChem,

47 Tamtéž, s. 70–71.

48 Tamtéž, s. 71.

49 RESSLER, Miroslav, ed. *Informační věda a knihovnictví: Výkladový slovník české terminologie z oblasti informační vědy a knihovnictví. Výběr z hesel v databázi TDKIV*. Praha: Vysoká škola chemicko-technologická, 2006. S. 15. ISBN 80-7080-599-4.

50 PAPÍK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 72. ISBN 978-80-7399-338-2.

kteřá je často využívána pro lékařské účely, a mj. producentem i poskytovatelem je Národní lékařská knihovna Spojených států amerických (dále NLM).

c) *Plnotextové databáze*

Jedná se o typ databáze, která umožňuje uživatelům přejít k plnému textu primárního dokumentu.⁵¹ Jako příklad lze uvést například systémy ProQuest, nebo EBSCO MEDLINE Complete.

d) *Rejstříky, adresáře, seznamy*

Pro tuto kategorii databází se jen těžko hledá jednoznačné vymezení, protože databáze typu rejstříků adresářů a seznamů lze vnímat i jako faktografické databáze, příp. i databáze plnotextové.⁵² Do této kategorie lze zařadit databáze informací o firmách, jako jsou např. Dun and Bradstreet. Mimo jiné se v těchto databázích dá vyhledávat podle selekčních jazyků typu tzv. číselníků (kódovníků), a to například prostřednictvím tzv. NAICS kódů (North American Industry Classification System), resp. dříve SIC kódů (Standard Industrial Classification). Dají se tedy využít i pro vyhledávání informací o subjektech spojených se zdravotnictvím a farmacií.

Dále lze databáze členit dle přístupnosti:

e) *Volně a zdarma přístupné*

Tyto databáze jsou pro uživatele dostupné volně a zdarma na internetu. Jedná se například o Google Scholar, ale také databáze NLM PubMed nebo PubChem.

f) *Placené (=licencované)*

Do placených databází mají uživatelé přístup na základě zakoupené licence. Je možné, aby si licenci koupil i běžný uživatel, ale jedná se ve většině případů o vysoké částky. Z toho důvodu si licencované zdroje zakupují informační instituce, jako jsou například knihovny a tyto zdroje pak zpřístupňují svým registrovaným uživatelům.

51 Tamtéž, s. 73.

52 Tamtéž, s. 74.

g) *Přístupné na základě registrace či členství*

Zde se jedná o databáze, u kterých je bezplatný přístup uživatele podmíněn řádnou registrací, nebo zařazení členství. V některých případech producenti databází poskytují zájemcům také různé dlouhé testovací přístupy.⁵³

h) *Veřejně nepřístupné*

Do databází veřejně nepřístupných nemají běžní uživatelé přístup. Jedná se například o databáze zaměstnanců ve firmách.

Poté lze databáze členit podle oborového zaměření:

i) *Univerzální*

Jedná se o databáze, které obsahují dokumenty zaměřené na všeobecné informace.

j) *Víceoborové (polytematické)*

Jedná se o databáze, které obsahují dokumenty zaměřené na více oborů.

k) *Oborově zaměřené*

Jedná se o databáze, které obsahují dokumenty zaměřené pouze na jeden obor.

Jako další klasifikace databází lze uvést například klasifikaci z hlediska formy dokumentu na textové, multimediální a hybridní, nebo klasifikaci podle počtu záznamů na velké databáze (stovky tisíc záznamů), střední databáze (desítky tisíc záznamů) a malé databáze (tisíce, stovky záznamů).⁵⁴

53 Fabián, Ondřej. *Elektronické informační zdroje* [online]. [Česko]: [nakladatel není známý], [? 2012]. S. 8. Dostupné z: <https://ipac.kvkl.cz/arl-li/cs/csg/?repo=lirepo&key=45468058922>

54 PAPIK, Richard. *Strategie vyhledávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. S. 70–71. ISBN 978-80-7399-338-2.

TEZAURUS MEDICAL SUBJECT HEADINGS

Tezaurus MeSH je řízený a hierarchicky uspořádaný slovník, který vytvořila NLM. Je používán k indexování, katalogizaci a vyhledávání biomedicínských a zdravotních informací.⁵⁵ Je vytvářen již od 60. let minulého století a v současnosti je jedním z nejrozšířenějších oborových tezaurů.⁵⁶

MeSH zahrnuje předmětové deskriptory, které se objevují v databázích NLM – např. v databázi MEDLINE/PubMed. MeSH tak poskytuje způsob, jak najít obsah, který má sice různou terminologii, ale stejné pojmy. Své deskriptory má seřazeny v hierarchické struktuře, takže při širším vyhledávání najde články, které jsou indexovány úžeji. Taková struktura umožňuje uživatelům efektivní procházení tezauzem za účelem nalezení vhodných deskriptorů.⁵⁷

Slovní zásoba v tezauru MeSH je neustále aktualizována specialisty z různých oblastí. Každoročně jsou přidány stovky nových konceptů a provedeny tisíce oprav.⁵⁸

Jako vstupní termíny jsou zahrnuta synonyma a úzce související pojmy. Ty by měly uživatelům pomoci najít nejrelevantnější MeSH deskriptor pro jimi hledaný koncept. Mnoho z hledaných výrazů je potom mapováno do MeSH deskriptorů, aby se usnadnilo vyhledávání relevantních informací.⁵⁹

Historie vzniku tezauru MeSH

První oficiální seznam oborových hesel byl publikován NLM v roce 1954, a to pod názvem *Subject Heading Authority List*. Vycházel ze seznamu interních autorit, který byl použit pro publikování *Current List of Medical*

55 Welcome to Medical Subject Headings. *National Library of Medicine* [online]. 2021, December 6, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/mesh/meshhome.html>

56 MAIXNEROVÁ, Lenka a Alena SMUTNÁ. *Český překlad amerického tezauru Medical Subject Headings* [online PDF]. [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: <https://kramerius.medvik.cz/search/handle/uuid:94bb4819-5fc2-47d9-b-481-986848a2a710>

57 Preface. *National Library of Medicine* [online]. 2021, November 10, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_preface.html#pref_rem

58 Tamtéž.

59 Tamtéž.

Literature – ten obsahoval záhlaví z *Library's Index-Catalogue* a z *Quarterly Cumulative Index Medicus Subject Headings* z roku 1940.⁶⁰

Subject Heading Authority List obsahoval *Categorical Listing*. Jednalo se o výpis standardních podhesel. Jako příklad lze uvést standardní podheslo *Abnormalities*, které se používalo s termíny pro orgány, tkáň a části těla, nebo standardní podheslo *anesthesia and analgesia*, které se využívalo jako podheslo k heslům chirurgických zákroků. Taková podhesla však mohla být použita pouze u předmětových hesel, která spadala do kategorie hesel, na která měla být aplikována. Byla jich více než 100. Například podheslo *therapeutic use* (terapeutické využití) bylo uvedeno pod fyzikálními látkami, léky a chemikáliemi a podheslo *therapy* (terapie) bylo uvedeno pod nemocemi.⁶¹

V tezauru MeSH v roce 1960 byl počet podhesel snížen na 67. Mohly být použity pod jakýmkoli hlavním heslem, pokud jejich kombinace byla možná. Tato podhesla měla obecnější významy. Například podheslo *therapy* (terapie) znamenalo *therapy of* (terapie z), *therapeutic use of* (terapeutické použití), nebo jen prostě *therapeutic aspects* (terapeutické aspekty). I když takové řešení bylo jednodušší, stále přetrvávalo mnoho problémů. Použití jednoho podhesla mohlo zabránit používání jiného. Pokud se tedy například článek zabíral etiologií, patologií a terapií onemocnění, mohl se vyskytovat bez jakéhokoli dalšího dělení pod podheslem, které se indexátorovi zdálo nejvhodnější. Pokud by indexátor zvolil podheslo *therapy* (terapie), nenašli by článek lidé, kteří by hledali pomocí podhesla *etiology* (etiologie) apod. Dalším problémem bylo překrývání významu samotných podhesel – např. bylo obtížné rozhodnout, zde se k práci o chemické biosyntéze hodí lépe podheslo *chemistry* (chemie), nebo podheslo *metabolism* (metabolismus).⁶²

Kategorizovaný seznam termínů byl poprvé vytištěn v roce 1963 pod názvem *Medical Subject Headings*. Obsahoval 13 základních kategorií a dohromady 58 samostatných skupin v podkategoriích a hlavních kategoriích. Tyto kategorizované seznamy umožnily uživatelům najít mnohem více souvisejících termínů, než v dřívější struktuře křížových odkazů. Seznam MeSH z roku 1963 obsahoval 5 700 deskriptorů. První

60 Preface. *National Library of Medicine* [online]. 2021, November 10, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_preface.html#pref_rem

61 Tamtéž.

62 Tamtéž.

edice z roku 1960 jich měla pouhých 4 400. K porovnání lze uvést počet deskriptorů tezauru MeSH z roku 2021, jedná se o číslo 29 917.⁶³

V roce 1960 byla také na vrcholu revoluce v knihovnictví. Velkým počinem bylo první číslo nového časopisu *Index Medicus*. Na spadnutí byl také počítačový projekt NLM, který měl sloužit k ukládání a získávání informací. Další důležitou událostí byl nově zavedený (a výše zmíněný) seznam předmětových hesel, jelikož byl základem analýzy a vyhledávacích operací. MeSH byl tak novou a revidovanou verzí seznamů předmětových hesel sestavených NLM pro jejich bibliografii a katalogizaci. Již od začátku bylo u tezauru MeSH předpokládáno, že bude dynamickým seznamem a bude neustále zkoumat potřeby nových hesel. Obsah jeho slovní zásoby vycházel z termínů, které byly uváděny v literatuře a vyvíjel se tedy tak, aby pořad vyhovoval novým konceptům v oboru. Později byly díky počítačům revize systematictější a praktičtější a to i přes potíže s neustálou potřebou aktualizovat tištěné rejstříky a katalogy.⁶⁴

Struktura tezauru MeSH

Jak již bylo zmíněno v kapitole o selekčních jazycích, tezaurus MeSH patří mezi postkoordinované selekční jazyky. Je složen z lexikálních jednotek – deskriptorů, které vyjadřují jednoduché pojmy. Jsou to jeho základní stavební jednotky. Tyto deskriptory jsou uspořádány do stromové struktury. Základem je 16 kategorií, které jsou dále děleny na podkategorie.⁶⁵ V každé podkategorii jsou deskriptory uspořádány od nejobecnější po nejkonkrétnější pojmy, a to až ve 13 hierarchických úrovních. Právě kvůli této větvené struktuře se těmto seznamům říká „stromy“ – tvoří tak stromovou strukturu deskriptorů.⁶⁶

63 Tamtéž.

64 Preface. *National Library of Medicine* [online]. 2021, November 10, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_preface.html#pref_rem

65 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KŘÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

66 MeSH Tree Structures. *National Library of Medicine* [online]. November 10, 2021 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_trees.html

Zmíněných 16 kategorií uvádí NLM přímo na svých stránkách věnujících se tezauru MeSH. Jedná se o tyto kategorie:

- Anatomy [A] +
- Organisms [B] +
- Diseases [C] +
- Chemicals and Drugs [D] +
- Analytical, Diagnostic and Therapeutic Techniques, and Equipment [E] +
- Psychiatry and Psychology [F] +
- Phenomena and Processes [G] +
- Disciplines and Occupations [H] +
- Anthropology, Education, Sociology, and Social Phenomena [I] +
- Technology, Industry, and Agriculture [J] +
- Humanities [K] +
- Information Science [L] +
- Named Groups [M] +
- Health Care [N] +
- Publication Characteristics [V] +
- Geographicals [Z] +

Obr. 2: Základní kategorie tezauru MeSH⁶⁷

Například na deskriptoru *Anatomy* si lze ukázat, jak funguje větvení do stromové struktury – viz Obr. 3.

Tezaurus MeSH je zpřístupňován primárně přes tzv. *MeSH Browser*. Tento vyhledávač nabízí dvě metody vyhledávání: *FullWord Search* a *SubString Search*. Fullword Search hledá pouze úplné vstupní termíny – nikoli řetězce, které jsou součástí termínů, slova, nebo věty. Oproti tomu SubString Search najde i záznamy, které mají stejné řetězce slov, nebo vět jako úplný termín. Obě varianty vyhledávání lze poté ještě upravovat podle dalších kritérií, a to na hledání podle *Exact Match* – najde výrazy, které přesně odpovídají hledanému výrazu bez ohledu na velká a malá písmena, *All Fragments* – najde výrazy, které zahrnují všechny fragmenty zadaného výrazu v libovolném pořadí a podle *Any Fragment* – najde výrazy, které obsahují alespoň jeden fragment hledaného řetězce.⁶⁸

⁶⁷ <https://meshb.nlm.nih.gov/treeView>

⁶⁸ MeSH Browser Overview. *National Library of Medicine* [online]. March 9, 2022 [cit. 2022-06-11]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/mesh/mbinfo.html>

- Anatomy [A]
- Body Regions [A01]
- Anatomic Landmarks [A01.111]
- Breast [A01.236]
- Mammary Glands, Human [A01.236.249]
- Nipples [A01.236.500]
- Extremities [A01.378]
- Head [A01.456]
- Neck [A01.598]
- Organs at Risk [A01.635]
- Perineum [A01.719]
- Torso [A01.923]
- Abdomen [A01.923.047]
- Abdominal Core [A01.923.112]
- Abdominal Wall [A01.923.112.125]
- Diaphragm [A01.923.112.250]
- Pelvic Floor [A01.923.112.500]
- Back [A01.923.176]
- Pelvis [A01.923.600]
- Thorax [A01.923.761]
- Transplant Donor Site [A01.935]
- Transplants [A01.941]
- Trigger Points [A01.947]
- Viscera [A01.960]

Obr. 3: Větvení deskriptoru Anatomie v tezauru MeSH⁶⁹

Vyhledávání lze dále omezovat pomocí dalších kritérií. Lze tak vyhledávat pouze v *Main Heading Terms* – hlavních termínech, které zahrnují preferované termíny, vstupní termíny, vstupní verze a permutované termíny (obsažené v záznamech deskriptorů), *Qualifiers Term* – termínech kvalifikátorů, které zahrnují preferované termíny, vstupní termíny a zkratky (obsažené v záznamech kvalifikátorů), *Supplementary Concept Record Terms* – v doplňkových termínech záznamu konceptu, které zahrnují preferované termíny, vstupní termíny a N1 termíny (obsažené v záznamech doplňkových konceptů) nebo *All Terms* – zahrnují všechny termíny zmíněné u předchozích kritérií.⁷⁰

69 <https://meshb.nlm.nih.gov/treeView>

70 MeSH Browser Overview. *National Library of Medicine* [online]. March 9, 2022

Dále je možné vyhledávání zaměřit i na různá metadatová pole. Vyhledávat tak lze například v poli *MeSH Unique ID* – najde deskriptor, kvalifikátor a doplňkové záznamy konceptu přes unikátní identifikátor záznamu, nebo dále třeba v *Pharmacological Action* – najde všechny chemikálie v MeSH, které mají v tomto poli shodu s hledaným termínem.⁷¹

Po vybrání deskriptoru se zobrazí podrobnosti jeho záznamu na čtyřech kartách: *Details* (Detaily), *Qualifiers* (Kvalifikátory), *MeSH Tree Structure* (Stromová struktura MeSH) a *Concepts* (Koncepty). Když je pak vybrán kvalifikátor, nebo doplňkový koncept, podrobnosti záznamu se zobrazí na dvou kartách – *Details* (Detaily) a *Concepts* (Koncepty). Pole nebo prvky záznamu jsou propojeny s dalšími zdroji – např. se souvisejícími záznamy, nebo s MeSH termíny ve *Scope Notes*, s umístěním hierarchie apod.⁷²

Pro ukázkou záznamu termínu v MeSH Browser lze uvést záznam deskriptoru *Pulmonary Gas Exchange* (Obr. 4):

Zde se nachází čtyři zmíněné karty: *Details*, *Qualifiers*, *MeSH Tree Structures* a *Concepts*. V kartě *Details* jsou uvedeny základní informace o daném deskriptoru – název, kód ve stromové struktuře, unikátní ID, datum založení, revize apod. Na kartě *Qualifiers* lze nalézt, jaká hlediska jsou v kontextu daného deskriptoru uvedena, z jakých hledisek lze o daném deskriptoru hovořit. Karta *MeSH Tree Structure* pouze zobrazuje stromovou strukturu deskriptoru. Karta *Concepts* zobrazuje pouze, zda je daný deskriptor preferovaný, nebo nepreferovaný.

MeSH databáze je také dostupná, jak již bylo zmíněno výše, skrz databázi PubMed. Domovská stránka této databáze a její nabídka výběru nabízí hned několik možností. Lze skrz ně najít a vybrat MeSH termíny pro vyhledávání v PubMed a zpřístupňuje definice, či jiné nápomocné informace o MeSH termínech. Umožňuje také vidět pozici konkrétního MeSH termínu v hierarchii, případně vybírat jeho hesla a podhesla a kombinovat je k vytvoření dotazu v PubMed.⁷³

Pro ukázkou záznamu MeSH termínu v této databázi lze uvést opět záznam hesla *Pulmonary Gas Exchange* pro zobrazení rozdílu s MeSH Browser – viz Obr. 6.

[cit. 2022-06-11]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/mesh/mbinfo.html>

71 Tamtéž.

72 Tamtéž.

73 The MeSH Database. *National Library of Medicine* [online]. [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/bsd/disted/meshtutorial/theme-shdatabase/index.html>

Pulmonary Gas Exchange MeSH Descriptor Data 2022

Details	Qualifiers	MeSH Tree Structures	Concepts
MeSH Heading	Pulmonary Gas Exchange		
Tree Number(s)	E01.370.396.700.650 G03.143.775.602 G09.772.705.760.602 D011659		
Unique ID	D011659		
RDF Unique Identifier	http://id.nlm.nih.gov/mesh/D011659		
Annotation	do not coordinate with OXYGEN or CARBON DIOXIDE unless particularly discussed		
Scope Note	The exchange of OXYGEN and CARBON DIOXIDE between alveolar air and pulmonary capillary blood that occurs across the BLOOD-AIR BARRIER.		
Entry Version	PULM GAS EXCHANGE		
Entry Term(s)	Exchange, Pulmonary Gas Gas Exchange, Pulmonary		
See Also	Blood-Air Barrier		
Public MeSH Note	83		
History Note	83		
Date Established	1983/01/01		
Date of Entry	1982/04/26		
Revision Date	2016/06/23		

Obr. 4: Záznam deskriptoru Pulmonary Gas Exchange v MeSH Browser⁷⁴

Prohlížení Medical Subject Headings

nahoru ?

[A] Anatomie	[G] Jevy a procesy	[M] Lidé
[B] Organismy	[H] Obory a povolání	[N] Zdravotní péče
[C] Nemoci	[I] Antropologie, vzdělávání, sociologie a sociální jevy	[V] Publikáční charakteristiky
[D] Chemikálie a léčiva	[J] Technologie, průmysl a zemědělství	[Y] Kvalifikátory (podhesla)
[E] Analytické, diagnostické a terapeutické techniky a přístroje	[K] Humanitní vědy	[Z] Geografická místa
[F] Psychiatrie a psychologie	[L] Informační vědy	

Obr. 5: Základní kategorie tezauru MeSH v portálu Medvik,
zdroj: <https://www.medvik.cz/bmc/browse.do>

Pulmonary Gas Exchange

The exchange of OXYGEN and CARBON DIOXIDE between alveolar air and pulmonary capillary blood that occurs across the BLOOD-AIR BARRIER.
Year introduced: 1983

PubMed search builder options

Subheadings:

☐ drug effects	☐ instrumentation	☐ radiation effects
☐ etiology	☐ methods	☐ standards
☐ genetics	☐ organization and administration	☐ veterinary
☐ immunology	☐ physiology	

- Restrict to MeSH Major Topic.
 Do not include MeSH terms found below this term in the MeSH hierarchy.

Tree Number(s): E01.370.386.700.650, G03.143.775.602, G09.772.705.760.602

MeSH Unique ID: D011659

Entry Terms:

- Exchange, Pulmonary Gas
- Gas Exchange, Pulmonary

See Also:

- [Blood-Air Barrier](#)

[All MeSH Categories](#)

[Analytical, Diagnostic, and Therapeutic Techniques and Equipment Category](#)

[Diagnosis](#)

[Diagnostic Techniques and Procedures](#)

[Diagnostic Techniques, Respiratory System](#)

[Respiratory Function Tests](#)

Pulmonary Gas Exchange

[Pulmonary Diffusing Capacity](#)

[Ventilation-Perfusion Ratio](#)

[All MeSH Categories](#)

[Phenomena and Processes Category](#)

[Metabolism](#)

[Biological Transport](#)

[Respiratory Transport](#)

Pulmonary Gas Exchange

Obr. 6: Záznam hesla Pulmonary Gas Exchange v MeSH databázi⁷⁵

Pod názvem hesla *Pulmonary Gas Exchange* lze nalézt jeho definici, která popisuje, jak je termín využit pro indexování. *Year introduced* vyjadřuje, že termín lze vyhledávat zpět k nejstaršímu zobrazenému datu. Údaj o *Subheadings* nabízí seznam podhesel, které byly použity s daným heslem. *Entry terms* vyjadřují synonyma pro dané heslo. Poté už záznam

75 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/mesh/?term=exchange%2C+pulmonary+gas>

zobrazuje jen pozici vyhledaného hesla v MeSH hierarchii, dané heslo je zvýrazněno.⁷⁶ MeSH v databázi *National Center for Biotechnology Information* (=NCBI) využívají především rešeršéři při tvoření rešeršního dotazu.

Základní kategorie lze nalézt přeložené do češtiny také na portálu Medvik, který vytváří Národní lékařská knihovna České republiky (dále NLK). Ta zpřístupňuje katalogy a katalogy jiných knihoven a také databázi *Bibliographia medica Českoslovaca*⁷⁷ – viz Obr. 5.

Při prohlížení základních kategorií v portálu Medvik je na přehledu vidět, že nemá 16 základních skupin, ale 17. A to z toho důvodu, že jsou do přehledu zařazeny také tzv. kvalifikátory (podhesla). NLM je do základních skupin nezařazuje.

Každý z deskriptorů má přiřazen minimálně 1 kód, který slouží k určení pozice v MeSH stromu. Může také nastat situace, kdy má deskriptor přidělen více než jeden kód a poté se nachází na více místech MeSH stromů.⁷⁸

Samotný záznam deskriptoru pak tvoří několik částí, které uvádějí Maixnerová, Bouzková a Kříž.⁷⁹

- kódy/y určující postavení ve stromu
- hlavní termín, koncept/y a termíny (synonyma)
- definice hlavního termínu, definice konceptů
- povolený seznam podhesel k danému deskriptoru
- odkazy typu „viz též“
- anotace
- historická poznámka – rok vložení deskriptoru do tezauru
- změny
- další poznámky
- ID deskriptoru

76 MeSH Database Example: Text Version. *National Library of Medicine* [online]. September 26, 2019 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/bsd/disted/meshtutorial/themeshdatabase/mesh_record_example.html

77 Portál Medvik. *Národní lékařská knihovna* [online]. Praha [cit. 2022-03-16]. Dostupné z: <https://nlk.cz/zdroje/medvik/>

78 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KŘÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

79 Tamtéž.

V roce 2000 prošel tezaurus změnou struktury. Před touto změnou obsahoval deskriptor 1 hlavní termín a další nepreferované termíny. Mezi nepreferované termíny mohla být zařazena synonyma, příbuzné a související termíny. Deskriptor v nové struktuře tvoří jeden nebo více konceptů, ke kterým se poté vážou termíny. Koncept tvoří jeden hlavní termín, ke kterému jsou vázána synonyma. Deskriptor tak vždy obsahuje 1 preferovaný koncept, který se shoduje se záhlavím hlavního deskriptoru a zároveň může obsahovat i nepreferované koncepty. Preferované a nepreferované koncepty na sebe poté mohou vázat další synonyma.⁸⁰

Ukázku této struktury zobrazuje na svých stránkách NLM:

Cardiomegaly [Descriptor]	
Cardiomegaly	[Concept, Preferred]
Cardiomegaly	[Term, Preferred]
Enlarged Heart	[Term]
Heart Enlargement	[Term]
Cardiac Hypertrophy	[Concept, Narrower]
Cardiac Hypertrophy	[Term, Preferred]
Heart Hypertrophy	[Term]

Obr. 7: Konceptová struktura termínů v tezauru MeSH zobrazená Národní lékařskou knihovnou USA⁸¹

Tento deskriptor má dva koncepty, a to *Cardiomegaly* a *Cardiac Hypertrophy*, a pět termínů: *Cardiomegaly*, *Enlarged Heart*, *Heart Enlargement*, *Cardiac Hypertrophy*, *Heart Hypertrophy*. Každý z konceptů má jeden preferovaný termín, který je stejný s názvem konceptu. V tomto případě mají koncepty stejné názvy jako jejich preferované termíny. A také každý záznam má preferovaný koncept. Název tohoto záznamu (cože je také termín, který je často používán při odkazování k deskriptoru) je také názvem preferovaného termínu preferovaného konceptu. V tomto případě je to tedy slovo *Cardiomegaly*.⁸² Záznam je seskupení

80 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KŘÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

81 https://www.nlm.nih.gov/mesh/concept_structure.html

82 Concept Structure in MeSH. *National Library of Medicine* [online]. July 21, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/concept_structure.html

jednoho nebo více konceptů, které jsou používány pro indexaci a vyhledávání předmětů.⁸³

V rámci každého konceptu jsou termíny navzájem synonymní, to ovšem nemusí platit pro termíny ve dvou různých konceptech. A to ani ve stejném záznamu. Jeden koncept v záznamu může být podřízený (*narrower*) a další koncept může být preferovaný (*preferred*). Jednotlivé termíny v takovýchto konceptech poté přebírají tento vztah, a proto poté mohou být buď podřízené, nebo preferované. I tak ale všechny termíny v záznamu zůstávají ekvivalentními pro indexování a vyhledávání v PubMed, a tak jsou stále vstupními termíny pro záznam.⁸⁴

Existuje tak několik vztahů mezi konceptem a deskriptorem, z čehož vyplývá, jak uvádí Maixnerová, Bouzková a Kříž, že „v jednom deskriptoru mohou být koncepty v různých vztazích k hlavnímu záhlaví deskriptoru“:⁸⁵

- Preferovaný koncept (preferred term) – hlavní záhlaví deskriptoru.
- Příbuzný koncept (related).
- Podřízený koncept (narrower).
- Nadřazený koncept (broader).

Konceptová struktura MeSH se v současné době nepoužívá pro indexování v MEDLINE, nebo k vyhledání v PubMed. Je ale využívána MeSH analytiky při vytváření a aktualizaci tohoto slovníku. Podporuje také vztahy s jinými systémy NLM, a to například s *Unified Medical Language System* (UMLS).⁸⁶ Jedná se o systém, který distribuuje klíčovou terminologii, klasifikační a kódovací standardy a další zdroje na podporu vytvoření efektivnějších a více interoperabilních biomedicínských

83 MeSH XML Data Elements. *National Library of Medicine* [online]. March 12, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/xml_data_elements.html#DescriptorRecord

84 Concept Structure in MeSH. *National Library of Medicine* [online]. July 21, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/concept_structure.html

85 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KŘÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

86 Concept Structure in MeSH. *National Library of Medicine* [online]. July 21, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/concept_structure.html

systemů a služeb. Větší efektivity a interoperability dosahuje spojováním mnoha slovníků a norem pro zdraví a biomedicínu.⁸⁷

MeSH kvalifikátory (podhesla)

Kvalifikátory neboli podhesla jsou velmi důležitou součástí tezauru MeSH. Jedná se o jednu z větví jeho stromové struktury a umožňují při zadávání rešeršního dotazu v databázi určit, z jakého hlediska bude na zadávaný problém nahlíženo a vyhledáváno. NLM uvádí ve svém přehledu z roku 2021⁸⁸ 76 různých kvalifikátorů, které mohou být v dotazu použity. Kvalifikátory jsou opatřeny tzv. *Scope Note* – jedná o poznámku k rozsahu kvalifikátoru.

Rešeršní dotazy tak lze v databázích upřesnit podle hledisek uživatelského požadavku a dosáhnout tak efektivnějšího vyhledávání a relevantních výsledků.

Překlad tezauru MeSH

Tezaurus MeSH, protože patří k nejrozšířenějším oborovým tezaurům, podléhá také překladům do nejrůznějších jazyků. Institucím, které ho chtějí překládat do svého národního jazyka, je dokonce poskytován zdarma. Překlad do českého jazyka u nás zajišťuje NLK. Jako počátek překladu se dá považovat rok 1977, kdy se pro věcné zpracování bibliografie *Bibliographia medica* Československa vybíraly určité termíny a ty byly překládány do češtiny. Úplný český překlad, který vycházel jak v tištěné, tak elektronické podobě, byl vydán poprvé až v roce 1991, ve kterém byly přeloženy pouze deskriptory (hlavní záhlaví).⁸⁹

87 Unified Medical Language System (UMLS). *National Library of Medicine* [online]. March 10, 2021 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/research/umls/index.html>

88 MeSH Qualifiers with Scope Notes. *National Library of Medicine* [online]. November 29, 2021 [cit. 2022-06-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/qualifiers_scopenotes.html

89 MAIXNEROVÁ, Lenka a Alena SMUTNÁ. *Český překlad amerického tezauru Medical Subject Headings* [online PDF]. [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: <https://kramerius.medvik.cz/search/handle/uuid:94bb4819-5fc2-47d9-b-481-986848a2a710>

Překlad vycházel jak v podobě tištěné, tak v podobě elektronické. Tištěná verze se poté skládala ze tří druhů rejstříků: Abecední, Systematický a KWIC (Keyword-in-Context). Tištěná verze ovšem vycházela pouze do roku 2005 a od té doby už vychází pouze verze elektronická, která se také skládá ze tří druhů rejstříků a dá se integrovat do knihovnických systémů.⁹⁰

Od roku 2005 se pro překlad používal systém MTMS (MeSH Translation Maintenance System), který vyvinula NLM. Jednalo se o webovou aplikaci, pomocí které bylo možné vytvářet překlad MeSH v různých jazycích i písmech.⁹¹ V červnu roku 2018 ovšem NLM oznámila konec podpory tohoto systému, ke kterému došlo v prosinci téhož roku. Aby NLK mohla dále poskytovat český překlad tezauru MeSH, vytvořilo její Oddělení knihovních aplikací a digitalizace pod vedením Mgr. Filipa Kříže vlastní aplikaci pro překlad – MeSH Translation Workflow (MTW).⁹²

Z důvodů každoroční aktualizace tezauru MeSH se aktualizuje i jeho český překlad. Odborná terminologie se neustále vyvíjí, a aby byl český překlad aktuální a tento vývoj odrážel, je nutné se neustále vracet i k už dříve přeloženým termínům. NLK se tedy zabývá překladem záhlaví deskriptoru, dále překládá preferované a nepreferované koncepty a také doplňuje česká synonyma. Aby byl překlad aktuální, tak záhlaví deskriptorů bývají postupně nahrazována novými a ty dřívější se stávají termíny nepreferovanými. Od roku 2010 jsou do češtiny překládány také definice jednotlivých termínů.⁹³

Lékařské knihovny český překlad tezauru poté využívají pro vyhledávání biomedicínských informací a mimo jiné je také využíván k tvorbě národní bibliografie Bibliographia medica Českoslova. Dále je možné ho využívat k analýze, popisu a překladu informačních zdrojů, nebo jej integrovat do webových aplikací. Je také vhodný k účelům výzkumným a výukovým.⁹⁴

90 Tamtéž.

91 Tamtéž.

92 SMUTNÁ, Alena a Lenka MAIXNEROVÁ. Novinky v českém překladu tezauru MeSH pro rok 2019. *Lékařská knihovna* [online]. 2018, roč. 23, č. 3–4 [cit. 12.06.2022]. Dostupné z: <https://casopis.nlk.cz/archiv/2018-23-3-4/novinky-v-ceskem-prekladu-tezauru-mesh-pro-rok-2019/>. ISSN 1804-2031.

93 MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KŘÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití* [online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

94 Tamtéž.

Další klasifikace ve zdravotnických a lékařských oborech

Vedle tezauru MeSH a jeho organizaci znalostí existuje celá řada různých mezinárodních klasifikačních systémů a také slovníků, které mohou sloužit k velkému množství účelů. Do češtiny jsou ovšem překládány jen dva, už zmíněný MeSH a MKN – Mezinárodní klasifikace nemocí.⁹⁵ Nově, a to od roku 2020, se v České republice objevuje ještě klasifikace SNOMED CT – Systematized Nomenclature of Medicine Clinical Terms⁹⁶.

Mezi další klasifikační systémy, které překládané nejsou, můžeme zařadit například CINAHL Subject Headings a Emtree v databázi Embase.

Příklad použití Klasifikace Medical Subject Headings v databázích Národní lékařské knihovny Spojených států amerických

Bylo zmíněno, že tezaurus MeSH se vyskytuje v databázích NLM, a to v PubMed/MEDLINE. Tyto dvě databáze se od sebe ovšem odlišují.

MEDLINE

Jedná se o bibliografickou databázi, jejímž producentem je NLM. Existuje již od 60. let 20. století a nyní poskytuje před 29 milionů referencí zejména z biomedicínských časopisů vznikajících od roku 1946. Dále excerpuje citace z více než 5 200 odborných časopisů z celého světa. V databázi MEDLINE lze vyhledávat právě v rozhraní PubMed. Dále lze v MEDLINE vyhledávat také skrz další vyhledávací služby, které získávají data z programu *Data Distribution* NLM. Kromě výběru časopisů má MEDLINE ještě jednu výhodu, která ho odlišuje od zbytku PubMed.

95 Tamtéž.

96 SNOMED CT. *Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR: Institute of Health Information and Statistics of the Czech Republic* [online]. [cit. 2022-06-12]. Dostupné z: <https://www.uzis.cz/index.php?pg=registry-sber-dat--klasifikace--snomed-ct>

Tou je přidaná hodnota, kterou vytváří právě řízený slovník MeSH, který je použit pro indexování citací.⁹⁷

MEDLINE je tedy primární složkou databáze PubMed. Je spravován *Národním centrem pro biotechnologické informace* (angl. National Center for Biotechnology Information = NCBI), které spadá pod NLM.⁹⁸

Většina publikací v MEDLINE jsou odborné články, ale mohou se v něm vyskytovat např. také noviny, časopisy a informační bulletiny. Vyhledávání v MEDLINE je bezplatné a nevyžaduje žádnou registraci. Kromě obvyčejného přístupu k datům umožňuje NLM také přístup k MEDLINE datům prostřednictvím stahování s dokumentací dostupnou na *MEDLINE/PubMed Data Documentation*.⁹⁹

Historie MEDLINE

Začátek databáze MEDLINE datujeme do roku 1879, ve kterém NLM začala vydávat *Index Medicus*. Jednalo se o tištěný bibliografický rejstřík lékařských článků, který byl k dostání ve většině výzkumných a lékařských knihovnách. Během let se jeho produkce tak zvýšila, že v roce 1963 vznikla jeho počítačová verze. Ta se jmenovala *Medical Literature Analysis and Retrieval System*, neboli MEDLARS. V té době bylo možné, aby podporovatelé NLM zadávali své požadavky na získání citací skrz MEDLARS namísto využívání tištěných indexů.¹⁰⁰

V 60. letech také NLM začala distribuovat data z Indexu Medicus na počítačových páskách a ty pak byly k dispozici v knihovnách a organizacích poskytující počítačový přístup k citačním datům.¹⁰¹

Roku 1971 začala NLM poskytovat přístup do Indexu Medicus skrz MEDLARS onLINE – odtud právě název MEDLINE. Systém umožňoval

97 MEDLINE, PubMed, and PMC (PubMed Central): How are they different?. *National Library of Medicine* [online]. October 13, 2021 [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/bsd/difference.html>

98 MEDLINE: Overview. *National Library of Medicine* [online]. May 2, 2022 [cit. 2022-05-31]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/medline/medline/overview.html>

99 Tamtéž.

100 MEDLINE History. *National Library of Medicine* [online]. February 10, 2021 [cit. 2022-05-31]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/medline/medline/history.html>

101 Tamtéž.

přístup k citacím lékařských časopisů publikovaných od roku 1966 a dál. Vyhledávání ovšem vyžadovalo znalost práce s příkazovým řádkem.¹⁰²

Během 80. let byl vyvinut softwarový program *Grateful MED*, který měl rozšířit a usnadnit přístup do databázi NLM, a tudíž také do MEDLINE. V roce 1997 byl vydán PubMed, který umožnil přístup do MEDLINE skrz internet. Předchozí online verze MEDLINE dostupná přes MEDLARS byla ukončena a tištěná verze Indexu Medicus skončila v roce 2004. Od té doby byla data obsažena v MEDLINE rozšířena o záznamy z dvou tištěných indexů, a to s *Cumulated Index Medicus* a *Current List of Medical Literature*.¹⁰³

PubMed

Databáze PubMed je dostupná od roku 1996. Obsahuje více než 34 milionů referencí a kromě již zmíněného MEDLINE obsahuje také například tzv. průběžné citace, které poskytují záznamy článků ještě před tím, než jsou indexovány pomocí tezauru MeSH, citace předcházející datu, kdy byl daný časopis vybrán pro indexování v MEDLINE, nebo také citace dalších časopisů o biologických vědách, které posílají svůj plný text do tzv. *PMC = PubMed Central*, a které poté obdrží hodnocení NLM.¹⁰⁴

PubMed Central je bezplatný archiv pro plné texty článků z biomedicínských a biologických časopisů. Je v provozu od roku 2000. Některé z PMC časopisů jsou také časopisy, které jsou obsaženy v MEDLINE. Mezi plnými texty v PMC a citacemi v PubMed existují určitá propojení, takže se z článku citovaného v PubMed, můžeme propojit právě k plnému textu v PMC. Některý obsah PMC však v PubMed citován není – například recenze knih.¹⁰⁵

102 MEDLINE History. *National Library of Medicine* [online]. February 10, 2021 [cit. 2022-05-31]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/medline/medline_history.html

103 Tamtéž.

104 MEDLINE, PubMed, and PMC (PubMed Central): How are they different?. *National Library of Medicine* [online]. October 13, 2021 [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/bsd/difference.html>

105 Tamtéž.

MEDLINE v rozhraní Web of Science (producent Clarivate)

Databáze MEDLINE se vykytuje i v nabídce databází integrovaného produktu Web of Science, který se používá v rámci hodnocení vědy a výzkumu. Web of Science má tzv. *Core Collection*, ale nabízí i možnosti přístupu do dalších databází (BIOSIS Citation Index, Current Contents Connect, Data Citation Index, Derwent Innovations Index, KCI-Korean Journal Database, SciELO Citation Index, Zoological Record a MEDLINE). Pro vědeckovýzkumné účely se nejvíce používá právě *Core Collection*, ale velká část uživatelů netuší, že je možno využít databáze MEDLINE i v rámci tohoto integrovaného systému.

Ovid MEDLINE

Společnost Ovid byla založena již v roce 1988 a jejím cílem bylo přes stejnojmennou databázi zefektivnit přístup k biomedicínské databázi MEDLINE od NLM. K dosažení cíle se snažila využívat nejnovější online technologie a zároveň se soustředila na rozvíjení nabídky svého vlastního obsahu. O deset let v později, v roce 1998, byla společnost Ovid odkoupena společností *Wolters Kluwer*, která je vlastníkem dodnes. Databáze Ovid je dnes součástí *Wolters Kluwer Health* – světového poskytovatele informací, business intelligence a point-of-care řešení pro zdravotnický průmysl.¹⁰⁶

Databáze Ovid MEDLINE pokrývá mezinárodní literaturu o biomedicině, a to včetně biologických, fyzikálních a humanitních věd. Obsahuje také literaturu z oboru informační vědy, která se zaměřuje na zdravotnictví a lékařskou péči. Informace jsou indexovány z přibližně 5 600 časopisů z celého světa. Záznamy jsou už z počátku roku 1800 a sahají až do současnosti.¹⁰⁷

106 About Ovid. *Wolters Kluwer* [online]. Wolters Kluwer, c2022 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://www.wolterskluwer.com/en/solutions/ovid/about>

107 MEDLINE® 2022 Database Guide. *Ovid* [online]. Wolters Kluwer Health, c2022, May 10, 2022 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://ovidsp.dc1.ovid.com/ovid-b/ovidweb.cgi?&S=NHLOFPCLAKACEFKNKPNJDFPKAACIA-A00&Database+Field+Guide=13>

EBSCO MEDLINE Complete

EBSCO je poskytovatelem výzkumných databází, správy předplatného elektronických časopisů, vývoje a správy akvizice knih a také poskytovatel knihovnických technologií, e-knih a klinického rozhodování pro univerzity, vysoké školy, nemocnice, vládu a veřejné knihovny na celém světě.¹⁰⁸

EBSCO Information Services je oddělení *EBSCO Industries, Inc.*, což je jedna z největších soukromých rodinných společností ve Spojených státech amerických. Ta působí již od roku 1944, přičemž začínala jako malá předplatitelská agentura, ale velmi rychle se stala průkopníkem v knihovnických službách. EBSCO tak dnes investuje do knihovnictví s cílem zajištění dlouhodobého růstu kvality produktů, služeb a technologií pro své zákazníky. Stará se o výzkum, řízení akvizice, klinickou podporu rozhodování v péči o pacienty i vzdělávání. Poskytuje knihovnám a zdravotnickým i lékařským institucím, či vládním agenturám přístup k obsahu a zdrojům, které slouží k poskytování informací a workflow jejich uživatelům.¹⁰⁹

EBSCO také poskytuje přístup do databáze MEDLINE Complete, která využívá k indexování dokumentů tezaurus MeSH.

PŘÍPADOVÁ ÚLOHA

Případovou úlohou je rešeršní požadavek *Psoriáza u dětí*. Klíčovými slovy rešeršního požadavku jsou tedy slova *psoriasis*, *child* a *children*.

Případová úloha je nejprve řešena v tzv. základním vyhledávání. Zadávaný dotaz tedy zní *psoriasis AND (child OR children)*, jelikož je možné používat ke spojování klíčových slov booleovské operátory. Tímto způsobem jsou jednotlivá klíčová slova vyhledávána ve všech polích.

Počet takto vyhledaných výsledků je 4 363.

Pokud je využito tzv. rozšířené vyhledávání (advanced), lze jednotlivá klíčová slova zadávat do konkrétních polí.

108 About EBSCO. *EBSCO* [online]. EBSCO Information Services, c2022 [cit. 2022-06-17]. Dostupné z: <https://www.ebsco.com/about>

109 About EBSCO. *EBSCO* [online]. EBSCO Information Services, c2022 [cit. 2022-06-17]. Dostupné z: <https://www.ebsco.com/about>

V případě vyhledání klíčového slova *psoriasis* ve všech polích je počet výsledků 59 163. Pokud je pole upřesněno na *MeSH Major Topic*, výsledků je podstatně méně – 38 751. S použitím pole *MeSH Major Topic* lze dosáhnout toho, že téma psoriázy bude hlavní téma vyhledaných dokumentů a všechny ostatní dokumenty, kde je psoriáza pouze okrajově zmíněna (a je tzv. minoritním tématem), vyhledány nebudou.

V případě, že je klíčové slovo *psoriasis* vyhledáno v poli *MeSH Major Topic* a klíčová slova *child* a *children* ve všech polích, dotaz vypadá takto: (psoriasis[MeSH Major Topic]) AND (child OR children) a výsledky vyhledávání se omezí na 2 654 dokumentů. Po prozkoumání výsledků je ovšem zjištěno, že i když se výsledky opravdu dětí týkají, dospělí z něj vyloučení nebyli.

Je také možné zadat klíčové slovo *psoriasis* do pole *MeSH Term* a zbylá klíčová slova opět neomezeně do všech polí. Při tomto upřesnění je počet výsledků 3 317.

Při vyhledání klíčového slova *psoriasis* v *MeSH Subheading* a ostatních opět ve všech polích nevychází samozřejmě žádné výsledky, protože slovo *psoriasis* není v seznamu kvalifikátorů = podhesel.

Je možné zadat toto klíčové slovo např. i do pole *Title/Abstract* – výsledků je poté 3 540. Problémem ale je, že toto klíčové slovo může být opět jen okrajově zmíněno v abstraktu v kontextu jiného kožního onemocnění (příp. úplně jiné nemoci) a tudíž to pro tento rešeršní dotaz nemusí nacházet relevantní výsledky.

Nejllepší možností se vzhledem k rešeršnímu dotazu zdá zadávat klíčové slovo *psoriasis* do pole *MeSH Major Topic*, jelikož je jeho hlavním tématem. Zadáním klíčových slov *child* a *children* do pole *MeSH Terms* se ukázalo jako ještě přesnější řešení. Pokud je dotaz strukturován takto: **psoriasis[MeSH Major Topic] AND ((child[MeSH Terms]) OR (children[MeSH Terms]))**, je počet výsledků 2 336.

Dalším možným řešením je zadat klíčové slovo *psoriasis* do pole *MeSH Major Topic*, které po vyhledání přináší 38 751 výsledků, a poté využít možnost fasety *Age* (Věk). V této fasetě lze vybrat všechny možnosti věkového omezení dětí, které jsou v databázi indexovány, a tedy Adolescent: 13–18 years, Child: birth-18 years, Infant: birth–23 months, Child: 1–23 months, Newborn: birth-1 month a Preschool Child: 2–5 years. Počet výsledků pak činí 5 469 dokumentů. Po prozkoumání vyhledaných výsledků je ale zjištěno, že sice se dokumenty opravdu týkají dětí, ale zároveň i dospělých, kteří ani tímto způsobem nebyli vyloučeni.

Jelikož ani v jednom případě vyhledávání nebyly výsledky pouze o dětech, dotaz byl upraven takto: viz Obr. 8.

Tímto vyjádřením se veškeré záznamy psoriázy u dospělých vyloučí a zbydou pouze ty týkající se dětí. Počet vyhledaných výsledků je tedy 906.

Řešení úlohy může být i postupné. Je možné pracovat s jednotlivými dílčími výsledky (řádky) označenými tzv. hashtagem. Rešeršní strategie se tak stává přehlednější. V rámci experimentování je možné tedy ve vyhledávání postupovat takto: viz Obr. 9.

Díky tomuto přehledu lze pak vypožorovat, že počet výsledků při vyhledávání klíčových slov *child* a *children* je totožný. Na obrázku č. 21 níže je poté zřejmé z jakého důvodu. Klíčové slovo *children* není indexováno jako MeSH termín a je tudíž vyhledáváno pouze slovo *child*, které tak již indexováno je. Zde je vidět výhoda využívání tezauru MeSH – není nutné řešit, zda se využívá *child* nebo *children* (nemusí se tedy řešit rozšíření), protože v MeSH se používá pouze *child*.

Počet vyhledaných výsledků se opět rovná 906 dokumentům. U každého dokumentu jsou uvedeny MeSH termíny, kterými je daný dokument indexován.

ZÁVĚR

Výše uvedená stat' spojuje dvě související, a přesto oddělovaná témata informační vědy. Oblast „information retrieval“ často v sobě obsahuje obě témata: ukládání informací na základě tzv. organizace znalostí a zároveň vyhledávání informací. Stručně řečeno tzn., že aby byl dokument efektivně později nalezen musí být dobře analyticko-synteticky zpracován a uložen. V organizaci znalostí se používají tzv. selekční jazyky, jejichž základ a uvedení do stručné teorie bylo ve stati popsáno. V oborové diskuzi by dodnes používaný termín selekční jazyky byl zajímavý, neboť je cítit jistý odklon od této terminologie a hovoří se o klasifikačních soustavách či ještě šířeji o organizaci znalostí. Nicméně termín selekční jazyky je ve stati respektován a používán. V oblasti lékařských a zdravotnických věd a oborů je velice populární a užívaný selekční jazyk – řízený slovník Medical Subject Headings (MeSH). Při současném důrazu na styl vyhledávání informací „volného hledání v textu“ (free-text searching) se jakoby zdánlivě dostává do pozadí

History and Search Details

 Download
  Delete

Search	Actions	Details	Query	Results	Time
#1	...	>	Search: psoriasis [MeSH Major Topic] AND ((child [MeSH Terms]) OR (children [MeSH Terms])) NOT (adult [MeSH Terms])	906	08:03:29

Obr. 8: Historie rozšířeného vyhledávání v databázi PubMed
(vlastní snímek obrazovky při vyhledávání)

History and Search Details

 Download
  Delete

Search	Actions	Details	Query	Results	Time
#5	...	>	Search: #1 AND (#2 OR #3) NOT #4	906	08:06:14
#4	...	>	Search: adult [MeSH Terms]	7,806,555	08:05:41
#3	...	>	Search: children [MeSH Terms]	2,081,771	08:05:29
#2	...	>	Search: child [MeSH Terms]	2,081,771	08:05:20
#1	...	>	Search: psoriasis [MeSH Major Topic]	38,751	08:05:01

Obr. 9: Historie rozšířeného vyhledávání v databázi PubMed
(vlastní snímek obrazovky při vyhledávání)

velice účinný nástroj vyhledávání „s pomocí řízených slovníků“ (vocabulary-based searching). V rešeršní praxi jsou časté situace, kdy je lepší použít jen jednoho stylu vyhledávání informací, ale tyto styly nestojí proti sobě, nýbrž se vzájemně doplňují, jsou komplementární. V praxi to znamená, že je dobré kombinovat oba styly vyhledávání při řešení zejména složitých rešeršních úloh, které podporují např. výzkumné nebo rozhodovací aktivity uživatele a pracují s důrazem na tzv. přesnost nebo tzv. úplnost. Řízený předmětový slovník MeSH vznikl a je rozvíjen péčí Národní lékařské knihovny Spojených států amerických a existuje nejen v anglické mutaci, ale rovněž v dalších jazycích. I Česká republika se díky péči Národní lékařské knihovny České republiky stará o překlad tohoto významného selekčního jazyka do češtiny. Je možno konstatovat, že MeSH bude nadále rozvíjen i v budoucnosti a jistě zůstane vhodným lingvistickým a informačním nástrojem i v době nástupu tzv. umělé inteligence do rešeršních systémů.

Seznam použitých zdrojů

About EBSCO. *EBSCO* [online]. EBSCO Information Services, c2022 [cit. 2022-06-17]. Dostupné z: <https://www.ebsco.com/about>

About Ovid. *Wolters Kluwer* [online]. Wolters Kluwer, c2022 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://www.wolterskluwer.com/en/solutions/ovid/about>

BAKO, Michal. *Informačné selekčné jazyky III*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984.

Concept Structure in MeSH. *National Library of Medicine* [online]. July 21, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/concept_structure.html

FABIÁN, Ondřej. *Elektronické informační zdroje* [online]. [Česko]: [nakladatel není známý], [? 2012]. Dostupné z: <https://ipac.kvkli.cz/arl-li/cs/csg/?repo=lirepo&key=45468058922>

KOVÁŘ, Blahoslav. *Obsahová analýza dokumentu*. Praha: Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací, 1974.

KOVÁŘ, Blahoslav. *Věcné pořádkání informací a selekční jazyky*. Praha: UVTEI, Institut pro mimoškolní vzdělávání, 1984. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:6fb2e2dd17b2a0a4c535bf8ed352fb4f>

KUČEROVÁ, Helena. *Organizace znalostí: klíčová témata*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 978-80-246-3587-3.

MAIXNEROVÁ, Lenka a Alena SMUTNÁ. *Český překlad amerického tezauru Medical Subject Headings* [online PDF]. [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: <https://kramerus.medvik.cz/search/handle/uuid:94bb-4819-5fc2-47d9-b481-986848a2a710>

MAIXNEROVÁ, Lenka, Helena BOUZKOVÁ a Filip KRÍŽ. *Český překlad tezauru Medical Subject Headings a možnosti jeho využití*

[online PDF]. Praha: Creative Connection, 2015, s. 126–139. ISBN 978-80-86742-40. Dostupné z: https://www.creativeconnections.cz/medsoft/2015/Medsoft_2015.pdf

MATOUŠOVÁ, Miroslava. *Rešerše: Úvod do teorie a organizace rešeršních služeb*. Praha: ÚVTEI, 1988. Studijní texty.

MEDLINE History. *National Library of Medicine* [online]. February 10, 2021 [cit. 2022-05-31]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/medline/medline_history.html

MEDLINE, PubMed, and PMC (PubMed Central): How are they different?. *National Library of Medicine* [online]. October 13, 2021 [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/bsd/difference.html>

MEDLINE: Overview. *National Library of Medicine* [online]. May 2, 2022 [cit. 2022-05-31]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/medline/medline_overview.html

MEDLINE® 2022 Database Guide. *Ovid* [online]. Wolters Kluwer Health, c2022, May 10, 2022 [cit. 2022-06-15]. Dostupné z: <https://ovidsp.dc1.ovid.com/ovid-b/ovidweb.cgi?&S=NHLOFPCLAKACEFKNKPN-JDFPKAACIAA00&Database+Field+Guide=13>

MeSH Browser Overview. *National Library of Medicine* [online]. March 9, 2022 [cit. 2022-06-11]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/mesh/mb-info.html>

MeSH Database Example: Text Version. *National Library of Medicine* [online]. September 26, 2019 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/bsd/disted/meshtutorial/themeshdatabase/mesh_record_example.html

MeSH Qualifiers with Scope Notes. *National Library of Medicine* [online]. November 29, 2021 [cit. 2022-06-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/qualifiers_scopenotes.html

MeSH Tree Structures. *National Library of Medicine* [online]. November 10, 2021 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_trees.html

MeSH XML Data Elements. *National Library of Medicine* [online]. March 12, 2020 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/xml_data_elements.html#DescriptorRecord

PALÁTOVÁ, Ružena a Blahoslav KOVÁŘ. *Informačné selekčné jazyky II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985.

PAPÍK, Richard. *Strategie vyhľadávání informací a elektronické informační zdroje*. Brno: Tribun EU, 2011. ISBN 978-80-7399-338-2.

Portál Medvik. *Národní lékařská knihovna* [online]. Praha [cit. 2022-03-16]. Dostupné z: <https://nlk.cz/zdroje/medvik/>

Preface. *National Library of Medicine* [online]. 2021, November 10, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: https://www.nlm.nih.gov/mesh/intro_preface.html#pref_rem

RESSLER, Miroslav, ed. *Informační věda a knihovnictví: Výkladový slovník české terminologie z oblasti informační vědy a knihovnictví. Výběr z hesel v databázi TDKIV*. Praha: Vysoká škola chemicko-technologická, 2006. ISBN 80-7080-599-4.

SMUTNÁ, Alena a Lenka MAIXNEROVÁ. Novinky v českém překladu tezauru MeSH pro rok 2019. *Lékařská knihovna* [online]. 2018, roč. 23, č. 3–4 [cit. 12.06.2022]. Dostupné z: <https://casopis.nlk.cz/archiv/2018-23-3-4/novinky-v-ceskem-prekladu-tezauru-mesh-pro-rok-2019/>. ISSN 1804-2031.

SNOMED CT. *Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR: Institute of Health Information and Statistics of the Czech Republic* [online]. [cit. 2022-06-12]. Dostupné z: <https://www.uzis.cz/index.php?pg=registry-sber-dat--klasifikace--snomed-ct>

ŠVEJDA, Jan. Rešerše. In: *KTD: Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2003- [cit. 2022-02-09]. Dostupné z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=-direct&doc_number=000001832&local_base=KTD.

The MeSH Database. *National Library of Medicine* [online]. [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/bsd/disted/meshtutorial/themeshdatabase/index.html>

Unified Medical Language System (UMLS). *National Library of Medicine* [online]. March 10, 2021 [cit. 2022-05-17]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/research/umls/index.html>

Úvod. *Národní autority ČR* [online]. Národní knihovna ČR, c2007-2022 [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: <https://authority.nkp.cz/>

VALJENTOVÁ, Lucie. *Řízený slovník MeSH a jeho role v rešeršních strategiích* [online]. 2022 [cit. 2022-11-09]. Dostupné z: <https://is.slu.cz/th/bn39u/>. Diplomová práce. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě. Vedoucí práce Richard PAPIK.

Welcome to Medical Subject Headings. *National Library of Medicine* [online]. 2021, December 6, 2021 [cit. 2022-03-11]. Dostupné z: <https://www.nlm.nih.gov/mesh/meshhome.html>

Zpracování věcného katalogizačního záznamu dle platných standardů I. In: *Moravská zemská knihovna* [online PDF]. Brno: Moravská zemská knihovna [cit. 2022-05-28]. Dostupné z: https://www.mzk.cz/sites/mzk.cz/files/souboryMZK/vecny_popis-i.pdf

Management knihoven

Libuše Foberová

*Ústav bohemistiky a knihovnictví, Filozoficko-přírodovědecká
fakulta, Slezská univerzita v Opavě*

1. Management knihoven

Veřejných knihoven existuje v České republice pět tisíc tři sta a mají necelých 900 poboček. Na počet obyvatel máme nejhustší síť knihoven na světě, a to díky prvnímu knihovnickému zákonu z roku 1919. V současnosti poskytují knihovny veřejné knihovnické a informační služby podle tzv. třetího knihovního zákona č. 257/2001 Sb. Mimo veřejných knihoven máme i knihovny specializované, jako např. knihovny technické, lékařské, právnické, pedagogické, zemědělské, muzejní nebo Knihovny Akademie věd ČR, ale také knihovny vysokoškolské/univerzitní, školní či zámecké.

Systém knihoven ČR podle současného knihovního zákona tvoří knihovny zřizované Ministerstvem kultury ČR – Národní knihovna ČR, Moravská zemská knihovna v Brně a Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana, dále krajské knihovny (bývalé vědecké knihovny), které zřizuje příslušný orgán kraje. V České republice je jich 14. Dále systém tvoří základní knihovny, tedy i bývalé okresní a lidové. Principy řízení a vedení knihoven jsou stejné pro různé typy knihoven, ale modifikují se podle velikosti knihovny a počtu zaměstnanců.

V komerčních organizacích je hlavní funkcí managementu uspokojit majitele, zajistit jim profit, vytvářet produkty za rozumnou cenu pro zákazníky a poskytovat zaměstnancům dobré pracovní podmínky. V neziskovém sektoru (kam patří knihovny) nejde o vydělávání peněz, ale o nabízení veřejně prospěšných služeb, které přináší užitek jedincům a potažmo celé společnosti. Principy managementu jsou stejné pro všechny druhy organizací. Management je proces systematického

plánování, organizování, rozhodování, vedení lidí a kontroly. Jde o efektivní koordinaci zdrojů za účelem dosažení stanovených cílů.

Know-how úspěšné veřejné knihovny (obr. č. 1) určuje oblasti, kterým se budeme věnovat v bodě 1.1 až 1.4. Nejdříve si představíme strategické řízení knihoven, dále se zaměříme na budování značky knihovny a na techniky vedení zaměstnanců. Připomeneme si také důležitost sledování trendů a rozvíjení firemní kultury v knihovně. Zvlášť popíšeme kvalitní/špičkové služby a možnosti fundraisingu. Druhá hlavní kapitola se zaměřuje na marketing v knihovnách, konkrétně na jeho různost. Zdůrazněn bude význam vztahového marketingu v prostředí veřejných knihoven.

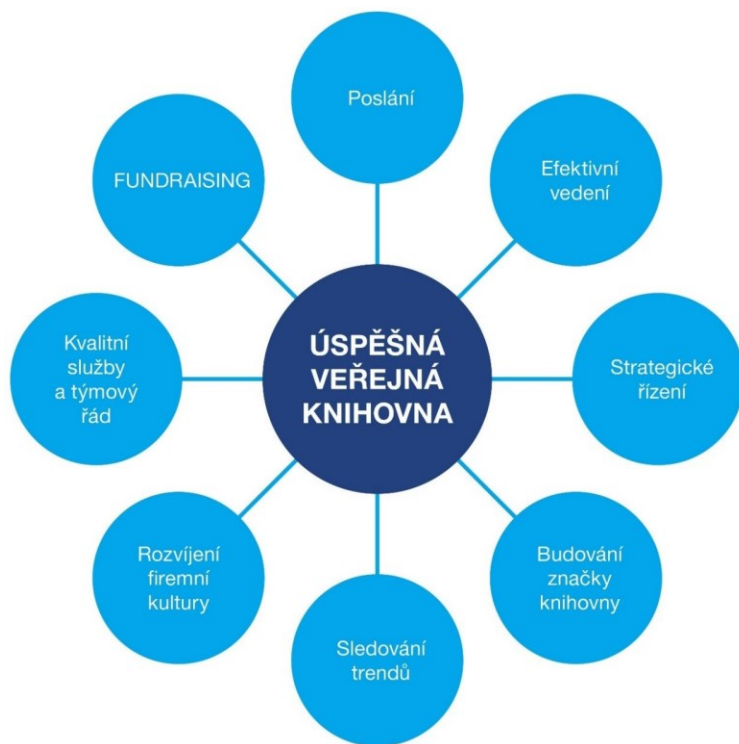
1.1 Řízení a vedení veřejných knihoven

„Lidé se neřídí. Úkolem je lidi vést.“ (Drucker, P.)

„Šéf by měl umět vytvářet přátelské vazby, což velmi jednoduše řečeno znamená, aby uměl v druhých vidět to, co je v nich nejlepší.“ (Dale Carnegie)

Co by měla veřejná knihovna nabídnout, aby byla úspěšná a uspěla i v budoucnu? Je toho hodně, ale nejdůležitější je nabízet služby, které odpovídají skutečným potřebám uživatelů. Slabinou většiny knihoven je nedostatek pravidelných analýz potřeb uživatelů. Obrázek č. 1 znázorňuje know-how úspěšné veřejné knihovny. Úspěšná knihovna dokáže dobře definovat své poslání, je řízena a vedena kvalitními manažery, kteří knihovnu strategicky řídí, cíleně budují značku knihovny, sledují a zohledňují trendy, rozvíjejí firemní kulturu, designují špičkové služby a dokážou získat potřebné finanční zdroje na rozvoj knihovny a jejích aktivit.

Základem úspěchu knihovny je efektivní/moudré vedení. Jak říká lidové přísloví „ryba smrdí od hlavy“. Pokud je v knihovně něco špatně, je třeba hledat příčinu u odpovědných osob (managementu) a nikoliv u knihovníků. Role managementu je tedy klíčová. Manažerská práce je práce s lidmi. Manažer by tedy měl být někdo, kdo v lidi věří, kdo si lidí váží a kdo je má rád. Zní to jako klišé, ale jedině manažer, který v lidi věří, může úspěšně řídit a vést knihovnu. Vedoucí stmeluje a motivuje kolektiv/tým, určuje a nastavuje pravidla, zastupuje knihovnu navenek, opatřuje zdroje (zejména finance) a dbá na hospodárnost. Knihovny jsou financovány z veřejných rozpočtů a je tedy nutné, aby hospodařily

Obr. 1: Know-how úspěšné veřejné knihovny (Šedivý, 2009, s. 7),
upraveno autorkou

se svěřenými prostředky efektivně a přinášely užitek nejen jednotlivcům, ale celé komunitě – společnosti, ve které působí.

Je nutné si nejprve uvědomit, co se skrývá pod označením úspěšná veřejná knihovna. Uvědomit si, co je posláním knihovny. Strategické řízení se ukazuje v době turbulentních změn jako výhodné. Je o nás slyšet, jsme vidět, je 14 % registrovaných uživatelů v knihovnách České republiky hodně, málo, přiměřeně? Sledujeme trendy ve světě, víme, kam směřuje vývoj informačních a komunikačních technologií? Je naše firemní kultura dobrá, špatná, žádná, nebo vynikající? Jsou naše služby skutečně kvalitní? Panuje u nás „týmový duch“? Dokážeme opatřit potřebné finance na aktivity knihovny i odjinud? Tyto a mnoho dalších otázek si klade management, kterému není jedno, zda zastupuje průměrnou, či úspěšnou knihovnu. Ředitel je nositelem vize a jeho úkolem

je přesvědčit zaměstnance, aby jeho vizi sdíleli a podporovali. Ředitel bez vize, jak vidí knihovnu příští rok a v dalších letech, je ztracený a netuší, kam knihovnu vede a proč. Někteří ředitelé sice mají vizi, ale zaměstnanci ji neznají. Každý v knihovně by měl vědět, kam knihovna směřuje a proč a jak on sám může přispět k její úspěšnosti.

Úplně nejdůležitější je rozhodnutí, že chceme být lepší a úspěšnější **a že jsme ochotni pro to mnohé udělat**. To je dobrý začátek. Musíme dokázat vysvětlit zaměstnancům, že bez nich tyto cíle nezvládneme. Strategické řízení je uvědomění si strategického rámce: tj. poslání knihovny, její vize a hodnota, kterou knihovna přináší na trh.

Management znamená umění dosahovat cílů knihovny rukama a hlavami jiných. Ideální manažer zná sám sebe a umí se efektivně řídit, jediné tak dokáže řídit druhé. Rozvíjí své znalosti a jeho krédem je celoživotní učení. Víta změny a dokáže je úspěšně realizovat, získat pro ně ostatní. Je tvůrcem vizí. Je čestný, preferuje etické normy a má zdravý systém hodnot. Myslí systémově, vidí knihovnu jako celek, tvoří strategické a koncepční dokumenty. Učí se od konkurence, čerpá z tuzemských i zahraničních zkušeností a akceptuje vnější i vnitřní prostředí knihovny. Umí komunikovat a budovat vztahy. Má pozitivní myšlení a smysl pro humor. Svou osobností a svým přístupem k práci je ostatním vzorem. Je nutné si uvědomit, že i manažer je jen člověk. Má své silné a slabé stránky, ale dokáže s nimi efektivně pracovat. Měl by to být člověk především lidský, moudrý a s vysokou emocionální inteligencí. Manažera prověří samotná práce, musí umět získat lidi, aby ho akceptovali, následovali; pokud to nezvládne, většinou ho okolnosti donutí, aby odešel. Manažer je individualita, pro manažerství by měl mít vrozené předpoklady, další dovednosti získá zájmem o věc a učním. Manažer by měl mít především technické, lidské a koncepční kompetence, které definoval sociální psycholog organizace Robert L. Katz už v roce 1974 v článku *Skills of an Effective Administrator* v *Harvard Business Review*¹. Technické dovednosti jsou důležité zejména pro nižší management, který řeší operativu organizace. Lidské dovednosti jsou důležité pro všechny úrovně managementu, souvisí s vedením lidí a s uměním je přesvědčit pro věc, ale i chápat lidi jinak než zdroje. Vnést do vedení lidí vstřícný lidský přístup. Koncepční dovednosti jsou důležité pro top management, je nutné vidět knihovnu jako jeden kompaktní celek a vnímat i trh, na kterém knihovna působí.

1 <https://hbr.org/1974/09/skills-of-an-effective-administrator>

Manažerské role v knihovně jsou interpersonální, informační a organizační. Nejdůležitější je, aby manažer dokázal přenášet strategické cíle knihovny do osobních cílů zaměstnanců. Cíle rozeznáváme strategické, operační a operativní. Základní manažerské funkce, jež tvoří základ činnosti každého vedoucího, jsou plánování, rozdělování práce, zadávání pracovních úkolů a kontrola jejich plnění. Manažer by si měl uvědomit, že každý člověk je individualita, a podle toho by s ním měl jednat. Manažerství je nadání a řízení je řemeslo, kterému se mají manažeři poctivě učit. Neměli by se příliš soustředit na věc, ale na lidi. Skutečný zájem o lidi, budování kvalitních mezilidských vztahů v knihovně se manažerům dlouhodobě vyplatí. Spokojení zaměstnanci jsou loajální, zapálení pro věc a uživatel dokáže vycítit (ocení) atmosféru, která v knihovně panuje.

1.1.1 Strategické řízení

Je nutné si definovat, co představuje úspěšná veřejná knihovna, co je jejím cílem. Co musí splňovat, aby se mohla označit za úspěšnou/špičkovou knihovnu. Dále si musíme ujasnit, kdo strategicky knihovnu řídí. Jaký je rozdíl mezi lídrem (vůdcem) a manažerem vykonavatelem. Veřejná knihovna nežije ve vzduchoprázdnu, většinou se jedná o příspěvkovou organizaci, která je zřízena (obcí, městem, krajem) za nějakým účelem. Ředitel knihovny musí vycházet ze strategie zřizovatele, vůdcem je v tomto případě zřizovatel. Ředitel je manažer – vykonavatel. Strategie knihovny by měla korespondovat se strategií zřizovatele. Dobrá spolupráce se zřizovatelem je základem pro úspěch knihovny.

Strategický rámec tvoří poslání, vize a hodnota knihovny. Vytvořenou vizi by měl manažer sdílet s druhými a umět je pro svou vizi nadchnout. Musí být schopný o své vizi efektivně komunikovat. Je hodně věcí, které může šéf delegovat, ale tvorba vize mezi ně nepatří. Nositelem vize je manažer. On stanoví jasné cíle, vytvoří a sdělí všem srozumitelnou vizi, takovou, se kterou se zaměstnanci dokážou ztotožnit. Musí vtáhnout do dění o rozhodování v knihovně zaměstnance (zplnomocnit je k velkým věcem), jedině potom dokážou posunout knihovnu výš. Zaměstnanci by měli vnímat svou roli v knihovně a měli by být orientováni na výsledky. Rovněž vedoucí a ředitel musejí hrát svou roli a uvědomovat si, co je jejich prací. Ředitelem knihovny je většinou knihovník, je důležité, aby hrál novou roli, roli ředitele a uvědomoval si ten rozdíl. Největší chybou

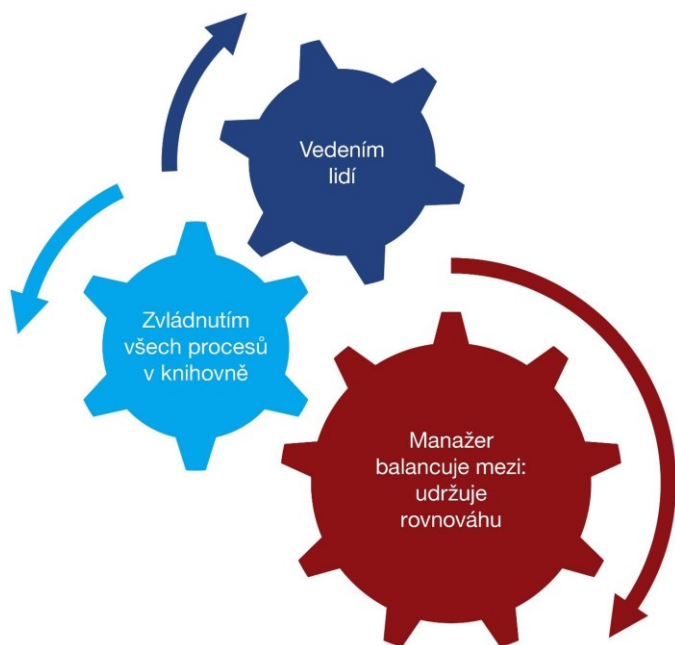

Obr. 2: Strategické řízení (Šedivý, 2009)

některých ředitelů je, že se zahlcují operativou a své skutečné práci se věnují minimálně. Hlavním úkolem ředitele je vést lidi, reprezentovat knihovnu a získat potřebné finance. Vedoucí by měl být schopný spolupracovat s lidmi a dobře s nimi vycházet. Spojovat zaměstnance, ne je rozdělovat. Vždy by si měl být vědom toho, že nejcennější majetek knihovny tvoří lidé – zaměstnanci a uživatelé, a podle toho jednat. Vést lidi představuje pomoc podřízeným, aby využívali celý svůj potenciál ve prospěch knihovny.

„Většina z toho, co nazýváme managementem, je házení klacků pod nohy lidem, kteří se snaží splnit své úkoly.“ (Drucker, P.)

Úkolem dobrého vedoucího je motivovat lidi, učit je, pomáhat jim a starat se o ně. Je rozdíl starat se, aby se věci dělaly správně, anebo aby se dělaly správné věci. Dobrý vedoucí je lidem oporou. Lidé mu důvěřují,

Obr. 3: Rovnováha mezi vedením lidí a zvládáním procesů v knihovně

obracejí se na něho a on jim vytváří kvalitní podmínky pro práci. Lidé potřebují, aby si na ně našel kdykoliv čas a byl v práci pro ně. Dobří vedoucí lidem naslouchá.

Poslání

Poslání by mělo být motivační, stručné, srozumitelné, jednoduché, mělo by vyjadřovat, co děláme, pro koho a kde, a mělo by definovat naši jedinečnost, tedy specifikovat to, co nás odlišuje od konkurence.

1.1.2 Příklady vizí a poslání

Vize Muzea v Říčanech

„Naší vizí je muzeum, které posiluje místní identitu a zprostředkovává poznání historie, kultury a přírody regionu všem věkovým

skupinám. Úsilí směřujeme k povzbuzení vzájemné spolupráce lidí, respektu, jejich zájmu a odpovědnosti ke svému okolí.“

Poslání Muzea v Říčanech

„Poskytujeme informace o přírodě, historii a kultuře regionu. Tvoříme sbírky, dokumentujeme současnost a předáváme praktické dovednosti, které vycházejí z místních tradic. Nabízíme místo pro setkávání všech věkových skupin. Provoz muzea je šetrný k životnímu prostředí, snažíme se k tomuto přístupu inspirovat také návštěvníky. Je pro nás samozřejmostí osobní přístup, otevřenost a vstřícnost.“

Vision 2025 (vize Rakouské národní knihovny)

„Naší vizí je knihovna, která je centrem poznání pro 21. století. Úsilí směřujeme k těmto pěti bodům: 1) Naše fondy jsou digitalizované. 2) Shromažďujeme a zabezpečujeme znalosti v jakékoliv formě. 3) Přístup k našemu poznání je snadný. 4) Prostřednictvím nás je výzkum rozmanitý a efektivní. 5) Obohacujeme kulturní a společenský život.“²

Prohlášení Queens Library

*„QL je nejlepším zdrojem obce pro uspokojení všech vašich informačních, vzdělávacích, kulturních a rekreačních potřeb“.*³

Poslání Moravskoslezské vědecké knihovny v Ostravě

„Naší vizí je knihovna, která je centrem poznání pro 21. století. Našimi cílovými skupinami jsou především studenti, pedagogové,

2 https://www.onb.ac.at/fileadmin/user_upload/1_Sitemap/Ueber_Uns/OENB_Vision2025_20121016.pdf

3 <https://www.queenslibrary.org/about-us/queens-public-library-overview/mission-statement>

vědci a odborná veřejnost. S ohledem na tyto uživatelské skupiny budujeme fond odborných tištěných i elektronických informačních zdrojů a poskytujeme služby, které usilují o podporu akademické excelentnosti a konkurenceschopnosti v českém i mezinárodním prostředí. Široké veřejnosti nabízíme vzdělávací kurzy a snažíme se o popularizaci vědy a vědeckých poznatků. Naším cílem je společenská osvěta v oblasti kritického myšlení napomáhající činit poučená rozhodnutí pozitivně ovlivňující chod demokratické společnosti. Usilujeme o profesionální a na prostoru nezávislé služby, které pomáhají podpořit rovný přístup k vědeckým informacím a vzdělávání, jak v centru města, tak na periferiích kraje. Snažíme se o zachování a zpřístupňování kulturního dědictví vytvářením informačních produktů, jako je Digitální knihovna Moravskoslezského kraje.“⁴

Poslání je definice užitku, který přinášíme společnosti a jednotlivcům. Formulovat své poslání znamená, že máme jasnou představu, proč a za jakým účelem fungujeme. Poslání knihovny určuje její charakter, identitu a obvykle prezentuje: smysl její existence, vztah k ostatním subjektům (jinakost) a hodnoty. Poslání můžeme definovat ve smyslu 3P – product, profit, personal nebo 3C – customer, company a competition. Poslání je možné změnit, přehodnotit, např. v případě závažných strategických rozhodnutí.

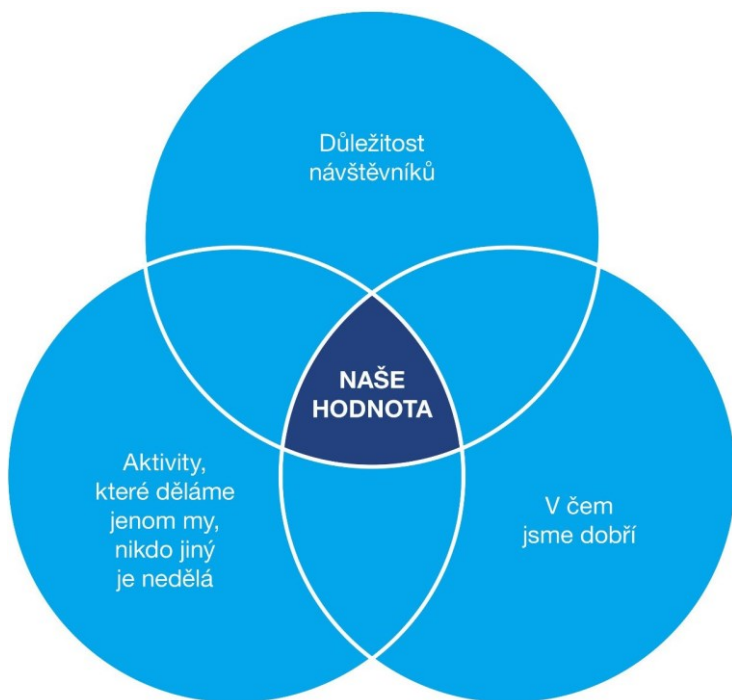
Vytvoření hodnoty

Knihovna využije všech příležitostí k tomu, aby dokázala vytvořit tu pravou skutečnou hodnotu pro uživatele. Identifikuje nové výhody pro uživatele z hlediska jeho potřeb. Knihovna by měla využít klíčové přednosti knihovnického oboru (např. že nikdo jiný nedokáže identifikovat dokumenty/informace lépe než knihovníci) a zaměřit svou pozornost na vhodné partnery, vytvořit z nich spolupracovníky.

Historická hodnota knihovny = knihy (informace/znalosti)

Zdůrazňujte znovu a znovu vaši skutečnou/novou hodnotu. Hodnota je společná výseč, kde se prolíná důležitost uživatelů, přednosti a výjimečnost knihovny. Marketing je plán, jak se uživatelé dozvědí o „hodnotě knihovny“.

4 https://www.msvk.cz/data/filemanager/source/dokumenty/MSVK_70let_e-kniha.pdf

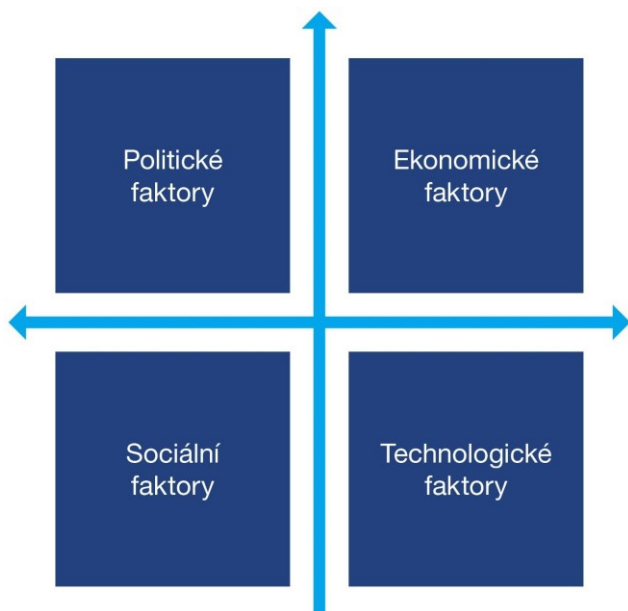

Obr. 4: Hodnota knihovny

Analýzy

Analýzy jsou pro strategii výchozím bodem. Analýzy se provádějí jednak směrem k prostředí, ve kterém knihovna žije, a také k vnitřnímu prostředí knihovny – zkoumáme strategické možnosti knihovny, její zdroje a kompetence.

V případě zkoumání vnějšího prostředí knihovny je vhodná např. PEST analýza, při níž se zkoumají politické, ekonomické, sociální a technologické faktory. Dále se provádějí konkurenční analýzy, zkoumá se současná pozice knihovny vůči konkurentům, vývoj konkurence atd. Zde je vhodný např. Porterův model konkurenčních sil, benchmarking – zjišťuje pozici knihovny vůči konkurentům. Provádějí se analýzy zákazníků, segmentace trhu, vhodná je portfoliová analýza ad. V případě vnitřního prostředí knihovny se provádí zejména analýza vnitřních zdrojů knihovny. SWOT analýza hledá silné a slabé stránky knihovny, dále příležitosti a hrozby.

Obr. 5: PEST analýza (Lencová, 2018)

Volba strategie

Knihovna má zpracované analýzy a stanovené cíle, a nyní by měli manažeři určit způsob, jak těchto cílů dosáhnout. K tomu slouží metoda SPACE (strategic position and action evaluation). Jedná se o techniku, která slučuje výsledky analýzy vnějšího a vnitřního prostředí knihovny do jednoho celku a z těchto výsledků vyvozuje strategické chování knihovny (Cimbálníková, 2010, s. 60). Je možné využít tzv. Porterovy generické strategie, na jakém základě nabízet v budoucnu své služby, vymýšlet různé inovační strategie atd.

Hlavní činnosti managementu knihovny jsou:⁵

1. fundraising,
2. marketing,
3. finanční řízení,
4. vedení a řízení lidí.

⁵ (Šedivý, 2011, s. 126)

Ke strategickému plánování potřebujeme dva body. Bod A je popis současného stavu knihovny (SWOT analýza), bod B představuje cíle, kde chceme být např. za 3 roky, čeho chceme dosáhnout. Dnes se vytvářejí strategie maximálně na 3 roky, protože žijeme v době permanentních změn, a tudíž delší časové období nelze smysluplně zpracovat.

Cesta z bodu A do bodu B představuje **strategický plán**. Strategický plán popisuje aktuální stav knihovny a současně vytyčuje dlouhodobé, tzv. strategické cíle, jejichž způsob naplňování vyjadřujeme pomocí strategických scénářů. Strategický plán popisuje, kde se knihovna nachází a kam dlouhodobě míří. Neměli bychom zaměňovat strategické plány a cíle s operativními. Strategie vytyčuje směr, kterým se bude dlouhodobě knihovna ubírat. Toto sdělení (strategii), které by mělo být stručné a jasné, by měl dokázat předat ředitel knihovny zřizovateli, komunitě, ve které knihovna působí, a zaměstnancům. Tvorba strategického plánu obsahuje strategické situační analýzy, formulování strategického rámce, definování strategických cílů a základní postupy naplnění strategických cílů. (Šedivý, 2011, s. 28)

V čem manažeri nejvíce chybují, je práce s lidmi. Lidé jsou různí a vyžadují individuální přístup, každý člověk je individualita a má své možnosti, schopnosti a dovednosti. Každý má jiné motivátory. Z toho musí manažer vycházet. Práce s lidmi je jedna z nejtěžších, a ne každý dokáže být vůdcem, za kterým lidé jdou a věří mu. Lidé musejí chápat smysl své práce. Musejí vědět, proč a co mají dělat, jaký je účel, význam a užitek pro ně i knihovnu. Jak zdůrazňuje Howard M. Guttman, americký manažerský poradce a autor knihy *Great Business Teams: „Skvělé týmy vytvářejí skvělé podniky. Dobré a průměrné týmy vytvářejí dobré a průměrné podniky. Neschopné týmy, zejména na vyšší úrovni, mohou způsobit nenapravitelnou škodu firemní značce, sortimentu, vztahům se zákazníky a podnikovým financím“*.⁶

Fáze strategického řízení

Strategické řízení obnáší čtyři základní fáze: strategické analýzy, formulaci strategie, implementaci strategie a strategický controlling. Strategický controlling je zaměřen na podněcování strategické filozofie knihovny, vypracování analýzy slabých a silných stránek, na vývoj strategických cílů knihovny, institucionalizaci strategického porovnávání požadovaného a skutečného stavu a na přípravu opatření pro řízení odchylek.

6 <https://www.greatbusinessteams.com/>

Zahrnuje mezi své aktivity např. analýzu trhu a zákazníků, návratnost investic a používané marketingové nástroje apod.

„Báječná knihovna 80/20“

Báječná knihovna by měla uplatňovat vysoce selektivní strategie. Což představuje pečlivou identifikaci charakteristických rysů, jimiž se liší od druhých, definování jinakosti. Vedení by mělo dopřát volnost svým zaměstnancům a požadovat po nich, aby se ke svým kolegům chovali otevřeně a čestně. Je nutné identifikovat cílové skupiny, jež se podílejí na tvorbě hodnoty knihovny a jejího významu. Dále se soustředit na vlastní vnitřní energii a na ukazatele knihovny, zvyšovat počet registrovaných uživatelů a posilovat užitek knihovny. Hledat nové cílové skupiny a vytvářet pro ně specifické služby. Zjednodušit klíčové služby, aby byly dostupnější. Dokázat vtělit svoji strategii do jedné věty a zajistit, aby ji všichni zaměstnanci znali a věděli, jak mohou přispět k její realizaci. Báječná knihovna představuje také podporu spolupráce uvnitř knihovny, ale i s ostatními institucemi v místě. Vyniknout je dílem týmového úsilí, v jehož základě se nachází jedinec a neustálá, nikdy nekončící změna, pohyb a posun. Opravdový zájem o konkrétní výsledky a odstranění všech překážek, které svazují naše ambice. (Koch, 2013, s. 182–183).

Poznámka: Paretovo pravidlo (někdy též Paretův princip nebo Pravidlo 80/20) je pojmenováno podle italského ekonoma a sociologa Vilfreda Pareta, který koncem 19. století zjistil, že v Itálii je 80 % bohatství v rukou 20 % lidí. Obecně lze Paretovo pravidlo vyjádřit tak, že 20 % příčin způsobuje 80 % výsledků.

1.1.3 Praktické rady pro vedení lidí

Vůdčovství je o schopnosti, jak učinit ze sebe sama nástroj, jehož prostřednictvím se věci v organizaci dávají do pohybu. Jde o učení se ze zkušeností. Je důležité nepodlehnout každodenní realitě a neutopit se v množství dílčích úkolů. Uvědomovat si, které úkoly delegovat a které splnit. Vytvořit si čas na důležité věci, na vedení lidí. Šéf by si měl být vědom toho, co je důležité, kam se chce v budoucnu dostat on sám a jím řízená knihovna, útvar, úsek, oddělení. Management je odpovědnost za výkonnost týmu/kolektivu lidí. Praktikuje se prostřednictvím ovlivňování lidí. Lidí nejlépe ovlivníme tím, že půsóbíme na to, co dělají, ale rovněž na to, jak myslí, co pociťují, co je pohání do akcí. Jak toho

dosáhnout? Zaměstnanci si kladou denně otázku: Mohu šéfovi důvěřovat? Záleží, jaký je šéf člověk, to ovlivňuje vztahy se zaměstnanci. Úspěšní vedoucí mají vynikající sebevědomění a sebeřízení, které je nutné pro dobré vztahy.

Každý šéf kolem sebe šíří to, co v něm je. Dobrého šéfa poznáte jednoduše, v jeho přítomnosti se cítíte dobře a uvolněně. Šéf by měl vědět, co je třeba udělat a jak na to, měl by mít odpovídající kompetence. Dále důvěru v něj ovlivňuje jeho charakter. Jeho úmysly jsou čisté, má dobré motivy a chce, aby se lidem dařilo a byli spokojeni. Vedoucí by se měl k lidem chovat tak, aby mu důvěřovali. Důvěra je základ jeho vlivu na zaměstnance. Je nutné spolupracovat a budovat síť trvalých vztahů s lidmi. Někteří manažeři přehlížejí možnost vytvořit skutečný tým a vést své lidi jako jeden celek. Vést jednotlivce není totéž jako vést tým. Tým tvoří zaměstnanci, kteří jsou oddáni společnému poslání. Na to navazuje umění vytvořit týmovou kulturu. Vedoucí by měl vnést do týmu jasno, definovat týmové hodnoty, normy a standardy, očekávání, jak se bude v týmu komunikovat a spolupracovat, jaké konflikty jsou přijatelné a které nepřijatelné. Dobrý vedoucí by se měl zamyslet nad mottem, které stálo nad vstupem do delfské věštírny: „*Poznej sám sebe*“.

Pokud člověk nerozumí sám sobě natolik, aby mohl realizovat své vlastní sny, nemůže ani vytvořit vizi pro svůj tým, která by reagovala s představami a tužbami členů týmu, ani nemůže přesvědčivě vést lidi k dosažení této vize (Jste dobrý šéf nebo vynikající, 2011, s. 65-68). Podle Jacka Welche (2006) existuje **osm zásad efektivního vedení lidí**:⁷

1. Vůdcové neúnavně zdokonalují svůj tým. Využívají každého setkání jako příležitosti k hodnocení, koučování a posilování sebedůvěry.
2. Vůdcové zajišťují, aby lidé měli nejen vizi, ale aby také touto vizí žili a dýchali.
3. Vůdcové se dostávají každému pod kůži a vyvolávají v něm pozitivní energii a optimismus.
4. Vůdcové získávají důvěru otevřeností, průhledností a uznáním.
5. Vůdcové mají odvahu prosazovat nepopulární opatření. Mají intuici.
6. Vůdcové zkoumají a pronikají do všeho se zvědavostí doprovázenou skepsí. Vůdcové žádají, aby lidé na jejich pobídky odpovídali činy.
7. Vůdcové podněcují riskování a ponaučení z příkladu.
8. Vůdcové oslavují.

⁷ (Welch, 2006)

Management má tři úrovně:⁸

1. operační;
2. technickou;
3. strategickou.

Operační úroveň: Na operační úrovni je pozornost zaměřena na efektivní provádění všeho, co knihovna produkuje nebo dělá. Knihovny zpracovávají dokumenty a informační zdroje. Operační funkce je základem fungování jakékoli organizace. Úkolem manažerů na operační úrovni je co nejlépe alokovat disponibilní zdroje pro produkování požadovaných výstupů.

Technická úroveň: Od určité velikosti knihovny je třeba, aby někdo činnosti realizované na operační úrovni koordinoval a určoval, které služby mají být produkovány. Řešení těchto odborných a obdobných problémů se uskutečňuje na technické úrovni. Na technické úrovni musejí manažeři zabezpečovat:

1. řízení operačních činností,
2. vazbu mezi těmi, kdo služby produkují, a mezi těmi, kdo tyto služby užívají.

Jinými slovy řečeno: Aby operační úroveň správně fungovala, musejí mít manažeři na technické úrovni jistotu, že jsou k dispozici správné materiály a že služby nacházejí své uživatele.

Strategická úroveň: Každá knihovna funguje v širším sociálním prostředí, vůči kterému má i určitou zodpovědnost. Strategická úroveň musí mít jistotu, že technická úroveň funguje v souladu s obecnými požadavky společnosti. Produkovat služby sociálně přijatelným způsobem. V tomto smyslu musí strategická úroveň určovat dlouhodobé cíle a směry rozvoje knihovny tak, aby nenarušila její vztahy se sociálním prostředím. Knihovna může do jisté míry ovlivňovat sociální prostředí pomocí různých kampaní, reklamou nebo vzdělávacími programy.

8 (Donnelly, 2004, s. 72.)

Tradiční manažerské funkce tvoří základ činnosti každého vedoucího

1. plánovat,
2. rozdělovat práci,
3. zadávat pracovní úkoly,
4. kontrolovat jejich plnění.

Pro úspěšné řízení lidí v moderní knihovně s těmito tradičními funkcemi vedoucí nevystačí. Mění se společenské prostředí, ve kterém knihovny působí. Dnes se i knihovny potýkají s konkurencí, a pokud chtějí uspět, musí využívat podstatně širší spektrum schopností svých zaměstnanců.

Manažer by měl usilovat, aby zaměstnanci dosahovali co nejlepšího výkonu, čehož nelze docílit jen strohými příkazy. Jeho úkolem je vytvořit takové pracovní prostředí, které jejich snahu a zájem odvést co nejlepší práci podporuje, které posiluje jejich odpovědnost a iniciativu a stimuluje je k jejich vlastnímu osobnímu rozvoji. **Nabízí se nové manažerské funkce:**⁹

1. motivovat,
2. delegovat,
3. podporovat zaměstnance v plnění úkolů,
4. trvale s nimi komunikovat.

Tyto nové manažerské funkce označujeme též jako vedení. Co je to vedení? **Vedení je součástí řízení, ale nikoliv celým řízením.** Vedení je schopnost přesvědčovat jiné, aby se s nadšením snažili dosáhnout stanovených cílů. Je to lidský faktor, co dává skupinu dohromady a motivuje ji v orientaci na cíl.

Motivace a inspirování

Nejdůležitější manažerskou funkcí dneška je schopnost nadchnout, motivovat a inspirovat zaměstnance. Manažer, který nedokáže u svých zaměstnanců vzbudit zájem – nadšení pro práci, bude vždy jen velmi průměrným vedoucím. Manažer by měl mít jasnou vizi své organizace, jejího úseku, měl by stanovit motivující cíle a definovat společné hodnoty, obraz budoucnosti své knihovny přenášet na své podřízené a vést je k tomu, aby ze sebe vydali to nejlepší.

9 (Urban, 2006, s. 58)

Delegování pravomocí

Pokud chtějí manažeři úspěšně naplňovat cíle organizace, musí mít spolehnouti na schopnosti a dovednosti svých zaměstnanců. Většina manažerů si složitější úkoly raději udělá osobně, neuvědomují si, že tím brání růstu a rozvíjení zaměstnanců. Skutečné delegování představuje přidělování náročných, významných a důležitých úkolů provázených odpovídajícími pravomocemi. Delegovat bez pravomocí nepřináší zaměstnancům uspokojení, je nemotivující. To se týká rovněž „delegování“, jehož součástí je podrobný návod, jak postupovat. Není pravdou, že delegováním pravomocí na své podřízené je manažer přestává řídit, naopak, mění se pouze způsob, kterým je řídit. Říká se „deleguj, nebo zhyň“.

Podpora

Manažer není jen hlídač, zda a jak byl úkol splněn, ale měl by být spíše koučem a kolegou, partnerem, jehož úkolem je zaměstnance podporovat. Součástí této podpory je tvorba příznivého pracovního prostředí, které by umožňovalo zaměstnancům vydat ze sebe to nejlepší. Vedoucí by měl odstraňovat překážky, které zaměstnancům brání ve výkonu jejich práce. Podpora spočívá v tom, že vedoucí zabezpečí zdroje, pravomoci, zajistí potřebné proškolení a trénink svým zaměstnancům. Nezasahuje do práce samotné. Důležitou roli zde hraje atmosféra otevřenosti, zaměstnanci se nesmí bát přicházet s otázkami a vlastními názory. K podpurným úkolům manažera patří i rozpoznávat, napravovat a odstraňovat organizační slabiny spočívající ve špatných pracovních postupech a řídicích nástrojích nebo v nevhodném zacházení s lidmi. Vzájemná podpora a spolupráce je nutností, osobní nepřátelství, boje mezi odděleními a zadržování informací se odrazí ve špatných výsledcích práce.

Komunikace

Zaměstnanci nemohou splnit očekávání manažera, pokud si nejsou dobře vědomi konečného cíle své práce. Správně stanovené cíle samy o sobě nestačí. Zaměstnanci musí cíle velmi dobře znát, aby se s nimi mohli ztotožnit. Rychlá, přímá, otevřená a přesvědčivá komunikace se zaměstnanci představuje klíč k úspěchu knihovny. Pozvání na připravovanou poradou, ocenění za splněný úkol či informování o rozpočtu může

nejen zlepšit chod knihovny, ale významně posílit dobrou vůli a důvěru, která poutá zaměstnance ke knihovně a k úspěšnému plnění jejích cílů. Dnes se preferuje, aby byla firemní komunikace oboustranná, spíše neformální a ústní. Poslouchat názory druhého není totéž, jako mu naslouchat. Právě naslouchání hraje klíčovou roli v komunikaci. Ne vždy si manažeři uvědomují, že o účinnosti jejich komunikace nerozhoduje doba jejich příležitostných veřejných vystoupení ani úprava firemních sdělení, ale přesvědčivost jejich každodenní komunikace s jednotlivými zaměstnanci, zahrnující mimo jiné i naslouchání tomu, co zaměstnanci říkají.

1.1.4 Motivování zaměstnanců v knihovně

Motivování knihovníků se zdá být snadné, knihovníci mají už od doby antiky velmi silnou vnitřní motivaci a tou je touha uspět v očích čtenářů. Být vždy krok před nimi a co nejlépe jim sloužit (ne posluhovat!). Ani ten nejhorsí šéf je neodradí od plnění poslání, prospět čtenářům. Knihovníci většinou milují své povolání, mají rádi lidi a nevdají jim sloužit lidem. Hovoříme o nich jako o „srdcařích“, jako o lidech, kteří své práci dávají nadhodnotu tím, že ji dělají srdcem. Přesto je motivace zaměstnanců základem jejich práce. Od ní se odvíjí skutečnost, zda svou práci vykonávají jen z povinnosti, nebo s láskou. Čtenář většinou na první pohled pozná, jak je knihovník motivovaný.

Motivace je „proč“ v lidském chování. Proč to lidé dělají? Proč má Jana časté spory se svým šéfem? Proč Věra pracuje mnohem pilněji než Jana? Pokud rozumíte lidské motivaci, dokážete na tyto otázky najít odpověď. Motivace je stejně důležitá pro manažery i zaměstnance, pokud motivace schází, pozná se to většinou hned. Motivace je vnitřní hnací síla člověka, např. přání, touhy, úsilí apod. Správně motivovaný zaměstnanec pracuje pilně, nemá pracovní výkyvy a je orientován na důležité cíle. Pravdou je, že špatný výkon může být způsoben i jinými faktory, nedostatkem příležitostí či nedostatkem dovedností a zkušeností. Psychologové tvrdí, že po čtyřicítce je většinou těžší nalézat motivační inspiraci. Pokud je ovšem čtyřicátník talentovaný, věří si a je adaptabilní, má rád svou práci, zná sám sebe, má vysokou pracovní morálku, v takovém případě věk nehraje roli. Problémem je, že ne každý zaměstnanec je orientovaný na cíl. Cíle knihovny (sdílená vize, poslání, filozofie knihovny, strategie) jsou důležité pro úspěch knihovny a každý

zaměstnanec by je měl znát a ztotožnit se s nimi. V motivaci hraje orientace na cíl důležitou roli.

Herzberg popsal těchto šest motivačních faktorů:

1. dosažení cíle,
2. uznání,
3. povýšení,
4. práce sama,
5. možnost osobního růstu,
6. odpovědnost.

Existují vnitřní (odměnou je sama práce) a vnější (plat) motivátory.

Herzbergova teorie z r. 1959 platí dodnes. Faktory, které vedoucí pracovníci uváděli jako extrémně významné pro motivaci zaměstnanců, byly odpovědnost a autonomie, respekt a uznání od nadřízených, pocit užitečnosti v práci a možnost uplatňovat své nápady. Potlesk, ceny, emblemy, chvála a uznání jsou rovněž mocnými motivátory. Teorie motivace zaměřené na proces – teorie spravedlnosti a expektační teorie (volba, očekávání, preference). Lidé věří, že je možné míru spravedlnosti ocenit poměrem mezi vklady a výnosy. Vklad do zaměstnání zahrnuje zkušenosti, úsilí a schopnost. Výnos z práce zahrnuje plat, uznání, povýšení a zaměstnanecké výhody. Pocity spravedlnosti a nespravedlnosti jsou založeny na vnímání. Pokud není systém odměňování dobře propracován a pečlivě prováděn, může mít za následek problémy související s pocitem nespravedlnosti. Nikdo nemá návod, jak spravedlnost nastolit. Je zde i problém porovnávání zaměstnanců mezi sebou. Pocity spravedlnosti nesusouvisí jen s platem, jsou i jiné odměny (Donnelly, 2004, s. 381–382).

Peníze a jistota zaměstnání se ukazují v dnešní době velmi důležitými motivátory. V knihovnářích není plat tím hlavním motivátorem, protože knihovníci jsou spíše nespokojeni s odměňováním a mají pocit, že jinde by si vydělali více. V knihovnářích je hlavním motivátorem práce. Jedná se o práci s lidmi v kultivovaném prostředí, je to práce zajímavá, obohacující, kreativní, podnětná atd. Ale i pro knihovníky je důležitý pocit, že jsou odměňováni spravedlivě, a ten je většinou hlavním zdrojem jejich spokojenosti či nespokojenosti. Záleží na vedení knihovny, jakou nastaví filozofii odměňování svých zaměstnanců. Jedná se o velmi citlivou oblast, která vyžaduje dostatečnou pozornost. Dalším významným motivátorem pro knihovníky je pracovní prostředí a vztahy

na pracovišti. Manažeři knihoven by měli dát svým zaměstnancům prostor k rozvíjení jejich schopností a dovedností. Knihovna není továrna, ale kulturní prostředí a práce je spíše duševní. I když jsou knihy těžké a manipulace s nimi je fyzicky náročná a vyčerpávající, je práce v knihovně považována za intelektuální práci. Knihovníci mají většinou vysoké morální kvality a jsou motivováni i při velmi špatném řízení. Jejich morální zásady, silný pozitivní vztah k profesi a k práci či oddanost vůči knihovně nemůže pokazit ani nejhorší šéf. Mají svůj svět, dělají práci, která je baví, a většinou se nenechávají otrávit svým okolím. Právě interakce s uživatelem má v jejich práci velký význam, zachovávají si profesionální úroveň a prioritou je pro ně uspokojení potřeb uživatelů.

Schopnost účinně motivovat dává manažerům šanci zvýšit výkon jejich zaměstnanců, ale i překonávat problémy spojené s pracovní absencí, vysokou fluktuací či nízkou kvalitou práce. Motivace zaměstnanců je velmi náročný manažerský úkol, ve kterém manažeři nejčastěji chybují. Chybují nejen v systémech odměňování, ale často i v přístupu k zaměstnancům.

Nejběžnější chybou v přístupu k motivaci zaměstnanců je její zjednodušení na plat.

Finanční ohodnocení je důležité, ale z praxe je známo, že ani relativně vysoký plat není zárukou opravdového pracovního nasazení. Zaměstnanci by měli mít všeobecně pocit, že jsou odměňováni řádně a spravedlivě, že nejsou poškozováni. Měli by být zařazeni do platové třídy na základě druhu práce a v jeho rámci na něm požadovaných kvalifikačních předpokladů, které stanoví legislativní předpisy. Druh práce je stanoven v pracovní smlouvě a dále ho určuje popis práce a systematizace pracovních míst v knihovně. Zaměstnavatel zařadí zaměstnance do platové třídy, ve které je v katalogu prací zařazena nejnáročnější práce, jejíž výkon zaměstnavatel na zaměstnanci požaduje. Pokud není tato práce v katalogu prací uvedena, zařadí zaměstnavatel zaměstnance do platové třídy, ve které jsou v katalogu prací zahrnuty příklady prací porovnatelné s ní z hlediska složitosti, odpovědnosti, psychické a fyzické náročnosti, při porovnání vychází z obecné charakteristiky platové třídy uvedené v zákoně. K nenárokovým složkám platu patří příplatek za vedení a osobní příplatek. Zaměstnanci, který dlouhodobě dosahuje velmi dobrých pracovních výsledků nebo plní větší rozsah pracovních úkolů než ostatní zaměstnanci, může zaměstnavatel poskytovat osobní příplatek až do výše 50 % platového tarifu nejvyššího platového stupně

v platové třídě, do které je zaměstnanec zařazen. Zaměstnanci v 10. až 16. platové třídě může být přiznán osobní příplatek až do výše 100 % platového tarifu nejvyššího platového stupně v platové třídě, do které ho je zaměstnanec zařazen. Zaměstnavatel může rozhodnout o zvýšení, snížení, popřípadě odejmutí osobního příplatku v závislosti na plnění podmínek pro jeho poskytnutí. Přiznaný osobní příplatek se dá snížit nebo odebrat, jen pokud prokazatelně zaměstnanec přestal splňovat podmínky, pro které mu byl přiznán. Pokud má knihovna finance ve fondu odměn či jinak ušetřila část mzdových prostředků, je možné zaměstnancům přiznat mimořádnou finanční odměnu. Odměna by neměla být automatická, ale motivující, tj. za splnění mimořádných úkolů nad běžný rámec pracovních povinností.

Čtyři pravidla motivace:

1. Manažeři se domnívají, že motivace zaměstnanců závisí na jejich osobních postojích, které nelze příliš změnit, ale skutečnost je jiná. Největší vliv na motivaci zaměstnanců, jejich pracovní nasazení i dosažené výsledky mají jejich nadřizení. Měli by věnovat zaměstnancům odpovídající čas a pozornost, spravedlivě je odměňovat, projevovat jim za dobrou práci uznání a vytvářet prostředí, které zaměstnancům nebrání plnit jejich úkoly.
2. Upřednostňujeme pozitivní motivační metody před negativními. Pracovní motivace je kombinací motivace pozitivní (odměny, uznání, pochvaly apod.) a negativní (donucení na základě obavy z trestu). Hrozba sankcí působí jediné tehdy, chceme-li určitému chování zabránit. Chceme-li získat pro dosažení určitého cíle plný potenciál zaměstnanců, je pozitivní motivace prostřednictvím odměny podstatně efektivnější.
3. Zaměstnanci se zpravidla chovají podle toho, jaké chování jejich nadřizení odměňují. Skutečná motivace zaměstnanců může být ve srovnání se záměry knihovny a jejich manažerů dokonce opačná. Většinou je rozpor mezi tím, o co manažeři při řízení svých zaměstnanců usilují a co ve skutečnosti svým chováním či pravidly odměňují. Příklad – podprůměrná práce se vyplácí. Manažer podprůměrnou práci přijme a chyby opraví.
4. Co motivuje jednoho zaměstnance, nemusí motivovat druhého. Neexistuje návod, jak motivovat všechny zaměstnance stejně, nejsou motivováni stejnými faktory. Klíčem k úspěšné motivaci

zaměstnanců je odhalit, který z řady motivačních faktorů na ně působí nejsilněji. Problém je v tom, že často si ani samotní zaměstnanci neuvědomují, jaké motivační faktory jsou pro ně ty nejsilnější.

Deset motivačních nástrojů:¹⁰

1. Buďte ochotný nalézt si čas k vyslechnutí zaměstnanců, kdykoli vás o to požádají.
2. Poděkujte zaměstnancům osobně za dobře vykonanou práci, ať již ústně či písemně. Udělte to včas a upřímně.
3. Poskytujte svým zaměstnancům konkrétní a včasnou zpětnou informaci o jejich výkonnosti. Pomozte jim zlepšit jejich výkonnost.
4. Oceňte, odměňte a podporujte osoby s vysokou výkonností; věnujte pozornost zaměstnancům s nízkou výkonností tak, aby se mohli buď zlepšit, nebo aby včas odešli.
5. Poskytujte zaměstnancům informace o tom, jak knihovna hospodaří, jaké chystá nové služby, jakou má strategii vůči konkurenci. Vysvětlete jim jejich úlohu v těchto plánech.
6. Veďte zaměstnance k tomu, aby se účastnili rozhodování, zejména těch, která mohou ovlivnit, a tak podporujte jejich zájem.
7. Povzbuzujte zaměstnance v jejich růstu a získávání nových schopností. Ukažte jim, jak jim můžete pomoci při dosahování jejich cílů.
8. Podporujte u zaměstnanců „vlastnický vztah“ k jejich práci i pracovnímu prostředí. Toto vlastnictví může mít i symbolickou podobu, např. ve formě vizitek poskytovaných i těm zaměstnancům, kteří je k práci přímo nepotřebují.
9. Podporujte nové myšlenky, nápady a iniciativu, ptejte se zaměstnanců na jejich názory.
10. Oslavujte úspěch – knihovny, oddělení i jednotlivců. Věnujte čas akcím podporujícím tvorbu týmu a společnou motivaci.

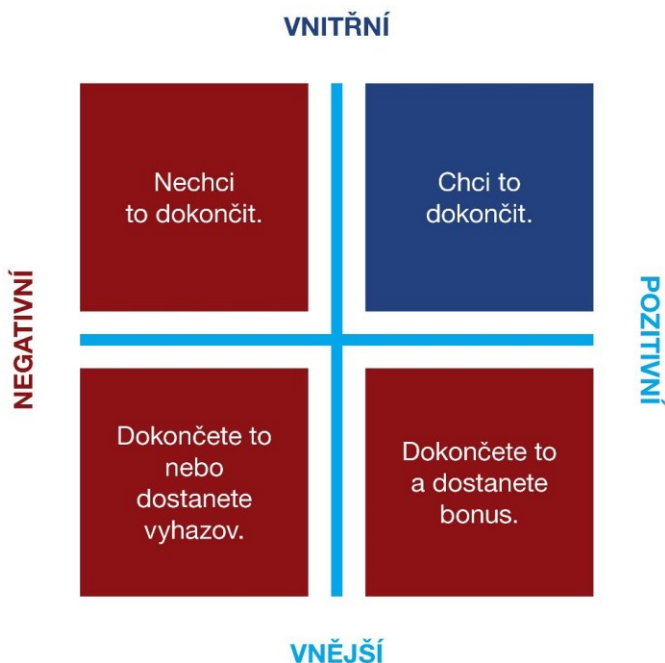
Motivovat neznamená manipulovat

O manipulaci se jedná, pokud vedoucí požaduje po zaměstnanci, aby úkol vykonal, nebo nevykonal, přitom svůj požadavek neformuluje otevřeně a většinou je to proti vlastním zájmům zaměstnance. Případně chce získat zaměstnance pro své cíle a úmyslně klame. Uspokojování skutečných potřeb zaměstnanců je přitom nahrazováno uspokojováním potřeb zástupných či působením na emoce. Krátkodobé výhody, jež

10 (Urban, 2006, s. 80–85)

může manipulace přinášet, se zpravidla poměrně rychle mění v dlouhodobé nevýhody. Nezůstává dlouho skryta, postupně ztrácí svou účinnost, zhoršuje mezilidské vztahy na pracovišti a vede ke ztrátě důvěryhodnosti osoby nebo organizace, která se jí dopouští. V praxi se opírá o řadu nástrojů, vědomých i částečně neuvědomělých. Prvým předpokladem pro její odstranění – ze strany manipulovaných i manipulujících – je umět ji rozpoznat. K jednoduchým nástrojům manipulace patří přesvědčování či přemlouvání snažící se na druhou stranu emocionálně apelovat. K nejčastějším formám patří apel na svědomí («Už jsme toho pro vás tolik udělali»), příslib odměny či reciprocity («Když to pro nás uděláte, ...»), výzva založená na sklonu k nápodobě a sounáležitosti («Každý musí něco vykonat pro společný cíl»), odvolání se na autority («Zahraníční odborníci zjistili, že v dobře fungujících vztazích se musí každý občas obětovat pro ostatní»), apel na předchozí vyjádření či rozhodnutí osoby («Tento názor jste již v minulosti podpořil») nebo na časový tlak («Teď není čas k diskusi, musíme rychle jednat»). V osobní komunikaci poznáme manipulaci podle známých vět, které mají zabránit rozhovoru či diskusi na konkrétní téma, případně rozhovor ukončit. Příklady podobných výroků je řada: «To nemůže nikdy fungovat», «K čemu změny? Vše funguje, jak má», „Máte s tím vůbec zkušenosti?“, „V tom jsme všichni zajedno“, „Tento systém se osvědčil“, „To už tady bylo“, „Vy také všemu věříte“ a podobně. Výroky tohoto typu znemožňují smysluplnou komunikaci. Mezi tzv. „politické“ nástroje v manipulaci patří nakládání s informacemi (filtrování, zadržování informací, zahlcení informacemi, šíření pověstí apod.), izolování nepohodlných zaměstnanců, vytváření umělé rivality mezi zaměstnanci, obcházení služebních postupů apod. Opakem manipulace je otevřená komunikace a jasné vyjádření osobních či organizačních cílů a požadavků. Manipulace patří ke každodenním jevům. Mnohdy si manažeři neuvědomují, že manipulují s lidmi (Urban, 2004).

Jak spolehlivě demotivovat: uváděním nepravdivých informací či zatajováním důležitých skutečností; rozporem mezi slovy a činy; stanovením nejasných či často se měnících výkonových cílů; nespravedlivým hodnocením; zanedbáváním zpětné vazby; hodnocením zaměstnanců zaměřeným jen nebo především na kritiku jejich neúspěchů; tolerováním nízké výkonnosti; nedostatečným využíváním schopností zaměstnanců; vytvářením zbytečných pracovních pravidel a omezení; proječováním trvalého pesimismu nebo rezervovanosti (Urban, 2006, s. 92–93).

Obr. 6: Motivace¹¹

Efektivně vést lidi znamená **umět je motivovat**. Motivaci potřebuje každý zaměstnanec. Lidé se chtějí cítit v práci svobodní, kompetentní a hrát roli partnerů. Motivačním faktorem je už samotná pověst knihovny. Mít kam růst, možnost rozvíjet se. Spravedlivá odměna je nutností, ne motivací atd. Hlavním zdrojem motivace se ukazuje spokojenost. Motivace zaměstnanců ve veřejném sektoru je nízká. Často se brání navrhovaným změnám, tvrdí, že moderní metody řízení je možné aplikovat jen v soukromé sféře. Překážkou bývá i pocit, že současná pravidla fungují a jsou tudíž v pořádku, aniž by byly zohledněny efektivita a reálný užitek.

Vnitřní motivaci zaměstnanců zvýšíte tak, že budete zadávat jasné úkoly a poskytnete zpětnou vazbu k vykonanému úkolu. Delegujte na zaměstnance i odpovědnost, nastavte otevřenou komunikaci a podpořte důvěru mezi zaměstnanci. Zaměstnanci by měli spolupracovat a pomáhat si navzájem. Lidé potřebují mít možnost profesního růstu

¹¹ <http://www.firemni-sociolog.cz/clanky/142-motivace-zamestnancu>

a vlastního rozvoje. Vnitřní motivace je zejména spokojenost s prací. Vnější motivace představuje finanční ohodnocení. Řada vedoucích pracovníků pracuje jen s vnější motivací. Každý člověk je individualita a motivují ho různé věci, zjednodušení motivace na finanční odměnu je chybou. V knihovnách nejde o výši platu, ale o spravedlivé zařazení zaměstnance do příslušné platové třídy. Zaměstnanec by měl vědět, že je spravedlivě odměňován.

Jak posílit angažovanost zaměstnanců?

Celá historie podnikatelství je protkána snahou o využití lidského potenciálu. Zaměstnanec však využívá svůj potenciál jen z vlastní vůle a jen když k tomu má příležitost. V této souvislosti se hovoří o smysluplné práci. Co vlastně rozumíme pod pojmem „lidský potenciál“? Je to součet všeho, čemu je člověk schopen se naučit, prakticky používat a spolupracovat přitom s ostatními. Blízkým pojmem je talent. Hovoříme o koncepci „bestplacement“, správní lidé na správných místech. Je nutné si uvědomit, že úspěšnost knihovny tvoří zaměstnanci. Vedoucí by měl vytvářet individuální předpoklady trvalé úspěšnosti každého jednotlivce, každého člena týmu. Gallupův průzkum z roku 2009 týkající se angažovanosti zaměstnanců ukazuje, že v Německu se jen 13 % zaměstnanců snaží zvyšovat své úsilí. 67 % dotázaných pracuje podle předpisů, nezvyšují svou produktivitu.

23 % dotázaných je ve stavu vnitřní výpovědi vůči svému zaměstnavateli. Gallupův ústav odhaduje, že snížená angažovanost a vnitřní výpověď jen v roce 2009 způsobila německé ekonomice 90–120 miliard euro ztráty (Potenciál zaměstnanců, 2011, s. 11). Pokud se podaří vytvořit takové podmínky, aby zaměstnanec chápal smysl své práce, vyřeší se jeho vnitřní motivace, která hraje ve využívání potenciálu důležitou roli.

Sarah Lewis (2011) uvádí, že spíše, než na finanční stimuly je potřeba v případě angažovanosti zaměstnanců klást důraz na psychologické a sociální procesy. Zmiňuje devět hlavních zásad, jak u zaměstnanců posílit angažovanost. V prvé řadě tím, že vytvoříme pozitivní kulturu. Je nutné vytvořit klima dobré nálady. Měli bychom oceňovat vynikající výsledky týmu i jednotlivců. Ať už formálně, ale i neformálně tak, že projevíme zájem. Šéf by měl znát silné stránky zaměstnanců a využívat je. Měli bychom implementovat do řízení procesy, které jim umožní je rozpoznat a využívat. Jedním z nich je psychometrika nebo

best self-feedback, kdy zaměstnanci popíšu, v čem a kdy jsou podle jejich názoru kolegové nejlepší atd. Vedoucí by měl pomoci využívat silné stránky členů týmu. Měl by umět přizpůsobit role. Přizpůsobit práci člověku, nikoliv člověka práci. Není nic horšího, než když požadujeme plnění úkolů po někom, kdo nemá odpovídající schopnosti. Znechutíme ho. Je důležité, aby lidé, pokud možno pracovali na úkolech, které odpovídají jejich schopnostem a dovednostem. Lidé by měli mít možnost vybrat si, co chtějí dělat, pracují pak s daleko větším nasazením.

Podporujte zaujetí zaměstnanců. Vytvořte prostředí malých, snadno dosažitelných odměn, jako je pochvala, ocenění, poděkování, úsměv, nové příležitosti apod. Snažte se pochopit hodnoty zaměstnanců. Každý člověk je individualita a má různé motivátory. Podporujte smysluplnou práci. Vždy byste měli dát konkrétní úkol do souvislosti s knihovními cíli. Vysvětlit lidem účel práce, jaký má smysl pro ně a pro knihovnu. Vůbec nejhorší je pro zaměstnance pocit bezmocnosti, ubíjí je a vede k vnitřní výpovědi. Psychologové toto označují jako defenzivní pesimismus, předstíranou bezradnost a pasivní agresi. Většinou takoví zaměstnanci ventilují své frustrace na jiných kolezích, kteří jsou ještě bezmocnější. (Co angažovanost posiluje a co ji ubíjí, 2011, s. 49–50)

Jak si představuji dobrého šéfa? (Životní příběh)

„Ve svém životě jsem zažila hodně šéfů, dobrých i špatných. Na některé vzpomínám ráda, a na některé jsem raději zapomněla. Vlastně, když teď nad tím přemýšlím, někteří mě donutili, abych změnila místo. Zalovila jsem v paměti, a bylo jich celkem patnáct. Z toho deset řadím k těm dobrým. Vlastně se dá říct, že jsem měla na šéfy štěstí. Nebyla jsem vázána na jedno místo, a tak jsem si mohla dovolit střídat nejen zaměstnání, ale také bydliště. Říkám tomu univerzita života. Všem bych doporučila, aby několikrát za život změnilo místo. Získají nejen nové pracovní zkušenosti, nové přátele, ale širší pohled na svět. Čeho si na tom cením nejvíce, je možnost srovnání. Pracovala jsem většinou ve státním sektoru, ale i v soukromém. V soukromém sektoru panují jiná pravidla, jiné zvyklosti, dbá se na odvedenou práci, ne na pracovní docházku. Každý sektor má své výhody a nevýhody. Vzpomínám si na šéfa, který patřil k těm dobrým, přestože byl cholerik. Uměl ocenit práci, pochválit, motivovat a nadchnout. K chybám byl nekompromisní, dokázal v zaměstnanci vyvolat pocit studu, což byl horší trest než odebrání části platu. Uměl delegovat úkoly i s potřebnými

pravomocemi. Dal člověku prostor a oceňoval konkrétní výsledky. Vážil si lidí, věděl, že mají svůj podíl na prosperitě firmy. Měl sociální kompetence, byl lidský. Podporoval zaměstnance. Uměl se omluvit a přiznat chybu. Ale čas od času vybuchl. Problém byl v tom, že se nedalo předpokládat, kdy to přijde. Kdo zná cholerické záchvaty, ví, že to není příjemné. Naučila jsem se s tím žít, oceňovala jsem jiné dobré vlastnosti, které měl. Výlevy jeho vzteku jsem tolerovala. Ale někteří zaměstnanci to nedokázali a z firmy raději odešli. Ideálního šéfa bychom si asi museli vymyslet. I šéf je jen člověk, záleží, zda si dokáže získat důvěru lidí. Pro mě byl důležitý i pocit, že byl spravedlivý, že ke všem přistupoval stejně. Vzpomínám si i na jednu šéfkou, kvůli které jsem změnila místo. Jako zaměstnanci jsme ji neměli rádi. Byla přísná, nekompromisní a pořád nás „špehovala“. Měli jsme pocit, že nic nesmíme, jen tvrdě pracovat. Nebrala si „servítky“ a říkala věci na rovinu. Kárala i chválila v kolektivu, ne za zavřenými dveřmi, jak se doporučuje. Mělo to i výhodu, všichni jsme věděli, jak na tom jsme, a že nám všem měří stejným metrem. Až po letech si musím přiznat, že nebyla tak špatná. Byli jsme vesměs mladí zaměstnanci a ona ve věku našich rodičů. Vychovávala nás k pracovním povinnostem, vlastně chtěla, abychom byli perfektní zaměstnanci. Naučila nás poctivě pracovat, většina z nás neměla ani potřebnou kvalifikaci, začínali jsme a trvalo, než jsme pochopili, že už nejsme ve škole, ale v práci. V pozdějších zaměstnáních jsem si na ni vzpomněla, nebylo jí zatěžko hodiny se nám věnovat po odborné stránce, chtěla ať se něco naučíme a věci děláme perfektně. Nevím, jak ostatní bývalí kolegové, ale já dnes vím, že to s námi myslela dobře, a řadím ji k těm šéfům, kteří mě něco naučili. Už dávno jsem se jí „v duchu“ omluvila.

Jak si představuji dobrého šéfa? Měl by mít důvěru zaměstnanců, bez důvěry to jde těžce, být diplomatem, umět zachovat tajemství, pokud se mu svěřím, umět ocenit práci, mít lidský přístup, být spravedlivý a přistupovat ke všem stejně, nejen při rozdělování práce, ale také při odměňování, stát za svými zaměstnanci, naslouchat jim, umět přiznat chybu a omluvit se, pokud se mýlil. Především by měl být profesně zdatný, abych se od něj mohla něco naučit. Co mi nejvíce na šéfech vadí? Většinou se rozkoukají a pokud je někdo pracovitý a neodmlouvá, nakládají mu pořád víc a víc práce, zatímco ostatním, kteří odmlouvají, dělají chyby a jsou nedochvilní, dávají (za odměnu) čím dál méně práce. Je to jednodušší, než si dát tu práci a naučit „lenivce“ pracovat. Většinou ti pracovití časem odcházejí, uživí se i jinde a možná se dočkají lepšího zacházení. Ale nejvíce mi vadí, když je šéf neznalý a nic se od něj nenaučím. Většinou ti neznalí

šéfové chtějí do všeho zasahovat a nenechají vás ani v klidu pracovat. A co mi nejvíce vadí na zaměstnancích? Kritizují šéfy, ale nemají odvahu si s nimi lidsky promluvit. Říct jim, co jim vadí, co cítí jako nespravedlnost. Většinou šéfové ani netuší, že dělají něco špatně. Česká povaha je v ústech med a v srdci jed. Neumí být upřímní ani k šéfům a většinou ani ke svým kolegům. Mezilidské vztahy se zhoršily, ale kdo je zhoršuje, jsou samotní zaměstnanci. Strach ze ztráty zaměstnání, vidina povýšení, vyššího platu některým lidem zatemňuje mozek. Nikdo není dokonalý, ale trochu slušnosti ještě nikoho nezabila. Podívat se na situaci druhého z jeho strany, nevidět jen sebe a své zájmy. V práci bohužel trávíme většinu života, tak proč by to nemohla být ta lepší? Pracovala jsem v různých kolektivech, a tam, kde jsme spolu vycházeli, byla radost pracovat. Malé zlomyslnosti udržují nepřátelství. Nejhorší jsou pomluvy a donašeči. Nedělej nikomu to, co nechceš, aby dělali tobě. Nikdy se o třetí osobě v její nepřítomnosti nevyjadřuj jinak než dobře. Kdo to dokáže, je v práci oblíbený a všichni ho mají rádi. Předcházení konfliktům, dostatek informací (kde informace schází začíná domýšlení, polopravdy až nepravdy), umění komunikovat a nebát se o problémech hovořit je cesta, jak zlepšit vztahy na pracovišti“.

1.1.4 Co znamená řídit výkon zaměstnanců?

Slabá místa ve způsobu řízení pracovníků se promítnou do jejich nízkého pracovního výkonu. Nejsou-li cíle pracovních míst jasně stanoveny nebo jsou-li určeny nesprávně, nedostává-li se pracovníkům pravidelné zpětné vazby hodnotící a rozebírající jejich pracovní výsledky nebo jsou-li kritéria jejich hodnocení vzdálená cílům knihovny, nemusejí ani schopní a plně vytížení zaměstnanci výkon knihovny zvyšovat. K důsledkům nedostatečného řízení výkonu pracovníků patří, že se zaměstnanci věnují činnostem, které plně nepřispívají k cílům knihovny, že jsou motivováni způsobem, který neodpovídá zájmům knihovny, nebo že jejich rozvoj nereaguje dostatečně na jejich výkonové problémy. Důležitou úlohu při zavádění a zdokonalování systému řízení výkonu zaměstnanců hraje personální řízení organizace. V menších knihovnách se personálnímu řízení věnují vedoucí zaměstnanci, případně samotný ředitel. Smyslem řízení výkonu pracovníků je zvýšit výkon knihovny jako celku posílením výkonnosti jednotlivců a pracovních skupin (týmů).

Řízení výkonu k tomu užívá tři hlavní nástroje

1. stanovení cílů,
2. poskytování zpětné vazby,
3. důsledná motivace.

Stanovení cílů

Jasně stanovení cílů brání jednomu z častých nedostatků řízení – zaměňování činností a výsledků. Smyslem řízení výkonu je zajistit, aby činnost zaměstnanců a jejich výsledky přispívaly co nejvíce k naplnění cílů knihovny. Dosáhneme toho promítnutím knihovnických cílů do očekávaných pracovních výsledků zaměstnanců a jejich týmů a definováním jasných výkonových požadavků a standardů pracovního chování. Vedoucí by se měl se zaměstnancem dohodnout, čeho má dosáhnout, jak bude jeho výkon měřen a jaké schopnosti k dosažení požadovaných výsledků potřebuje. K formulaci dohody o osobních, zpravidla ročních výkonových cílech zaměstnanců slouží pravidelné hodnotící pohovory nebo zvláštní rozhovory se zaměstnanci určené ke stanovení jejich osobních cílů (tzv. target dialogues).

Metodou používanou ke stanovení cílů, především u vedoucích zaměstnanců, je dnes často metoda balanced scorecard, pocházející od autorů Kaplana a Nortona. Metoda slouží současně jako nástroj umožňující převedení knihovní strategie do osobních výkonových cílů manažerů. Tato metoda vyžaduje čtyři úhly pohledu:

- zákaznická perspektiva (Jak nás vnímají uživatelé?),
- interní perspektiva (Jak zdokonalujeme vnitřní knihovní procesy?),
- perspektiva inovací a učení (Jak rozvíjíme schopnosti zaměstnanců?),
- finanční perspektiva (Jak nás vidí zřizovatel?).

Hlavní výhodou metody je, že manažeři zaměřují pozornost na širší spektrum aspektů knihovní výkonnosti a neorientují se pouze na finanční cíle. Hodnotící kritéria a ukazatele zahrnuté do jednotlivých perspektiv mohou být kvantitativní, ale i kvalitativní. Příkladem ukazatelů vztahujících se k finanční perspektivě jsou u vrcholového managementu nejčastěji ukazatele hospodářského výsledku či jeho variant. K ukazatelům zákaznické perspektivy mohou patřit například ukazatele průzkumů spokojenosti uživatelů, k ukazatelům interní perspektivy

provedené inovace, k ukazatelům učení – rozvoj klíčových schopností manažerů a jejich podřízených apod (Urban, 2006, s. 136–137).

Cíle knihovny

Cíle knihovny jsou obvykle definovány jako měřitelné výsledky, kterých chce knihovna svou činností dosáhnout (statistické údaje). Poslání knihovny bývá obvykle vyjádřeno v obecné rovině, např. „Městská knihovna Albrechtice vás spolehlivě provede světem knih, informací a internetu“, „Městská knihovna Albrechtice vám nabízí víc“, „Naučit se učit a efektivně pracovat s informacemi s Městskou knihovnou Albrechtice.“

Stanovení cílů knihovny musí být naopak zcela přesné a konkrétní. Nejvhodnější je vyjádřit cíle v kvantitativní (číselné) podobě. Cíl není nikdy jen jeden, ale jedná se o celou soustavu cílů (cíle k postavení knihovny na trhu, ekonomické cíle, finanční cíle, cíle, které řeší vztahy knihovny k zaměstnancům ad.). Co je při stanovování cílů nejdůležitější: měly by být reálné, motivující pro manažery všech stupňů řízení, měřitelné – vyhodnotitelné, být základnou pro určování strategie a marketingových plánů, vytvářet jistotu pro zřizovatele i zaměstnance knihovny.

Svým stylem řízení proslul Tomáš Baťa. Jeho styl řízení zahrnoval řadu principů a postupů, které by se daly z dnešního pohledu nazvat marketingové řízení. Především se proslavil svou orientací na zákazníka. Jeho poslání znělo: „Náš zákazník – náš pán.“ Původní poslání, které vydělal v oddělení pro vyřizování objednávek, znělo: „Rozkaz zákazníkův je svatý.“ Rozvoj svého podniku propojil s rozvojem regionu, a to nejen z pohledu hospodářského, ale také politického, sociálního a kulturního. Opíral se o efektivní využívání všech pracovníků, kteří měli zvýšenou samostatnost v rozhodovacích procesech a zároveň za svá rozhodnutí přejímali odpovědnost. Za základní formu kapitálu považoval člověka, jeho schopnosti, dovednosti a tvůrčí vybavenost. Dobil zahraniční trhy svou flexibilitou a inovativností. Učil se u manažerů světa, přejímal jejich zkušenosti a osvědčené postupy. Chtěl, aby se lidé chovali, jako když jim podnik patří. Hybnou silou mu byla etika a morálka. Dbal na podnikovou kulturu. Svou nabídku určoval podle koncových zákazníků:

„Co máte v kolekci pro pošťáka, pro číšníka, pro studenta do tanečních, pro selku apod.“ Orientoval se na všechny potenciální zákazníky. V prodeji obuvi postupně rozšiřoval sortiment, v r. 1917 měl 18 prodejen a v r. 1937 už 2 073.

Poskytování zpětné vazby

K dalším důležitým nástrojům řízení na základě cílů patří poskytování průběžné zpětné vazby a případná aktualizace cílů vycházející především ze změny vnějších podmínek knihovny. Jde o snahu pomoci zaměstnancům zvyšovat svou výkonnost a pracovat efektivněji. Cestou je průběžné i pravidelné, zpravidla ročně prováděné hodnocení pracovního výkonu a jeho společný rozbor, snažící se hledat se zaměstnancem způsoby, jak odstranit nedostatky v jeho výkonu a lépe využít jeho silných stránek. Je-li hodnocení prováděno dobře, umožňuje současně posílit pozitivní pracovní postoje a podpořit motivaci zaměstnanců. Hodnotí se výsledky práce a pracovní chování. Manažeři mají tendenci vyhýbat se sdělování nedostatků svým podřízeným, což je chybné. Jedná se o důležitou zpětnou vazbu pro zaměstnance. Zaměstnanec nemůže odstranit chyby, o kterých neví. Manažer musí dbát na to, aby tyto nedostatky sděloval v odosobněné podobě a s důrazem na řešení problémů. Zaměstnanec musí vědět, že mu chce manažer pomoci, aby se zlepšil. To znamená soustředit se na pracovní chování a výsledky práce, nikoli na osobní vlastnosti zaměstnance. Pravidelné poskytování zpětné vazby a spolupráce se zaměstnancem při řešení jeho výkonových problémů může přitom situaci, kdy je manažer nucen hodnotit výkon zaměstnance nepříznivě, podstatně omezit. Je vhodné, aby měl zaměstnanec prostor k vyjádření a mohl se sám ohodnotit. Pokud má vést zpětná vazba ke zlepšení pracovních výsledků zaměstnance, je třeba, aby se s ním manažer dohodl na konkrétních cílech a metodách zlepšení jeho výkonu a stanovil termín, ve kterém zlepšení výsledků společně zhodnotí. Manažer musí věnovat dostatečnou pozornost rozvoji a tréninku svých zaměstnanců (Urban, 2006, s. 138–139).

Výkonové odměňování

Třetí nástroj řízení výkonu spočívá v tom, že správně motivujeme zaměstnance, aby dosahoval výkonových cílů. Podle toho, jak zaměstnanec pracuje, jak dosahuje stanovených cílů a jak dodržuje výkonové standardy, manažer dospívá k rozhodnutí, zda zaměstnanci zvýší mzdu, zda ho povýší, zda mu přizná mimořádnou odměnu za špičkový výkon, nebo zda nebude efektivnější, aby zaměstnanec knihovnu opustil.

Přítom velmi záleží na tom, aby zaměstnanec považoval stanovené výkonové cíle za realistické a věřil, že jich může dosáhnout. Záleží i na tom, zda mají zaměstnanci k vedoucímu důvěru, že dosáhnou-li cílů, budou skutečně odměněni, a zda považují výkonovou odměnu za dostatečnou, aby kompenzovala jejich zvýšené úsilí. Nejčastěji se manažeři dopouštějí těchto chyb: používají nejasná kritéria odměňování, jsou neobjektivní, nestanoví přesně, co je výkonovým cílem. Tím se stávají pro zaměstnance nedůvěryhodnými a zvyšování výkonu je těžké.

K důležitým pravidlům výkonového odměňování patří:¹²

1. výkonové odměňování se musí vztahovat k výsledkům, které jsou pod přímým vlivem zaměstnance,
2. výše výkonové odměny by se u většiny míst měla pohybovat v rozmezí 10–50 % základního platu, měla by být předem určena a manažer by měl myslet na to, že zvyšování odměny nad tuto úroveň již nevede k dalšímu růstu pracovního výkonu,
3. u nižších míst by měla být výplata odměny častější, nejlépe měsíční,
4. výkonové odměňování je efektivní tehdy, je-li výše odměny ve vazbě na stanovené cíle vymezena předem,
5. manažer by měl důsledně rozlišovat výkonné zaměstnance od méně výkonných, nejhorší je, když odměňuje všechny plošně nebo nespravedlivě,
6. systém výkonového odměňování by měli spoluvytvářet všichni (tedy i zaměstnanci), jedině tak si systém získá jejich důvěru a podporu a mělo být jednoduché tak, aby si zaměstnanci mohli svůj očekávaný výdělek snadno spočítat,
7. nutná je průběžná kontrola účinnosti výkonové motivace. Systém výkonového odměňování by měl procházet periodickou revizí, zda nadále odpovídá cílům organizace, a i potřebám motivace zaměstnanců atd.

Jak řídit znalostní pracovníky (odborné knihovníky)

Knihovníky, kteří v knihovně pracují léta a prokázali, že jsou odborníky na svém místě, knihovna považuje za nejproduktivnější knihovní aktivum a jeden ze základních zdrojů v boji s konkurencí. Specifické knihovní znalosti, které dřímají v hlavách klíčových zaměstnanců, je

12 (Urban, 2006, s. 139–141)

obtížné nahradit. Pojem znalostní pracovník není nový: P. Drucker jej zavedl již v r. 1959. Jde o zkušené a vzdělané zaměstnance, jejichž úkolem je zacházet se znalostmi – vytvářet je, rozšiřovat a využívat jich. Práce znalostních pracovníků není jen prací se znalostmi, ale jedná se spíše o manažerskou činnost. Dokážou řídit obsah své práce, vlastní čas, zvažovat různé alternativy a samostatně rozhodovat. Může se stát, že svými znalostmi převyšují své nadřízené. Nemají rádi, když jim někdo říká, co a jak mají dělat. Vyžadují jiný přístup ze strany vedení. Je dokázané, že by mohli podávat daleko lepší výkony, kdyby byli správně řízeni. Největší chybou manažerů je, že s nimi zacházejí jako s ostatními zaměstnanci.

Hlavním cílem řízení znalostních pracovníků by měla být jejich schopnost a ochota porozumět cílům organizace a ztotožnit se s nimi, přijmout odpovědnost za svůj příspěvek k jejich dosažení a spolupracovat při tom s ostatními znalostními pracovníky knihovny. Není účelné jim stanovovat pravidla a kontrolovat jejich plnění, ale určovat jim cíle, vést je, motivovat, poskytovat potřebné zdroje, odstraňovat překážky v práci a hodnotit dosažené výsledky. Znalostní pracovníci si své práce váží, jsou na ni často hrdí a mají zájem vykonávat ji dobře. Vyžadují však, aby se na ni mohli soustředit a aby organizace jejich práci neomezovala zbytečnými a byrokratickými překážkami. Manažeři úspěšných knihoven jsou schopni potřebám odborných knihovníků naslouchat a překážky v jejich práci odstraňovat. Snaha organizací vycházet znalostním pracovníkům vstříc může vést i ke snaze zajistit jim širší škálu zaměstnaneckých výhod (nejčastěji osobních služeb) umožňujících jim šetřit čas a plně se věnovat své práci.

Posílení komunikace zde hraje roli, jde o to, aby znalostní zaměstnanci nepracovali samostatně, ale v týmu. Posílením komunikace je např. informování o postupu v práci, krátký brainstorming či akce, které podporují vzájemný kontakt znalostních zaměstnanců. Vhodný je interaktivní řídicí styl, který se opírá o otevřenost, ochotu naslouchat druhým, respektování jejich názorů a snahu hledat konsensus. Pracovníci mající důvěru podniku se stávají loajálnějšími. Vyžadují pravidelné informování o vývoji a strategii knihovny a měli by být účastni porad. Vedoucí by měli plně podporovat jejich kreativitu. Důležité je plánování kariéry, kdy nejde jen o povýšení, ale především se klade důraz na rozvoj znalostí a zkušeností. Znalostním pracovníkům je vhodné např. vyjít vstříc s pracovní dobou, aby se zvýšila jejich flexibilita a nic nebránilo jejich vyššímu výkonu. Jsou vhodní pro náročné úkoly, potřebují

podmínky a prostor – volnost. Potřebují jiné jednání – partnerství, pocit uznání atd. (Urban, 2006, s. 145–148)

1.2 Budování značky knihovny

„Stojíme na prahu nové dějinné etapy, v níž se hlavním motorem ekonomického růstu stane lidský potenciál.“ – Jeffrey A. Joerres, CEO Manpower

Čeští podnikatelé nepoužívají moderní metody řízení, přestože je považují za klíčové (80 %) a uvědomují si (98 %), že moderní řízení podniku je pro jeho dlouhodobou konkurenceschopnost nejdůležitější. Jen 3 % podnikatelů vidí bariéru rozvoje podniku v zastaralých metodách řízení. Tak se vyslovila generální ředitelka Asociace malých a středních podniků a živnostníků ČR Eva Svobodová (2011, s. 4). V případě řízení knihoven neznáme statistiku využívání moderních metod řízení, ale situace bude zřejmě podobná. Mezi moderní metody řízení patří například cílená práce s vnímáním značky knihovny. Značka má silný vliv napříč celou knihovnou, ať už při získávání nových zaměstnanců či udržování loajality stávajících. Značka je názor zaměstnanců, zřizovatele, uživatelů a členů komunity (potenciálních uživatelů) na knihovnu a její služby. Knihovna vyvolává v lidech různé emoce. **Značku knihovny definují lidé.**

Shrnutí, co v praxi znamená úspěšná knihovna

Úspěšná knihovna by měla mít kvalitní poslání, které není jen formální. Posláním věříte v úspěch. Je důležité, aby každý v knihovně uměl velmi jasně a přesně formulovat, co se snaží dělat, pro koho a v jaké zeměpisné oblasti. Správné poslání je základem pro dobré plánování a pro tvorbu sponzorského programu (fundraisingových projektů). Plánování je ústředním prvkem vytváření zdrojů. Dobrý plán je vynikající motivací, hovoříme společně o tom, co bude a na co se v knihovně těšíme. Zaměstnanci musejí táhnout za jeden provaz, což znamená sdílet kvalitní poslání. Nejcennějším majetkem knihovny jsou její zaměstnanci a uživatelé. Vést lidi efektivně představuje umět je správně motivovat, aby využívali svůj potenciál ve prospěch knihovny.

Silnou značku knihovny vybudujeme jedině v případě, že víme, kdo jsme, a známe své cílové skupiny. Víme, jak se o nás dozvědí, aplikujeme různý marketing a dokážeme formulovat důvody, proč by se cílové skupiny o nás měly zajímat. Úspěšná knihovna sleduje trendy. Sleduje, jakým směrem se vyvíjejí informační a komunikační technologie, co se děje s knižním a hudebním průmyslem, jaké vize mají významné světové knihovny a další faktory, které mohou ovlivnit budoucnost knihovny. Firemní kulturu v knihovně vytváří ředitel a vedoucí pracovníci. Šéfové, kteří si stěžují na špatné mezilidské vztahy v knihovně, by měli přemýšlet, kde udělali chyby. Jedině spokojení zaměstnanci dokážou produkovat spokojené uživatele, tzn. vytvářet kvalitní služby. Zjišťování zpětné vazby od uživatelů i zaměstnanců hraje v úspěšnosti knihovny klíčovou roli, je nutné mít promyšlené sofistikované způsoby, jak se ptát a jak odpovědi vyhodnocovat. Týmová práce v knihovnách je klíčová, spolupráce napříč odděleními, ale i s významnými subjekty v komunitě přinese knihovně zisk. Umíme získat finance i z jiných zdrojů? Pokud jsme úspěšná knihovna, knihovna, která má svou identitu (silnou značku) a vytváříme zajímavé projekty, takové, do kterých se ostatní rádi zapojí, nemáme s fundraisingem problém. Sama knihovna si musí umět odpovědět, zda je úspěšná nebo průměrná. Má k tomu řadu indicií, jako jsou statistické ukazatele a různé formy zpětné vazby.

1.2.1 Praktické rady pro budování značky knihovny

Potřebuje knihovna budovat značku? Když vezmeme do úvahy mediální diskuse, zda knihovna přežije do budoucna a v jaké podobě, tak rozhodně ano. Knihovny nabízejí nejen různé druhy informačních zdrojů a informací, ale podílejí se na vzdělávání občanů a zejména na šíření jiné alternativy zábavy, než jakou nabízejí komerční podniky. Podílejí se na vzdělávání v různých oblastech, ale zejména rozvíjejí informační gramotnost obyvatelstva. Měly by dokázat všem, že mají svou cenu, a zdůvodnit smysl své existence. Vysvětlit lidem, že když budou klienty knihovny, stanou se součástí konkrétních skupin lidí. Co získají, co jim konkrétně přinese členství v knihovně. Knihovny udržují kulturu národa, sofistikovaně uchovávají paměť národa, nehledí přitom na výhody a na okolnosti. Zkusme si definovat značku. Začněme tím, že zdůrazníme, co není značka a v čem se často chybuje. Značka není logo, není produkt (v případě

knihoven VKIS), není název knihovny a není ani označení KNIHOVNA. Jedná se o vnitřní pocit člověka. Lidé se z 90 % rozhodují emotivně a intuitivně. Značku tedy definují lidé. „Značka není to, co říkáme my, ale to, co říkají oni – uživatelé.“ (Hrubý, 2012). Dobrá značka je unikátní, měli bychom tedy hledat, v čem jsme jedineční, co děláme, čemu se nikdo jiný nevěnuje. Dobrá značka vytváří tzv. kmeny (fanoušky, lidi, kteří značku preferují). Nejen v pozitivním, ale i v negativním smyslu slova. Adam Hrubý hovoří o síle značky, která se dá vypočítat.

Knihovny existují od 7. st. př. n. l. (Aššurbanipalova knihovna v Ninive) a budou existovat, dokud budou existovat knihy a lidé. Nikdo nic lepšího nevymyslí. Pokud knihovny pochopí dobře svou roli v současné společnosti a stanou se vzdělávacími a komunitní centry, mají před sebou slibnou budoucnost. Cílem je nabízet špičkové služby a stát se úspěšnou knihovnou, vybudovat silnou značku knihovny.

SÍLA ZNAČKY = IDEA × IDENTITA KNIHOVNY

IDEA – myšlenky a hodnoty × **IDENTITA** – vizuální styl, slogany, cool ceo (hrdina), místo obdivu, brand story (příběh), uniforma, ambasadoři (fanoušci, kteří si značku oblíbili a posouvají ji dál).

Identitu knihovny tvoří firemní kultura, komunikační politika a pozitivní image knihovny a knihovníků. Identita souvisí s úspěchem knihovny. Jde především o kvalitní služby, vhodnou a účelnou prezentaci knihovny (PR), vystupování zaměstnanců a kulturní prostředí knihovny. Identita knihovny má svou vizuální stránku (barvy, loga, písma, obrazové motivy – působící jako celek), která pomáhá knihovnu rozlišit v záplavě informací, slouží k její identifikaci. Firemní styl je vystupování manažerů a zaměstnanců knihovny, styl jejich komunikace a prezentace. Identita knihovny představuje určitou vizi, která se opírá o hodnoty a naplnění dlouhodobých cílů. Vytváří obsahové a formální hledisko pro vytváření image. Identita knihovny je cílevědomým vytvářením strategie vnitřní struktury, fungující knihovny a vnější prezentace v místě. Vyjadřuje vlastní specifičnost, originalitu a nezaměnitelnost. Důležitou roli zde hraje komunikační politika, design a jednání, které přímo podporuje image knihovny.

Image knihovny je obraz, celková prezentace, jakým způsobem okolí vnímá a hodnotí celou knihovnu. Neopírá se jen o strategickou vizi a hodnotový systém, ale využívá emotivní prvky. Vzhled a prostředí

knihovny dotváří její image. Image ovlivňuje také komunikační politika, firemní kultura, jaký dojem vytváří zaměstnanci na uživatele, jaké aktivity knihovna provozuje atd. Pokud chce knihovna vědět, jak ji veřejnost vnímá, co si o ní myslí a co o ni říká, musí se umět kvalifikovaně zeptat. Výzkumy veřejného mínění v místě, kde knihovna působí, pomohou lépe budovat image knihovny. Také vymezení etických kodexů, charty zákazníků a jejich dodržování mají pozitivní vliv na image. Programová péče o uživatele, kvalitní služby, příjemná komunikace spoluvytváří image knihovny. Podmínkou jsou dobré mezilidské vztahy na pracovišti. Všechny tyto prvky by měly tvořit součást strategie knihovny.

Obr. 7: Definování značky (Keller, 2007, s. 245)

Michael Kaiser tvrdí, že bez identity knihovny nemá marketing a ani fundraising šanci uspět. Klíč k úspěšnému fungování kulturních organizací spatřuje M. Kaiser především v kombinaci špičkového uměleckého programu (v případě knihoven špičkových služeb), kvalitního a cíleného marketingu a na ně navazujícího propracovaného fundraisingu. Strategické plánování organizace vychází z vymezení a přesné formulace jejího poslání a vypracování externí a interní analýzy prostředí. Je nutné se vymezit vůči konkurenci, být výjimeční. Organizovat méně aktivit, ale takových, které knihovnu zviditelní, (M. Kaiser hovoří o zážitkových aktivitách). Rozvíjet cíleně vztahy s novináři a médii. Obrátit se na slavné

osobnosti komunity, zapojit je do propagace knihovny a do aktivit. Slavné osobnosti přitahují mediální pozornost. Je nutné inovovat propagaci, žádný mediální hit netrvá věčně. Zdůrazňuje, že většina činností přispívajících k dobrému obrazu knihovny je zadarmo. Jedná se především o knihovníky, kteří svou kvalitní prací propagují knihovnu nejlépe. Lidé nejvíce preferují osobní doporučení. Je vhodné zaměřit svou pozornost na vybrané skupiny uživatelů – seniory, maminky na mateřské dovolené, nezaměstnané, mládež apod. Málo využívaná spolupráce s ostatními organizacemi v místě je chybou. Konkurenci nejlépe porazíme, když se s ní spojíme. Vzájemně si můžeme prospět a posílit své pozice.¹³

Obr. 8: logo firmy APPLE

Podle aktualizovaného žebříčku Interbrand, který každoročně vyhláší sto nejlepších globálních značek (Best Global Brands), se v roce 2020 nejlépe dostala značka Amazon (téměř 10 bn. korun). Na druhé místo dosáhla značka Apple, třetí se umístila firma Microsoft a čtvrtá Google. Více značky APPLE zní: počítače nejsou nepřítel, krásný HW a funkční SW. Produkty firmy APPLE jsou nejen funkční, ale mají i svůj charakteristický design – převládá stříbrná barva, barevnost, oblé rohy apod. Kvalita produktů a kultivovaný projev firmy jako celku vyvolává pozitivní emoce u klientů (BrandZ, 2020).

1.2.2 Příklady loga knihoven

Obr. 9: Logo Knihovny Matěje Josefa Sychry ve Žďáře nad Sázavou, Knihovna Matěje Josefa Sychry ve Žďáře nad Sázavou (<http://www.knihzdar.cz/>)

¹³ <http://am.artsmanager.org/kcblogs/default.aspx>

Logo ve tvaru otevřené knihy bychom označili jako zajímavé.

Obr. 10: Logo Moravské zemské knihovny v Brně, Moravská zemská knihovna v Brně (<https://www.mzk.cz/>)

Logo ve tvaru knih na regále. Evokuje písmena M a Z. Variabilní, využívají lomítka a barevné varianty – identifikace podlaží. Logo bychom označili jako velmi zajímavé.

Obr. 11: Logo Národní technické knihovny, Národní technická knihovna (<https://www.techlib.cz/cs/>)

Logo v různých variantách technických prvků. V budově najdete např. na schodech údaje, kolik kalorií spálíte, na kterém schodu ad. Logo bychom označili jako fascinující.

Obr. č. 12) reklamní tašky Národní technické knihovny

Při budování značky musíte vědět, koho chcete oslovit, kdo jsou cílové skupiny, které chcete zasáhnout. Než zadáte ztvárnění loga designérovi, měli byste znát odpovědi na otázky (Hrubý, 2012):

1. Kdo jsme?
2. Kdo by o nás měl vědět? (Cílové skupiny)
3. Jak se o nás dozví? (Marketing)
4. Proč bychom ho měli zajímat?

1.3 Sledování trendů a budování identity knihovny

V souvislosti se směřováním a rozvojem knihoven hovoříme o jejich konkurenceschopnosti. Chápeme ji jako schopnost udržet či zvýšit svůj podíl na trhu v oblasti zpřístupňování informačních zdrojů a informací. Hovoříme o optimálním využití a zhodnocení lidských a finančních zdrojů, které má knihovna k dispozici. Úkolem managementu je hledat pomyslný klíč k úspěchu knihovny. Oblasti sledování trendů a budování identity knihovny by měly být dlouhodobě v zorném poli managementu, protože bez jejich zvládnutí nemá knihovna šanci uspět.

Sledování trendů v knihovnictví

Trend (angl.) znamená směřování, tendenci spíše dlouhodobého procesu změny. Užívá se v běžné řeči i ve vědách o současně probíhajících a těžko předvídatelných změnách, zejména v hospodářské a kulturní oblasti. Trendsetter je osobnost, autorita nebo instituce udávající trendy. V knihovnách jsou nositelkami trendu významné komerční instituce:

- **OCLC a RLG** – neziskové počítačové a výzkumné organizace pro knihovny.
- **CENL** – společnost ředitelů národních knihoven a národní knihovny, včetně akademických knihoven, které určují směr.
- **IFLA** – Mezinárodní federace knihovnických asociací a institucí – organizace, zastupující zájmy uživatelů knihovnických a informačních služeb. Představuje globální pohled na knihovnictví a knihovnickou profesi.

- **LIBER** – Sdružení evropských vědeckých knihoven. Výzkumné programy, projekty. Odborná periodika, sborníky z konferencí a šedá literatura. (Katuščák, 2012)

Trendům se věnuje časopis **Library Trends**.¹⁴ Trendy v různých oblastech se sbíhají a směřují k vytvoření nového sociálního sektoru. Ve hře je kreativní průmysl a kreativní ekonomika. Jeden silný proud ICT, který ovlivňuje demografická křivka, dnes nabízí jiný typ sociální komunikace. Profese knihovník a informační pracovník závisí na prudkém rozvoji společnosti. Technologie se vyvíjí rychleji, než jich lidé dokážou využívat. V dnešní době hovoříme o managementu znalostí a knihovník by měl být manažerem znalostí. Knihovníci jsou mnohdy konzervativní a nechtějí měnit své zažité pracovní postupy, což může v důsledku vést až k likvidaci jejich profese. Hlavním úkolem knihoven je soustavně zlepšovat služby, věnovat se metodologii projektování služeb – testování, analýzám atd.

Pokud se chceme věnovat problematice změn v prostředí veřejných knihoven, musíme se zamyslet nad skutečností, jak se změnily požadavky uživatelů na získávání informací a dokumentů. Knihovny zde byly před vynálezem knihtisku a budou i po něm, tvrdí prof. M. Konvit. Přitom vnímá knihovnu jako instituci, která bude i nadále poskytovat služby veřejnosti. Co se mění, je její obsah. Knihovny už nejsou jediné, které nabízejí zaznamenaný obsah svým uživatelům. Služby knihovny ovlivňují informační a komunikační technologie, proto je nutné sledovat firmy, které je vyvíjejí. V segmentu telefonů začala fáze konvergence. To znamená, že všechna zařízení, na která jsme byli zvyklí (fotoaparát, kamera, přehrávač, dálkový ovládač, kalkulačka, počítač ad.) se postupně sloučí do jednoho chytrého koncového zařízení.

Dnešní malé děti považují klasickou knihu a časopis za rozbitý iPad. Dotýkají se tištěných stránek, a když se nic neděje, odcházejí. Jedná se o generaci, která se narodila do prostředí počítačů a nových technologií. Zároveň budoucí zákazníci knihoven, kteří považují současné vymoženosti za samozřejmost a budou je po knihovně požadovat. Knihovny by měly vsadit na poskytování kvalitních a prověřených informací. Cílovou skupinu by měli tvořit lidé, kteří do knihoven nechodí. Z průzkumů vyplývá, že na knihovnu se obrací každý pátý až šestý člověk v případě potřeby doporučené četby. To je pro knihovny výzva. Knihovny se

14 The Johns Hopkins University Press

budou muset vypořádat s tím, že nebudou vlastnit obsah knih. K dalším trendům, které by mohly ovlivnit budoucnost knihoven, patří: mobilita, všudypřítomnost a pohotová konkurence. Když informaci nenabídne knihovna, nabídne ji ochotně někdo jiný. Knihovny budou muset reagovat na změny mnohem pohotověji. Masová digitalizace a odstraňování jazykové bariéry jsou nové skutečnosti, které ovlivní činnost a služby knihoven. Průzkumy dále potvrzují, že knihovny jsou stále oblíbené, což je dobrá zpráva a skutečnost, na které se dá stavět. Je nutné promyslet, co by měly knihovny uživatelům nabízet a na co se skutečně zaměřit.

Osobně vidím budoucnost veřejných knihoven v jejich komunitní funkci. Měly by se přetvořit v prostředí, kde se uživatel dostane k informaci komfortně a především rychle. Stát se garantem kvality a odbornosti v práci s informacemi a institucemi, které se věnují celoživotnímu vzdělávání zejména v oblasti informační gramotnosti apod. Mnohé knihovny to pochopily a budují své strategie podle uvedených trendů. Veřejné knihovny by se mohly stát komunitními centry s přidanou hodnotou. Zdůrazňovat lokální aspekty, souvislosti, které jsou specifické pro danou komunitu. Také by měly experimentovat s prostorem pro uživatele. S fyzickým i virtuálním. Knihovny jsou službou a ve službách hraje klíčovou roli zapálený, kvalifikovaný a kompetentní knihovník. Personální politice se budou muset knihovny věnovat v budoucnu mnohem více (Kocourek, 2013).

Co ovlivňuje identitu a image knihovny

Knihovny se potýkají s konkurencí v globalizačním prostředí a hledají svou novou image. Významným prvkem a předpokladem úspěchu organizace se tak stává i dojem, jakým knihovna působí, respektive to, jak je vnímána vnějším okolím.

Obr. 13: Komponenty identity a image knihovny (Veber, 2000, s. 630),
upraveno autorkou

Identita organizace („corporate identity“) se skládá z těchto pěti faktorů:

1. **Design knihovny** – logo knihovny spojené s vizuálními, popřípadě zvukovými atributy, ale i barvy knihovny, styl písma a jiné symboly knihovny.
2. **Kultura knihovny** – komplex hodnot, norem, zvyků a obyčejů, mýtů, rituálů a ceremonií, základních přesvědčení a mínění, pořádků a pravidel, vzorů, postojů a nepsaných zákonů, které podmiňují chování, jednání a vystupování všech zaměstnanců knihovny.
3. **Chování knihovny** – způsob chování a jednání zaměstnanců knihovny navzájem a vůči okolí, reakce knihovny na určité podněty (např. uživatelů, státní správy) – chování knihovny se odvíjí od kompetentnosti a schopnosti manažerů.
4. **Komunikace knihovny** – Knihovníci komunikují s uživateli, dále s kolegy a nadřízenými. Nadřízení komunikují jednak směrem do celé komunity (se zřizovatelem) a jednak s podřízenými zaměstnanci a zprostředkovaně s uživateli. Firemní kulturu a celkovou atmosféru v knihovně vytváří vedení knihovny, zejména ředitel. Je nutné promyslet, zda je vnitroknihovní komunikace efektivní a účelná. Je základním nástrojem řízení v knihovně. Vytvoření pozitivního komunikačního klimatu v knihovně, kde proudí a vyměňují se informace bez zkrslování a bez komunikačních bariér a kde jsou zaměstnanci motivováni spolu komunikovat, je dobrým předpokladem pro efektivní vnitroknihovní komunikaci. Každý zaměstnanec knihovny by měl mít potřebné informace pro svou práci. Měl by chápat smysl své práce a vědět, jak knihovna funguje. Týmové aktivity by měly být dobře organizované a koordinované. Dále je důležité podporovat formální, ale i neformální pracovní vztahy a vytvářet pozitivní postoje zaměstnanců ke knihovně. Pro funkční vnitroknihovní komunikaci (záleží na typu a velikosti knihovny) je nutné nastavit dva až tři komunikační kanály. Dále je nutné dbát na komunikační kompetence zaměstnanců, kteří vnitroknihovní komunikaci zajišťují. Hovoříme o vertikálním komunikačním kanále (mezi vedením a zaměstnanci), horizontálním (komunikace mezi zaměstnanci) a v případě větší knihovny o diagonálním komunikačním kanále (tzv. otevřené dveře k řediteli).
 - **Vertikální komunikační kanál:** slouží k předávání informací mezi vedením a zaměstnanci. Vedení by mělo touto cestou

sdělovat dlouhodobé (strategické) a krátkodobé (taktické a operativní) plány, včetně toho, jakou roli v těchto plánech hrají zaměstnanci a co je od nich očekáváno.

- **Horizontální komunikační kanál:** zaměstnanci by spolu měli hovořit o svých úkolech. Ne vždy se tato komunikace vyvíjí bez problémů. Ve hře je rivalita, nesympatie nebo nedostatek času vše v klidu projednat a domluvit.
 - **Kanál diagonální:** doporučuje se v případě velkých knihoven, kde pracuje hodně zaměstnanců (padesát a více). Jedná se o možnost obejít obvyklý postup. Pokud chce zaměstnanec řešit neodkladnou záležitost, obejde své přímé nadřízené a věc pro urychlení projedná přímo s nejvyšším nadřízeným (ředitelem knihovny).
5. **Služby a produkty knihovny – veřejné knihovnické a informační služby (VKIS)** představují proces získávání, zpracování, zprostředkování a uchovávání knihovních jednotek (všech druhů tištěných i elektronických dokumentů). Zprostředkováním myslíme výpůjční služby – prezenční, absenční, meziknihovní výpůjční služby a mezinárodní meziknihovní výpůjční služby (dodání dokumentu z jiné knihovny). Knihovní zákon č. 257/2001 Sb., o knihovnách a podmínkách provozování veřejných knihovnických a informačních služeb, definuje služby takto:
- zpřístupňování knihovních dokumentů z knihovního fondu nebo prostřednictvím meziknihovních služeb z knihovního fondu jiné knihovny;
 - poskytování ústních bibliografických, referenčních a faktografických informací a rešerší;
 - zprostředkování informací z vnějších informačních zdrojů, zejména informací ze státní správy a samosprávy;
 - umožnění přístupu k vnějším informačním zdrojům, ke kterým má knihovna bezplatný přístup, pomocí telekomunikačního zařízení.

Tyto služby jsou knihovny ze zákona povinny poskytovat bezplatně. Provozovatel knihovny má právo požadovat po uživateli služeb náhradu skutečně vynaložených nákladů (poštovné za MVS a MMVS, registrační poplatky ad., cena vychází z přesné cenové kalkulace poplatku). Provozovatel je dále povinen vydat knihovní řád, ve kterém stanoví práva a povinnosti uživatele služeb knihovny a práva a povinnosti provozovatele

knihovny. Knihovní řád musí vycházet z platné legislativy, která je nadřizena jeho ustanovením, a tudíž nesmí být v rozporu s příslušnou legislativou. Knihovní řád vychází z občanského zákoníku (smlouva o výpůjčce), z knihovního zákona, ze zákona o ochraně osobních údajů, z autorského zákona ad. platných právních norem. Součástí knihovního řádu je ceník služeb (skutečně vynaložených a po uživateli požadovaných nákladů na službu). Ministerstvo kultury vydalo metodický pokyn Standardy VKIS. Knihovna může nabízet i jiné informační produkty, například digitální knihovny. V případě služeb je důležité, aby knihovna dbala na jejich design, dostupnost a efektivnost, měla zpracované ekonomické kalkulace na všechny poplatky a systém zpětné vazby. Knihovna by měla propracovávat systém kvality svých služeb a informačních produktů.

Identita se projevuje jak dovnitř knihovny, tak vně knihovny. Vnější materiální aspekt identity by měl být rozšířen o vnější vzhled knihovny – vstup do knihovny, fasáda budovy, prostranství a okolí knihovny, jednotné a logické uspořádání půjčoven, uniforma zaměstnanců knihovny. Vnitřní materiální aspekt identity souvisí s kvalitou vybavení pracoviště, s úrovní sociálních zařízení a další. Vnější nemateriální aspekt identity je spojen především s chováním zaměstnanců vůči vnějšímu prostředí knihovny, ale i s komunikační politikou knihovny, stylem reklamy a propagace vůbec, rovněž i stylem řízení. Identita sleduje vnější odlišnost, jedinečnost a osobitost knihovny. Image knihovny znamená, jak tuto prezentaci knihovny vnímá veřejnost, jaký obraz si veřejnost, ale i zaměstnanci vytvoří o knihovně, jak ji vnímají. Identita je prostředkem ovlivňování image knihovny, image knihovny je výsledkem působení všech faktorů identity knihovny. Identita je tím, jaká knihovna je nebo chce být, image je veřejným obrazem této identity. Budování identity a image knihovny je dlouhodobou a velmi pracnou záležitostí, znehodnotit ji lze mnohem rychleji. Například špatnými zkušenostmi uživatelů se službami knihovny, špatnou nebo nevhodnou komunikací, problémovými vztahy a podobně.

Kultura knihovny – je specifické prostředí knihovny vyžadující od zaměstnanců určité chování. Pod pojmem kultura knihovny chápeme typické jednání, uvažování a vystupování zaměstnanců knihovny. Je odrazem lidských dispozic, myšlení a chování lidí v knihovně. Skládá se ze tří hierarchicky uspořádaných rovin. První jsou vnímatelné atributy (symboly, styl oblékání, styl komunikace a rituály knihovny). Druhou rovinu představují pravidla jednání, způsob tvorby strategie a cílů, informovanost zaměstnanců o dění v knihovně, vymezení odpovědností

a pravomocí, uplatňovaný styl řízení, podoba a tvorba motivačních faktorů, internacionalita a další. Třetí rovina je o základních životních představách, které jsou nevědomé a vznikají spontánně. Knihovna buďto kulturu má anebo je svébytnou kulturou (nemá oporu v předpisech a instrukcích), skutečnost je u většiny zaměstnanců silně zakořeněna a zažita. Záleží na vedení knihovny, zejména na osobě ředitele, který vytváří kulturu knihovny svou osobní přesvědčivostí, vlastním příkladem, silou argumentů a dobrým přístupem k jednotlivým zaměstnancům, a na dobře fungujícím systému personálního řízení. Toto pojetí je náročnější pro management, zato však stabilnější. V takovém případě jsou zaměstnanci knihovny loajální ke knihovně jako celku. Panuje v ní pozitivní sociální klima. V reálném životě jde spíše o kompromis obou přístupů.

Základní rysy zdravé kultury knihovny vycházejí z její strategie. Kritika se nepotlačuje, zaměstnanci knihovně věří a podporují ji navenek, panují zde kvalitní mezilidské vztahy, zaměstnanci se mohou veřejně vyjadřovat a přicházet s vlastními nápady. Management nenařizuje, nerozkazuje, ale povzbuzuje a podporuje – koučuje. Kodex etiky českých knihovníků není jen prázdný dokument, ale norma, která je pro zaměstnance závazná. (Veber, 2000, s. 630–635)

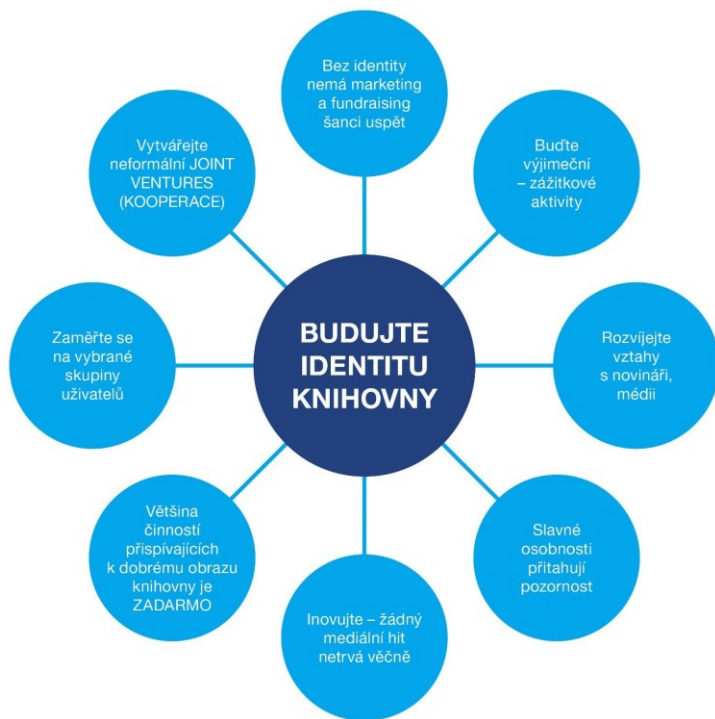
1.3.1 Osm faktorů, kterými podpoříte identitu knihovny

1. **Bez identity nemá marketing a ani fundraising šanci uspět.** Jedině úspěšná knihovna dokáže efektivně využívat marketingové a fundraisingové nástroje. Knihovna musí být známá a oblíbená, aby dokázala získat podporu pro své fundraisingové projekty. Klíč k úspěšnému fungování kulturních organizací spatřuje především v kombinaci špičkového uměleckého programu (v případě knihoven prvotřídních služeb), kvalitního a cíleného marketingu a na ně navazujícího propracovaného fundraisingu. Strategické plánování knihovny vychází z vymezení a přesné formulace jejího poslání a vypracování externí a interní analýzy prostředí knihovny. Externí analýza zkoumá geografický dosah, určuje cílové skupiny uživatelů, sleduje konkurenci. Interní analýza zjišťuje silné a slabé stránky knihovny, její příležitosti a hrozby (SWOT analýza). Dále analyzuje lidské zdroje a činnosti knihovny.
2. **Bud'te výjimeční a organizujte zážitkové aktivity.** Knihovny by měly (podle velikosti) uspořádat minimálně jednou ročně PR atraktivní

událost, o které by se nejen psalo, ale i hodně mluvilo mezi lidmi. Chce-li knihovna zaujmout pozornost, musí být výjimečná. Všechny aktivity knihovny, které jsou výjimečné, ojedinělé, atraktivní, představují hlavní prostředek formování její identity. Pozornost přitahují známí umělci, známé hudební skupiny, a je proto vhodné s nimi navázat spolupráci. Velkolepá akce se neobejde bez předem připraveného projektu, na který je potřeba získat finance (sponzory).

- 3. Rozvíjejte vztahy s novináři a médii.** Správnou komunikační politikou může knihovna přesvědčit a získat na svou stranu představitele veřejného mínění, získat je pro své cíle. Dobrý dojem se nedá vybudovat bez kvalitních služeb. O službách a aktivitách knihovny musí vědět všichni. Vhodné je založit např. „Klub přátel knihovny“, členové klubu pomáhají knihovně zajišťovat účinný lobbying, spolupodílejí se na jejích aktivitách apod. PR hraje důležitou roli v prezentování knihovny. Spolupráce se všemi médii a využívání všech nástrojů PR spoluvytváří obraz knihovny v místě. Dobrá pověst knihovny se buduje dlouho a pracně. Mezi zásady, jak toho docílit, patří především zdvořilé jednání, analýza stížností, odměňování věrných uživatelů, sledování a poučení se od konkurence, neustálé inovování, profesionální obsluha ad. Veškeré nástroje PR nejsou nic platné, když se uživatel setká v knihovně s nepříjemnou (nekompetentní) obsluhou. Obsluha v knihovně by neměla zapomínat na obchodní pravidlo – „úsměv prodává“. Úsměv knihovníka nic nestojí, a přitom je k nezaplacení. K propagaci je vhodné využít všech médií (rozhlas, místní televize, tisk), také vývěsní plochy v místě, kde knihovna působí. Velmi osvědčený je „billboard“, který se umístí na budovu knihovny, je vidět a zaručeně osloví. Na větší akci se vyplatí spolupracovat s dalšími významnými institucemi v místě. M. Kaiser radí vyhlédnout si svého novináře, zvat ho například na snídaneč a hovořit s ním o knihovně. Zjistit přímo u zdroje, co by bylo mediálně zajímavé. Knihovny, které se chtějí zviditelnit v médiích, musejí organizovat takové akce, které přitahují mediální pozornost.
- 4. Pořídte plakáty se slavnými osobnostmi komunity, kde knihovna působí.** Mohou to být sportovci, herci, zpěváci apod. Pozvěte je na zahájení PR akce, udělejte z nich čestné čtenáře, fanoušky knihovny atd.

5. **Inovujte, žádný mediální hit netrvá věčně.** Mediálně přitažlivou akcí je Noc s Andersenem. Je potřeba vymyslet další takto úspěšné akce, o kterých se bude hodně hovořit a které budou skloňovány ve všech médiích.
6. **Většina činností přispívajících k dobrému obrazu knihovny je zadarmo.** Nejlepší reklamou knihovny jsou kvalitní služby. Poctivá práce knihovníků ve službách je reklama, která knihovnu nic nestojí a je základním kamenem identity a image knihovny. Image knihovníka a image knihovny nesmí být v rozporu.
7. **Zaměřte se na vybrané skupiny uživatelů.** Pokud nesměřujete reklamu na cílové skupiny, ale na celou komunitu, neuspějete. Taková reklama většinou nezasáhne nikoho. Úspěšná knihovna pracuje s cílovými skupinami uživatelů, na které soustředí své služby a propagaci.

Obr. 15: Budování identity knihovny podle M. Kaisera

8. **Vytvářejte neformální silné spojení.** Spojte se s konkurencí a vytvořte neformální společný podnik. Ve spojení je obrovský potenciál. Znásobte přednosti a zkušenosti s dalšími institucemi v místě a vytvářejte společné fundraisingové projekty, které tak mají daleko větší šanci uspět.

1.4 Strategické plánování a fundraisingové techniky v knihovnách

Strategický plán popisuje, kde se knihovna nachází a kam dlouhodobě míří. Definovali jsme si význam strategického řízení pro veřejné knihovny. Strategické řízení vychází ze strategického plánování. Strategické řízení obnáší čtyři základní fáze: strategické analýzy, formulaci strategie, implementaci strategie a strategický controlling. Hlavní činností managementu knihovny jsou fundraising, marketing, finanční řízení a vedení a řízení lidí. Zdůraznili jsme také význam značky pro úspěšnost knihovny. Knihovna, která má svou identitu (silnou značku) a vytváří zajímavé projekty, nemá problém získat možné sponzory. Zmínili jsme také nutnost sledování trendů a vliv firemní kultury na úspěšnost knihovny. Základní rysy zdravé kultury knihovny vycházejí z její strategie. Kultura knihovny je specifické prostředí knihovny vyžadující od zaměstnanců určité chování. Záleží na vedení knihovny, zejména na osobě ředitele, který vytváří kulturu knihovny svou osobní přesvědčivostí, vlastním příkladem, silou argumentů a dobrým přístupem k jednotlivým zaměstnancům, a na dobře fungujícím systému personálního řízení.

Strategické plánování v prostředí veřejných knihoven

Veřejné knihovny trápí nedostatek financí. Jednou z možností, jak se s tím vyrovnat, je efektivně a s předstihem plánovat. Plánování v knihovnách se tradičně zaměřuje na provozní záležitosti, jako např. kolik financí vynaloží knihovna na nákup nového knihovního fondu, kolik potřebuje na mzdy, na aktivity a na provozní výdaje, jako je cena energií, služeb a další. Jedinou finanční položkou, kde se dá ušetřit, je položka na nákup knih, mzdy jsou dané a provozní výdaje rovněž. Finance na aktivity se knihovna snaží získat z jiných zdrojů, většinou grantových. Dalo by se tedy říci, že knihovny plánovat umějí a nemají

s tím větší potíže. Co se ale ukazuje jako problematické, je skutečnost, že plánování v knihovnách většinou postrádá strategickou perspektivu, tzn. formulování jasného poslání, analýza vnějších a vnitřních faktorů, které ovlivňují dosažení stanoveného poslání, a směru, kterým by knihovna měla jít, když chce uspět.

Strategické plánování umožňuje vhléd do provozní mašinerie a vytvoření širšího kontextu knihovny jako celku, který je zasazen do konkrétního prostředí a chce s ním být v symbióze. Zatímco provozní otázky se týkají konkrétních služeb, kdo, kdy, v jakém rozsahu a kvalitě je zprostředkuje, strategická analýza naznačuje dlouhodobé důsledky tohoto rozhodnutí pro knihovnu. Budou služby využívány, zviditelní se knihovna, přiláká nové uživatele a potenciální sponzory? Vážný nedostatek financí spouští řetězovou reakci. Nakoupíme méně knih, poskytneme méně služeb, omezíme provozní dobu, případně nebudeme pořádat aktivity, a to všechno roztáčí spirálu poklesu zájmu uživatelů o knihovnu. Naučili jsme se vše svalovat na špatnou ekonomiku, na celosvětovou ekonomickou krizi, avšak problémy někdy plynou z neschopnosti rozpoznat změny v prostředí a umět na tyto změny pohotově a efektivně reagovat.

Analýza prostředí, ve kterém knihovna působí, ve spojení s objektivní analýzou vlastních silných a slabých stránek se ukázaly jako zásadní pro stanovení nejefektivnějšího způsobu, jak dosáhnout cílů knihovny. I když je knihovna neziskovou organizací, měla by používat techniky řízení a vedení lidí z komerčního prostředí. Na knihovny je nutné pohlížet z podnikatelské perspektivy a provádět změny založené na zkušenostech a konkrétních výsledcích. Což znamená formulovat poslání, i když se v našem případě nejedná o zvyšování zisku, ale o zvyšování počtu lidí, kteří služby knihovny využívají. Pokud má knihovna definované kvalitní poslání, je pro ni snazší plnit dlouhodobé cíle, podporovat komunikaci mezi zaměstnanci a veřejností a přesvědčovat možné sponzory o své jedinečnosti a úspěšnosti.

Význam strategického plánování v knihovnách

Tvorba strategického plánu obsahuje strategické situační analýzy, formulování strategického rámce, definování strategických cílů a základní postupy naplnění strategických cílů (Šedivý, 2009, s. 28). Nejcenějším majetkem knihovny jsou její zaměstnanci a uživatelé. Strategický rámec

v knihovnách tvoří poslání, vize a hodnota knihovny. Vedoucí bez vize nemá šanci vybudovat úspěšnou knihovnu. Měl by zejména umět vycházet s lidmi, rozumět jim a chápat jejich motivy. Téma spolupráce se sklouňuje ve všech pádech, ale čím více se o spolupráci hovoří, tím méně se s ní v praxi setkáváme. Zaměstnanci by měli táhnout za jeden provaz, což mimo jiné znamená sdílet kvalitní poslání. Dokáže každý zaměstnanec jasně a přesně formulovat, co se snaží dělat, pro koho a v jakém rozsahu? Kam knihovna směřuje a proč? Dobrý vedoucí by měl lidi stmelovat a vytvářet pro spolupráci kvalitní podmínky. Přemýšlí vedoucí o tom, zda zaměstnanci chodí do práce rádi, zda jsou správně motivovaní, či zda využívají svůj osobní potenciál ve prospěch knihovny? Posláním je vhodné začít, protože posláním věříte v úspěch.

Posláním v případě knihovny není zisk a uvědomit si, co je cílem snažení v knihovnách, není vůbec snadné. Poslání by mělo být stručné, kompletní, jasně formulované a mělo by dávat smysl. Správné poslání je základem pro dobré plánování a pro tvorbu sponzorského programu (fundraisingových projektů). Plánování je ústředním prvkem vytváření zdrojů. Dobrý plán je vynikající motivací, hovoříme společně o tom, co bude a na co se v knihovně těšíme. V prostředí veřejných knihoven by mělo být na prvním místě strategické plánování, které se používá např. při rozvoji veřejných knihovnických a informačních služeb aj. a které využívá intuice nejvyššího managementu. Je dlouhodobé. Na druhém místě je plánování taktické, jež má na starosti zajištění různých operací na nižších úrovních, např. koncepce služeb. Časový horizont je zde kratší. Na třetím místě je plánování operativní. Využívá se k dosažení cíle a většinou popisuje konkrétní kroky. Časový horizont je nejkratší (dny, týdny). Knihovny připravují záměry jednotlivých oddělení, útvarů, úseků a na ně navazuje pečlivý finanční plán – rozpočet pro další kalendářní rok ad. plány.

1.4.1 Metodika strategického plánování podle M. Kaisera (2009)

Metodika strategického plánování se podle M. Kaisera dělí na tři hlavní úkoly. Prvním úkolem je pečlivá příprava. Než začneme se strategickým plánováním, je nutné si uvědomit, jaký má význam pro knihovnu a že ho skutečně chceme. Tvoříme strategický rámeček, formulujeme poslání

a plánujeme motivaci. Všichni v knihovně musí chápat smysl strategického plánování a ztotožnit se s posláním knihovny. Druhým úkolem je zpracování situační analýzy. Jedná se o shromažďování údajů a provádění analýzy prostředí a vnitřní, které odhalí klíčové strategické otázky, jimiž se má strategický plán zabývat. Třetím úkolem je samotné vypracování strategií. Jedná se o strategii služeb, administrativní a finanční strategii, které s největší pravděpodobností povedou k dosažení poslání knihovny – cílů knihovny.

Obr. 16: Metodika strategického plánování podle M. Kaisera (2009)

Analýza prostředí

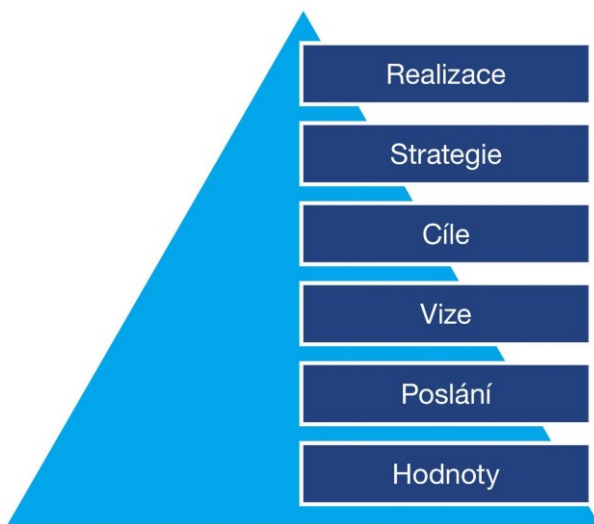
Strategie bez cíle nemá žádný smysl, cíl bez strategie je ovšem pouhým přáním. Formulovat správné poslání nestačí, definování cíle nám nezaručí jejich dosažení. Často se stává, že se vedení knihovny domnívá, že zdokonalení marketingového programu je strategie. Pokud chceme vypracovat funkční strategii knihovny, musíme začít zkoumáním prostředí, v němž se knihovna nachází. Knihovna nežije ve vzduchoprázdnu a nepůsobí na trhu sama. Jsou zde i jiné obsahově blízké instituce, které nabízejí kulturu a veřejné služby. Analýza prostředí má dvě části: zkoumáme kulturní odvětví – knihovnictví a v druhé části zkoumáme konkurenci. Zkoumáním odvětví knihovnictví hledáme faktory, které jsou klíčové pro úspěch knihovny. U konkurence zkoumáme: profil služeb, finanční profil, strukturu řízení, pravomoci zřizovatele, fundraising, marketingovou strategii a metodiku tvorby produktu/služeb.

Vnitřní analýza

Vnitřní analýza je velmi složitá. Musíme být k sobě upřímní a najít odpovědi na otázky, co děláme dobře a co špatně. Pro tento druh zkoumání je vhodná SWOT analýza. Velmi důležitá je rovněž analýza všech činností knihovny. Perfektní znalost vnitřního, ale i vnějšího prostředí knihovny nám pomůže při strategickém plánování. Nestačí shromážďovat data z činnosti knihovny, ale musíme sbírat informace o trhu a zkoumat ho z hlediska našich marketingových produktů – služeb a informačních produktů (např. digitální knihovna aj.).

Rámec pro vypracování strategie

Definujeme poslání a provádíme pečlivé analýzy vnějšího a vnitřního prostředí knihovny a dostupných interních zdrojů. Dále nastavujeme plán realizace a dosažení všeho až do sestavení finančního plánu. Poslání stručně vystihuje podstatu činnosti knihovny, proč knihovna existuje, slouží určitému regionu, vzdělává veřejnost v oblasti informační gramotnosti atd.

Obr. 17: Poslání a vize společnosti Academy of Productivity and Innovations

I.4.2 Fundraisingové techniky

Pojem fundraising vznikl spojením dvou slov **fund** = zásoba, rezerva, kapitál a **raise** = pozvednout, zřít, opatřit. Možný překlad by mohl znít jako „pěstování fondů“ a má na starosti zajištění financí a dalších prostředků nutných pro chod knihovny. Fundraising bývá velmi často spojován s neziskovým sektorem. Zahrnuje soubor činností zaměřených na zdrojové zajištění neziskové organizace založené za účelem konkrétního poslání. Fundraiser prostřednictvím projektů, které zahrnují finančně-ekonomickou strategii organizace pro zajištění dostatečných prostředků pro její chod a činnosti, oslovuje možné donátory. Může se jednat o hmotné i nehmotné zdroje. Marek Šedivý (2012) vysvětluje fundraising takto: „...proces, který se společně s PR, marketingem a lobbingem podílí na kvalitě interních a externích vztahů. Přímo ovlivňuje značku, dobré jméno a image organizace.“ Podle Michaela Kaisera (2009) je fundraising určitý druh byznysu, obchod. Neobcházíte s kloboukem ulici, ale za to, že něco dostáváte, také něco dáváte. A základní úkol uměleckého managementu je najít, co můžeme donátorům za jejich prostředky zpětně nabídnout.

Fundraisingové techniky¹⁵

- **Granty** – v prostředí knihoven velmi oblíbený způsob, jak získat finance na aktivity a rozvoj.
- **Osobní jednání (tváří v tvář)** – jedná se o nejefektivnější metodu oslovování možných dárců, zde je nutné umět vytvořit efektivní databázi možných dárců a najít si k nim vhodnou cestu.
- **Veřejná sbírka** – je sbírka pořádaná k získávání a shromažďování dobrovolných peněžitých prostředků od předem neurčeného okruhu přispěvatelů pro předem stanovený veřejně prospěšný účel, zejména humanitární nebo charitativní, pro rozvoj vzdělání, tělovýchovy nebo sportu, nebo k zajištění ochrany kulturních památek, tradic a životního prostředí.
- **Benefiční akce** – prodej určitých výrobků nebo služeb či založení klubů přátel, jejichž členové pravidelně přispívají na činnost podporované organizace;
- **Inzerce** – kontakt dárce s knihovnou je anonymní, výhodou je možnost oslovení velkého počtu osob najednou.

15 (Šedivý, 2012, s. 45)

- **Internet** – webové stránky knihovny jsou velmi vhodné k oslovení potenciálních dárců, musejí být ovšem aktuální a kvalitní, měly by kopírovat činnost knihovny a nabízet zajímavé online produkty/ služby.
- **Odkaz majetku** – osoba spřízněná s knihovnou jí může odkázat např. svou soukromou knihovnu či finance, věc je třeba ošetřit po právní stránce a promyslet styl jednání s pozůstalými.
- **Věcná podpora** – velmi potřebná, knihovny využívají možnost získání darů (od soukromých firem) pro děti a mládež, pohoštění na nejrůznější aktivity, vybavení knihovny, knižní novinky, nové notebooky či počítače apod.;
- **Dobrovolnictví** – samostatná činnost prováděná ve prospěch druhých bez nároku na finanční odměnu. Častým typem dobrovolnictví je zapojení se do činnosti knihovny. O dobrovolnictví mluvíme v případě, když člověk věnuje něco dobrovolně jiným (může jít o peníze, věci, čas, úsilí) a nežádá za to žádnou finanční náhradu. Důvody k dobrovolnictví bývají většinou morální. Patří mezi ně potřeba pomáhat druhým. Knihovny využívají práci dobrovolníků častěji než dříve, což jim přináší úsporu na mzdách ad. výhody. S dobrovolníkem je nutné uzavřít smlouvu a vše zajistit v souladu s platnými právními předpisy.
- **Sdílený marketing** – „dar ve formě procenta z prodeje“, jedná se o druh podpory, který vyžaduje obvykle delší budování vztahů a jednání mezi soukromým podnikem a podporovanou knihovnou a vyžaduje vzájemnou důvěru.
- **Příspěvek zaměstnanců** – jednorázový nebo stálý, zaměstnanci mají možnost přispět knihovně na konkrétní akci či rozvoj, jedná se o dobrovolný příspěvek, který se zatím u nás v knihovnách téměř nevyužívá.
- **Členské příspěvky** – uživatelé knihovny platí registrační poplatek, je možné vybírat i členské příspěvky, pokud knihovna nabídne např. členství v nejrůznějších klubech, nadstandardní služby apod.
- **Vlastní činnost** – je možné rozvíjet zpoplatněné neboli nadstandardní služby, kterými si knihovna může přispět na svůj provoz (kurzy informační gramotnosti, překladatelská služba, rešeršní služby atd.).

Pravidla úspěšného fundraisingu podle Michaela Kaisera

Buďte skromní a vděční za jakýkoliv příspěvek. Pokud jste odmítnuti, nikdy se netvařte uraženě. Naslouchejte svému potenciálnímu dárci, zjišťujte jeho motivy. Snažte se nabízet dárcům protislužby v souladu s jejich potřebou. Mějte vždy v šuplíku několik fundraisingových projektů, použijte ten vhodný. Pokud nedisponujete zajímavým fundraisingovým projektem, přiznejte to na rovinu. Stoupnete tak v očích dárců. Nikdy nezačínajte rozhovor s dárcem větou „nemáme peníze“, dárci slyší jen na pozitivní informace. Vhodnější je začít rozhovor větou „máme dobrý projekt, který by vás mohl zajímat.“ Dbejte na jednoduchou rovnici: nesmím sháněním dárců utratit více, než získám. Rozděľujte fundraisingové kampaně zaměřené na velké a malé dárci. Mimořádnou pozornost věnujte osobnosti fundraisera. Pokud je fundovaný a ovládá svou práci, má větší šanci uspět. Záleží na tom, jaké má charisma a image. Využijte všech možných kontaktů, přátel a jejich přátel, abyste si vytvořili hustou síť možných dárců a docílili přijetí.

Než začnete s fundraisingovou aktivitou, spusťte kampaň, kterou se dostatečně zviditelníte. Pamatujte, že špatně připravená společenská událost vás může navždy poškodit. Važte si každého potenciálního i současného dárci, snažte se působit seriózně, věnujte dárcům dostatečnou pozornost nejen před uzavřením smlouvy, ale i po obdarování. V dopisech se vyvarujte překlepů, volejte nazpátek, pokud vás nezastihli. Buďte příjemní, upřímní, vlídní, ale ne servilní. Než požádáte dárci o příspěvek, snažte se získat si jeho přízeň předem (zvláště u velkých dárců). Nenechte se odbýt, buďte vytrvalí. Při dialogu s dárcem se vyvarujte knihovnického žargonu. O dárci si zjistěte předem všechny možné informace, zapůsobíte tak profesionálním dojmem. Např. mějte připravený plán propagace pro firemního dárci předem, nečekejte, až vás o něj požádá. Z malých dárců se mohou stát velcí dárci. Rozvíjejte vztahy s dárci, mějte připravené detailní rozborů o své knihovně, o cílových skupinách, aby dárci věděl, když se zapojí, koho vlastně osloví atd. Každý fundraisingový projekt si pečlivě připravte a promyslete s dostatečným předstihem. U větších akcí se doporučuje příprava i dva až tři roky předem (Artsmanager.org, 2022).

Fundraisingová pyramida

Zdravá fundraisingová operace je postavena na obrysu tzv. fundraisingové pyramidy. (Kaiser, K. Michael, 2009) Ve spodních částech pyramidy je mnoho dárců (příspěvky zaměstnanců, členské příspěvky), kteří přispívají ročně jen několika desítkami či stovkami korun. Můžeme je označit za členy knihovny, klubu či za přátele knihovny. Síla této dárcovské skupiny spočívá v množství dárců, nikoliv ve výši příspěvků, které poskytují. Nad nimi je skupina dárců středního významu (tisíce až statisíce korun). Mají ke knihovně většinou osobní vztah. Na vrcholu fundraisingové pyramidy jsou významní dárci, kteří přispívají významnou částkou na rozvoj knihovny.

V České republice získává sektor kultury od dárců finanční příspěvek zhruba ve výši jednoho procenta z potřebné částky na provoz. V knihovnictví je situace ještě složitější. Fundraising není pro knihovny nic nového, nové jsou jiné možnosti, jak touto cestou kráčet a pokusit se zvýšit zmíněné jedno procento na pět či deset procent. Každopádně je fundraising pro knihovny velkou výzvou. Z historického hlediska u nás kulturu vždy financoval (na rozdíl od USA) stát, proto je nutné změnit pohled na fundraising nejen v knihovnách, ale docílit nového nazírání i u potenciálních dárců. Rozpočty většinou stagnují, v horším případě klesají, pokud se chce knihovna rozvíjet i za těchto nepříznivých podmínek, musí se pokusit hledat jiné zdroje financování. Proč nezačít více pracovat s fundraisingem?

2. Marketing knihoven

„Na světě je pouze jedna věc horší než to, když se o vás mluví, a to, když se o vás nemluví.“ (Oscar Wilde)

Marketingu se věnuji řadu let. Nejprve jako vedoucí služeb v Knihovně Jiřího Mahena v Brně, posléze jako ředitelka Knihovny Matěje Josefa Sychry ve Žďáře nad Sázavou, již několik let jako ředitelka Moravskoslezské vědecké knihovny v Ostravě a posledních **šestnáct** let marketing vyučuji na Slezské univerzitě v Opavě. Marketing je tedy již dlouho v centru mé pozornosti. Přesto mám pocit, že čím déle se mu věnuji, tím si více uvědomuji, jak málo o něm vím. Knihovníci mají na marketing

různý náhled. Převládá názor, že je dnes nutností, ale není ojedinělé i mínění, že není potřeba mu přikládat takový význam. Celá řada ředitelů knihoven, kteří už dávno implementovali marketing do stylu řízení, ví, že marketing se vyplatí. Domnívat se, že lidé vědí, jaké služby knihovny nabízejí a co je jejich skutečná a pravá hodnota, je mylné. Mnohdy ani vlastní uživatelé neznají všechny služby, které knihovna nabízí. Nějakým způsobem pracuje s marketingem každá knihovna, o tom není pochyb. Ale jak si vybrat tu správnou marketingovou strategii, aby nám přinesla nové uživatele a užitek, aby se čas i finance vynaložené na její vytvoření a realizaci knihovně vrátily, to už dá hodně přemýšlení. Přemýšlení nad marketingem a určování jeho možností pro veřejné knihovny se bude věnovat druhá kapitola.

Definice marketingu

Existuje celá řada definic marketingu. Není nutné je všechny znát, či dokonce se je učit zpaměti. Marketing přeloženo doslovně znamená tržování. Trh je místo, kde se setkává nabídka knihovny s poptávkou veřejnosti. Marketing je tedy jakýmsi pomyslným mostem mezi zájmy knihovníků a uživatelů/potenciálních uživatelů. Marketing je zejména nástroj řízení, jedná se o manažerský proces, který umožňuje zjišťování, předvídání a uspokojování požadavků uživatelů hospodárným způsobem. Marketing je hledání efektivního způsobu řízení knihovny, který zabezpečí uspokojování potřeb uživatelů i zaměstnanců knihovny. Jde o identifikaci potřeb uživatelů, dále o vymezení cílových segmentů trhu (určování cílových skupin uživatelů podle společných charakteristik) a o vytváření konkurenční výhody.

Henry Assaela definuje marketing jako „*Všechny aktivity určené k identifikování a uspokojování potřeb a přání zákazníka*“.

2.1 Různost marketingu

Marketing je ovlivněn měnící se rolí médií. Spolupráce s novináři má větší smysl než rozesílání tiskových zpráv. Média jsou v propagování knihovny důležitá. Mantra zní v případě knihoven: dobře propagované skvělé služby a informační produkty. Každý knihovník by měl být schopen velmi jasně a přesně formulovat, co se snaží dělat, pro koho

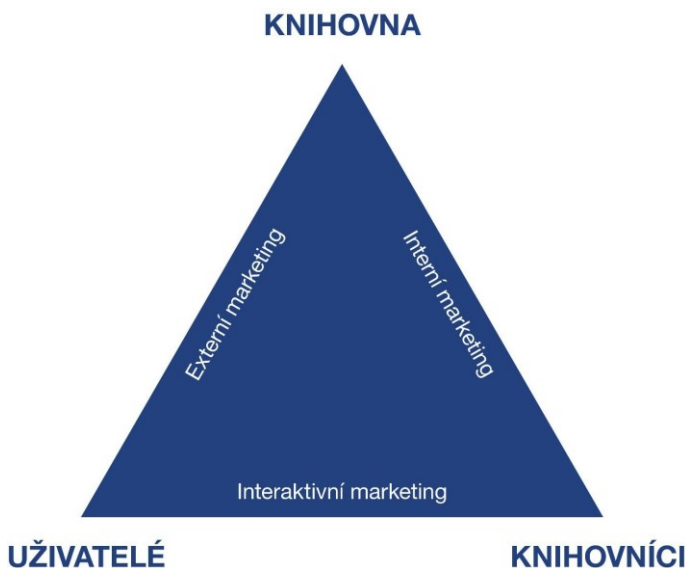
a v jakém rozsahu. Poslání knihovny je základ, mělo by být stručné, kompletní, jasně formulované, srozumitelné a koherentní. Mělo by dávat smysl, každý v knihovně by ho měl znát a být s ním ztotožněný. Poslání hraje roli i v plánování a dalších činnostech knihovny. Pro každou aktivitu bychom měli volit správný druh marketingu. Chceme-li zvýšit návštěvnost, volíme programový marketing. Chceme-li nadchnout veřejnost, volíme institucionální marketing. Největší chybou je, že organizace používají stejný marketing na všechno. Např. v případě, že v knihovně vystoupí známá osobnost, např. Michal Viewegh, vystačíme s informačním marketingem: Michal Viewegh – 20. prosince 2015 – 16:00 hodin. Naopak misionářský marketing používáme u nových, náročných aktivit, nikdo o nich nic neví, a proto musíme k akci poskytnout velké množství informací. Přesvědčujeme lidi jako misionáři o tom, co děláme a proč by toho měli využít. Marketing musíme zacílit na základní skupinu (cílovka), zaměřit ho na celou komunitu nemá smysl. Dále používáme remarketing (opětovný marketing). Trik marketingu spočívá v tom, že jej neustále opakujete. Zákon marketingu zní: nikdy nevyhovíte všem. Musíte použít více přístupu. Marketing musíme zacílit na specifický projekt (marketingová kampaň) a na specifickou cílovou skupinu. Osobní marketing znamená, že se každý v knihovně (od ředitele po vrátného) umí marketingově chovat, že si uvědomuje, že zastupuje knihovnu a je tedy její vizitkou (Artsmanager.org, © 2022).

Institucionální marketing

U institucionálního marketingu se zastavíme déle. Jeho cílem je přilákat potenciální uživatele, nadchnout je. V České republice je zhruba 5 500 veřejných knihoven a z deseti miliónů obyvatel jejich služeb využívá pouhých 14 %. Potřebujeme tedy oslovit zbylých 86 % lidí (potenciální uživatele), aby i oni věděli, že knihovny jsou tady i pro ně. Jedná se o koncept knihovny, jak se prezentovat a propagovat v místní komunitě, v knihovnické komunitě a vůbec na národní či mezinárodní úrovni. Michael Kaiser doporučuje sepsat strategický plán, uspořádat např. „koktejl párty“ nebo „číší vína“ a pozvat všechny významné osobnosti komunity. Stručně (max. 15 minut) jim představit strategický plán (výhled na 3–4 roky). Ještě vhodnější je, když získáte slavnou osobnost, aby vás představila ona. Je nutné, aby vedoucí a všichni zaměstnanci dokázali mluvit o budoucnosti knihovny a věděli, co chtějí (Artsmanager.org, 2022).

Marketing vztahů neboli institucionální marketing

Marketing vztahů nejlépe vyjadřuje rovnoramenný trojúhelník. Všechny strany trojúhelníku jsou stejně dlouhé, protože jsem stejně důležité. Vznikají tři dimenze vztahů: interní, externí a interaktivní. Pokud nefunguje interní a externí marketing, nefunguje ani interaktivní.

Obr. č. 18) Marketing služeb – neboli vztahový marketing (institucionální marketing)

Externí marketing

Odráží celkový přístup knihovny k uživatelům a k trhu. Je charakteristický budováním vztahů s uživateli. Interní a externí marketing vede k posilování loajality obou skupin. Prostředky, se kterými pracuje externí marketing, jsou nabídka, reklama, ostatní komunikační techniky, image knihovny, analýzy a další. Marketing nám pomůže získávat pravidelně a sofistikovaně informace o svých uživateli, protože informací nikdy není dost. Pamatujte, ať nikdy neslibujete nesplnitelné, protože zklamaný uživatel je mnohem horší než mile překvapený. Nastavte si

system měření výkonů, tj. stanovení hodnotících kritérií pro práci ve službách. Příklad do praxe: Udělejte anketu mezi uživateli, ať vyberou svého nejoblíbenějšího knihovníka, a z toho vyjděte při vytvoření vzoru pro ostatní.

Interní marketing

Každý zaměstnanec a útvar v knihovně jsou současně uživatelem a dodavatelem, kvalita služeb závisí na kvalitě každého jednotlivce. Cílem interního marketingu je, aby knihovník znal dobře službu, kterou poskytuje, a aby kvalitně reprezentoval knihovnu. Vedoucí zde pracují s motivací, s osobním růstem lidí apod. Celková strategie knihovny a kultura knihovny se odrážejí v chování zaměstnanců vůči UŽIVATELŮM: jak se knihovna chová ke svým zaměstnancům, tak se její zaměstnanci chovají i navenek.

Interaktivní marketing

Klade vysoké nároky na osobní a pracovní schopnosti pracovníka poskytujícího služby v přímém vztahu k uživateli. Mínění o knihovně si vytváří uživatel při setkání se službou (s knihovníkem). Psychologický fenomén spokojenost uživatele je značně subjektivní. Proto je nutné, aby vedoucí definovali pojem spokojený uživatel a všichni zaměstnanci věděli, jak svou prací tohoto cíle dosáhnou. Rovněž si musí být vědomi toho, že uživatel očekává kvalitní službu, což občas nahrazuje služba reálná.

2.2 Marketingová strategie

PRODUKT – nabízený produkt (např. digitální knihovny) nebo jiné služby.

CENA – prodejní cena a podmínky (v případě knihoven se cena rovná užítku, který uživatel získá, když využije služeb knihovny = společenský prospěch – knihovny nabízejí své služby ze zákona bezplatně).

PROPAGACE – komunikační program v rámci marketingu produktu či služby.

MÍSTO – distribuční a logistické funkce zajišťující dostupnost produktu či služby.

Obr. č. 19) Marketingová strategie

LIDÉ – Lidé v procesu poskytování služeb hrají hlavní roli, protože ovlivňují vnímání uživatelů knihovny jako celku. Spokojenost zaměstnanců je příčinou spokojenosti uživatelů. Proto je potřeba umístit do služeb nejlepší knihovníky s dovednostmi potřebnými pro poskytování služeb (soupeřit o talenty, odměňovat zaměstnance za získání potenciálního uživatele, soupeřit o knihovníka roku atd.). Abychom si takové knihovníky udrželi nebo je získali, musíme být knihovnou, která jim má co nabídnout (vytvořit v knihovně klima péče o zaměstnance a podporovat vzdělávání), vytvořit kvalitní podmínky pro práci apod. Druhou významnou skupinu tvoří samotní uživatelé. Uživatelé služby spoluvytváří, vystupují jako produktivní zdroj a mohou přispívat k jejich kvalitě tím, že kladou otázky či si stěžují. Uživatel může vystupovat i jako konkurent tím, že si službu zajistí sám. Záleží na jeho odborných

možnostech, dostupných zdrojích, časových a ekonomických možnostech atd.

PROCESY – mohou být chápány ze dvou hledisek – rozmanitosti a komplexnosti. Jejich charakter lze v čase měnit těmito způsoby: snížením rozmanitosti a tím dosáhnout určité standardizace, zvýšením rozmanitosti, jehož výsledkem je služba přizpůsobená požadavkům individuálních uživatelů, snížením komplexnosti, což vede ke specializaci, a zvýšením komplexnosti a tím se přiblížit k široké nabídce a univerzálnosti.

Marketingový mix představuje zejména v podnikatelské sféře obecně uznávanou koncepci. Každý prvek v sobě obsahuje celou řadu dílčích aktivit (např. propagace zahrnuje reklamní činnosti, osobní nabídky ad.).

Marketingový mix představuje soubor úkolů a dílčích opatření, které v konečném důsledku pomáhají uspokojit požadavky uživatelů tak, aby umožnily knihovně dosáhnout svých cílů optimální cestou. Marketingový mix vytváří vhodný základ pro rozmístění finančních a lidských zdrojů. Marketingový mix pomáhá při vymezování zodpovědnosti. Marketingový mix umožňuje analyzovat pružnosti. Marketingovým mixem lze usnadnit komunikaci.

Model „C“

Navazuje na předchozí model 4P, respektive 6P, a doplňuje ho o další dimenze. Zdůrazňuje především roli uživatele, nutnost komunikace s uživatelem oběma směry a klade důraz na spokojenost uživatele:

Consumer – (spotřebitel – konečný zákazník) a Customer – (potenciální uživatel včetně uživatelů knihovny) – souvisí s produktem ze 4P; jedná se o produkt viděný pohledem zákazníka, zabývá se zákaznickými potřebami a přáními, segmentací zákazníků a chováním spotřebitele.

Convenience (pohodlí) – snaží se vycházet uživatelům vstříc, je to přidaná hodnota služby, zajištění komfortu pro uživatele, realizace spokojenosti uživatele.

Competition (konkurence) – nemá odraz v modelu 4P, což je velký nedostatek modelu 4P; přímá i nepřímá konkurence je nejbližším marketingovým okolím knihovny.

Communication (komunikace) – komunikace a komunikační kanály volně odpovídají propagaci, někdy však bývá tento model založený

na „C“ označován jako integrovaná marketingová komunikace (IMC) a doplňuje nebo nahrazuje model 4P.

Channels (distribuce) – odpovídá místu a času. Někdy se distribuční kanály dávají dohromady s kanály komunikačními, ale komunikace je samotné „C“.

Cooperation (spolupráce) – strategie spolupráce je mezi neziskovými kulturními organizacemi mnohem rozšířenější než formy konkurenčního boje běžného na komerčních trzích. Spolupráce prospívá všem zúčastněným a vyplatí se především uživateli.

Collaborators (spolupracovníci) – odborná kritika, vědečtí pracovníci, znalci a historici umění, průvodci a další pracovníci jsou nezbytným předpokladem pro kvalifikované poskytování služeb v této oblasti.

Company Skills – zahrnuje jméno, značku, image, schopnosti, úroveň organizace.

Context (okolí) – zahrnuje všechny vnější faktory, které na organizaci působí přímo nebo zprostředkovaně.

Kvalitu služby tvoří

- Reliability – spolehlivost a preciznost, s jakou jsou slíbené služby prováděny.
- Responsiveness – všeobecná ochota a pohotovost při pomoci uživateli.
- Assurance – znalosti, kompetence, zdvořilost a důvěryhodnost zaměstnanců.
- Empathy – starostlivost a individuální péče věnovaná uživateli.
- Tangibles – věcné a personální vybavení knihovny.

FORMULACE MARKETINGOVÉ STRATEGIE

Jedná se o nejdůležitější fázi marketingového plánování. Prvním krokem je definování marketingových cílů ve všech nejdůležitějších oblastech činností a pro všechny cílové trhy. Cíle musí být reálné a dosažitelné. Následuje vývoj marketingových strategií, jejichž součástí je odhad výsledků a volba alternativních marketingových mixů (Payne, 1996, s. 203).

Marketingové cíle a strategie

Definují velikost zisků (v případě knihoven UŽITKU), příjmů a tržních podílů důležitých z hlediska plnění poslání a předurčující volbu integrovaného marketingového mixu pro dosažení cílů v jednotlivých tržních segmentech. Marketingový cíl je výslovné prohlášení podnikových zájmů, kterých má být dosaženo marketingovými činnostmi. Marketingové strategie jsou nástroje prosazování marketingových cílů

Determinování strategií pro dosažení marketingových cílů prostřednictvím výše uvedených prvků marketingového mixu.

Marketingové cíle v oblasti trhů se budou týkat:

- Současných uživatelů – marketingová strategie má dva klíčové úkoly: udržet současné zákazníky a posílit vzájemnou spolupráci (stimulací k častějším návštěvám knihovny).
- Nových uživatelů – marketingová strategie má za úkol oslovit nové zákazníky a vyvolat kladnou odezvu, opakované návštěvy, které vyústí v dlouhodobější spolupráci.

Nejdůležitější je udržet si „stálé“ uživatele, neustále pracovat se zpětnou vazbou a uvědomit si, že kvalitní služby jsou nejlepší propagací. Marketingové cíle pokrývají tyto oblasti: objem služeb, tržní podíl, zisk/užitek, cíle uživatele a marketingové náklady.

Službám obecně přisuzujeme tyto čtyři vlastnosti: Nehmatatelnost, proměnlivost (služba přizpůsobena konkrétnímu uživateli – individuální), nedělitelnost (výroba a spotřeba služeb probíhá většinou současně a za účasti uživatele), pomíjivost (služby nelze skladovat). Snahou je službu určitým způsobem standardizovat. Navázání trvalé formy spolupráce s uživateli, programová péče o uživatele, věrnostní programy, metody zpětné vazby a další nám pomohou udržet si stávající uživatele. Nikdy bychom neměli ve snaze získat nové uživatele zapomínat na stálé a věrné uživatele. O významu poslání jsme se již zmiňovali v kapitole I. Různost marketingu. Připomínáme, že stanovení efektivního poslání služeb (poslání by mělo vyjadřovat základní hodnoty, snahy a strategie knihovny) je základem kvalitních služeb.

Osobní poznámka: Pracovala jsem v řadě knihoven, ale nikdy se mi nestalo, že by mě zaučovali, jak jednat s uživateli. Postavili mě za pult s tím,

at' dělám, co umím. Každý knihovník tak vnáší do služeb svůj osobní přístup k uživatelům. Knihovníci by měli chápat smysl své práce a měli by u práce přemýšlet. Myslet na uživatele a snažit se nebýt pouhým vykonavatelem. Je nutné definovat standardy chování knihovníků, kteří přímo komunikují s uživateli. Jejich interakce přímo ovlivňuje kvalitu služeb. Jejich vzájemný vztah by měl být založený na vzájemné důvěře. Knihovníci by měli být pravidelně minimálně jednou ročně proškoleni v oblasti komunikace s uživatelem. Nejen jak mají správně komunikovat, ale i jak mají reagovat na případné stížnosti, jak mají být upraveni a jak důležité je věnovat pozornost i prostoru knihovny, který rovněž ovlivňuje mínění uživatelů o knihovně jako takové. Knihovníci by si měli uvědomovat, že zastupují knihovnu a podle toho, jak jednají s uživateli, je knihovna posuzována. Rozhodně do služeb nepatří lidé, kteří nemají k lidem kladný vztah a kteří se neumějí usmívat. Vstřícnost, ochota a dobrá nálada je neocenitelná devíza dobrého knihovníka. Ze zkušenosti můžu říct, že knihovníci, kteří mají konflikty s kolegy, je většinou mají i s uživateli a nepatří do služeb.

2.3 Marketingová komunikace

Marketingová komunikace je formou komunikace knihovny s uživateli, potenciálními uživateli a s ostatní veřejností prostřednictvím reklamy, publicity, podpory služeb a přímého marketingu. Strategie marketingové komunikace je založená na marketingovém auditu, resp. na analýze SWOT.

Než se knihovna vůbec rozhodne pro marketingovou komunikaci, musí mít jasno, co bude jejím předmětem. Zda image knihovny, její služby, konkrétní akce, výstava atd. Tyto prvky společně tvoří image značky, jména knihovny, a za předpokladu, že je tato image pozitivní, bude zkratkou, která upoutá pozornost uživatelů a bude působit důvěryhodně. Knihovna by měla volit aktivity střídavě a tak, aby upoutala pozornost co nejširší veřejnosti. Vyplatí se kooperace s jinými kulturními institucemi, vymyšlení jedinečných projektů se značným časovým předstihem a snahou získat co nejvíce sponzorů. Jméno a image knihovny je příslibem určité úrovně, kterou uživatelé očekávají. Spokojenost uživatelů je přímo závislá na míře uspokojení jejich očekávání. Každá knihovna by měla ke svým službám nabízet přidanou hodnotu, tedy něco, co předčí očekávání uživatelů, co mile překvapí.

Média

S rozpočtem souvisí i volba médií. Média dělíme na tisková, audiovizuální, elektronická a ostatní.

Tištěná média: letáky, prospekty, brožury, katalogy, reklamní noviny a časopisy, inzeráty v novinách a odborných časopisech, noviny, časopisy atd.

Tištěná a plošná média: plakáty, malé plakáty, plakáty střední velikosti, billboardy, velkoplošná světelná reklama, velkoplošné obrazovky, vitríny ve městě, plakátovací plochy atd.

Audiovizuální reklama: rozhlas, televize, propagační a reklamní pořady (např. na veletrzích, prezentacích, při školeních, v informačních centrech, ve školách atd.) – suvenýry s logem knihovny apod.

Ostatní média: reklamní dopisy, dárky, dary (stříbrné výroční medaile), plochy uvnitř a vně knihovny atd.

Public relations

Publicita je definována jako neplacená forma marketingové komunikace. PR napomáhají vzájemnému přizpůsobování mezi organizacemi a veřejností, zajišťují důvěru, posilují prestiž a vytvářejí image knihovny. PR jsou nedílnou součástí marketingové komunikace. Mají za cíl ovlivnit chování uživatelů. Hlavní rolí PR je vytvářet a zachovávat nebo měnit postoje veřejnosti ke knihovně a k jejím nabídkám, a tím zprostředkovaně ovlivňovat chování veřejnosti.

Příklad: Vize Rakouské národní knihovny (výhled do roku 2025)

Více se dočtete na stránkách: http://www.onb.ac.at/files/OENB_Vision2025_20121016.pdf.

„Naši vizi je knihovna, která je centrem poznání pro 21. století.“

Cíle Rakouské národní knihovny

- posílit roli národní knihovny;
- být mostem/prostředníkem mezi kulturním a intelektuálním dědictvím a splňovat požadavky moderní znalostní společnosti;
- přebudování knihovny jako mostu mezi minulostí a budoucností;

- vybudovat trvalou infrastrukturu pro digitální knihovnu;
- rozšířit kolekci jak analogových, tak digitálních objektů;
- přispívat k pokroku ve vědě a vzdělávání;
- obohacovat kulturní a sociální život.

Hodnota Rakouské národní knihovny

- každý na světě má neomezený přístup k našim sbírkám – to inspi-ruje a podporuje kreativitu, přispívá k rozvoji společnosti a vědec-kému pokroku;
- zachováváme dědictví za účelem jeho zpřístupnění pro vzdělávací a sociální účely;
- podporujeme tvorbu nových myšlenek;
- inovace a kreativita jsou založené na strategickém plánování;
- podporujeme vzdělávání našich uživatelů i zaměstnanců;
- pečujeme, chráníme a uchováváme znalosti.

Vize Rakouské národní knihovny 2025

- naše sbírky a důležité dokumenty jsou digitalizované – full-textové vyhledávání, všechny naše služby jsou digitální;
- spolupracujeme s jinými národními knihovnami i se soukromými partnery, lobujeme za lepší autorský zákon (řešíme problematiku osířelých děl);
- shromažďujeme a udržujeme znalosti – dodatek k zasílání povin-ných výtisků, spolupráce s dalšími institucemi v oblasti revitalizace a digitalizace dědictví;
- obohacujeme metadata a propojujeme je se sémantickým webem, propojujeme s externími metadaty a zdroji, budujeme intuitivní uživatelské prostředí, Open Data = APIs, jednotný přístupový sys-tém pro všechny naše sbírky, podrobná dokumentace našich histo-rických fondů;
- nabízáme digitální služby šité na míru výzkumníkům, crowdsourcing.

Rakouská národní knihovna jako komunitní centrum

- místo pro setkávání, muzea, výstavy;
- přístup k digitální knihovně 24/7;
- digitalizováno 185 tisíc titulů historických knihovních jednotek NK (16. – 19. století);
- v plánu je zdigitalizovat zbývající.

2.4 Marketingová koncepce

Úspěšná knihovna je ta, která zná potřeby uživatele a dokáže je uspokojit lépe než konkurence. Úspěšnou knihovnu dokáže vytvořit jedině úspěšný lídr. Jak se pozná úspěšný lídr? Když se otočí, stojí za ním lidi. Je nositelem vize a určuje směr. Měl by dokázat v jedné větě sdělit, co dělá. A navázat příběhem. Příklad kouče manažerů: „*Rozvíjím lidi dnes, aby mohli zítra vést.*“ (Tony Achmat) „*Učím studenty myslet, aby uspěli v práci i v životě.*“ (VŠ pedagog).

Před tím, než se pustíte do tvorby marketingové koncepce, je nutné si uvědomit, co všechno její realizace obnáší, co od této koncepce očekáváte a jak budete zpětně hodnotit, zda splnila očekávání. Nejdůležitější je uvědomit si, že nestačí koncepci naplánovat, ale že ji musí chtít v knihovně všichni, protože ji budou v praxi realizovat.

Objevuje se v 30. letech 19. století, její rozvoj se v zemích s tržní ekonomikou datuje někdy po první světové válce. V sektoru služeb se marketingová orientace firem objevuje později, až v 70.-80. letech. U nás se objevila významněji až pro roce 1990. Většina firem využívá zvláště některé prvky marketingu, jako např. marketingovou komunikaci. Veřejný sektor marketingovou koncepcí téměř nezná. Ale chtěli veřejná organizace poskytovat kvalitní služby a udržet si zákazníky, bude muset zaměřit svou pozornost na marketing. Organizace se musí přizpůsobit potřebám zákazníků. Potřeba zákazníků je ovlivňována kulturou a celkovým prostředím ve společnosti, ve které jedinec žije a organizace působí. Nejlepší je začít s marketingem v době, kdy se organizaci daří a má k dispozici zdroje (zaměstnance, finance). Nejúčinnějším marketingem je systematické, opakované a dlouhodobé působení na trh. Štěstí přeje připraveným. Shánět se po marketingové koncepci v době, kdy organizace začne ztrácet klienty, může být pozdě. Je nutné si stanovit krátkodobé i dlouhodobé cíle. Musíme zjistit, zda naše nabídka zákazníkům vyhovuje, co by chtěli změnit, zlepšit, co v naší nabídce chybí, co by uvítali. Z těchto zjištění by měla marketingová koncepce vycházet. Nestačí mít představu o tom, jak bychom chtěli, aby naše organizace prosperovala. Musíme vynaložit přiměřené úsilí na to, abychom co nejlépe poznali prostředí, ve kterém máme fungovat, a navrhli takové postupy, které zajistí naše přežití a dlouhodobou prosperitu. Strategii knihovny musíme budovat především na základě marketingových informací. Potřebné změny musíme umět rozdělit,

ohodnotit jejich náročnost a důležitost, stanovit finanční a časový plán. Implementovat bychom měli přednostně důležité změny (přinesou nám nejvíce), případně jednoduché změny, které nejsou časově náročné. Většina marketingových pracovníků dnes už ví, že kvalitní marketing dokáže realizovat jen projektový tým, v němž jsou vedle marketérů také často psychologové, sociologové a odborníci na komunikaci, a který je schopen implementovat marketing do praxe. Marketing by měl začínat potřebami potenciálního uživatele, ne procesem služeb. U cílového trhu

Obr. 20: Dům – metodika tvorby marketingové koncepce ve veřejných knihovnách

(uživatelé) jsou tedy nejprve zjišťovány potřeby, na ně navazují přání (chtění) a později nastupuje poptávka.

Když to shrneme, marketingová koncepce je o kvalitním plánování; především vedení knihovny musí mít zájem se marketingem zabývat. Formulovat přesné a reální cíle, čeho chceme dosáhnout, jak a kdy. Uvědomit si, pro koho své služby vytváříme (kontakt s cílovými skupinami); známe skutečné potřeby? Nestačí vymýšlet nové služby, produkty, ale umět je prodat, nabízet. Říkáme tomu cílená propagace – public relations. Nesmíme zapomínat na průběžné hodnocení, které je věcí všech zúčastněných stran.

Metodika tvorby marketingové koncepce – znázorňuje stavbu domu, který by měl mít pevné základy

- **První krok** pojednává o významu marketingového plánování ve veřejných knihovnách. O uvědomění si, v čem nám marketing pomůže a zda ho skutečně potřebujeme. O stanovení knihovnických cílů.
- **Druhý krok** hovoří o významu situační analýzy, která sestává z průzkumu trhu a segmentace cílových skupin.
- **Třetí krok** seznamuje s výběrem vhodné marketingové strategie a programů. Zahrnuje design služeb a informačních produktů, určuje jejich cenu a zaobírá se zejména reklamou, propagací a podporou služeb.
- **Čtvrtý krok** se zabývá samotnou tvorbou marketingové koncepce a její implementací do provozu. Definuje se poslání knihovny a stanovuje se její nová skutečná hodnota.
- **Poslední, pátý krok**, se zabývá koordinací marketingu, rozpočtem a motivací zaměstnanců.

Marketingová koncepce určuje správné namíchání všech nástrojů marketingového mixu. Stanovuje cílové skupiny, jejich potřeby, definuje poslání knihovny a její „novou“ hodnotu. Formuluje marketingové sdělení. Například „*Česko – země příběhů. Prožijte ten svůj.*“ V případě knihovny by mohlo znít „*Knihovna – brána k poznání. Vstupte.*“ Je rovněž důležité promyslet způsob vzdělávání knihovníků a managementu v oblasti marketingu. Infikovat marketingovým chováním všechny zaměstnance v knihovně (CzechTourism, 2022).

2.4.1 Základem je kvalitní marketingové plánování

Audit marketingového prostředí. Jedná se o průzkum knihovnických trhů, uživatelů, konkurentů a obecného ekonomického a politického prostředí. Zahrnuje marketingový průzkum a sběr historických dat o knihovně a jejích produktech/službách. Jedná se o opakující se proces. Pouze analýzou vlastních vnitřních dat zjistíte, na které sektory trhu byste se měli zaměřit, a jen pomocí externích dat zjistíte situaci na trhu a směr, kterým se dát (Westwood, 1999).

2.4.2 Situační analýza

Situační analýza vychází z prognóz a analýz. Analýza zkoumá externí a interní prostředí knihovny. U **externí analýzy** zkoumáme geografický dosah, cílové skupiny a konkurenci. Doporučuje se vypracovat alespoň rámcovou PESTLE analýzu. Je to analytická technika sloužící ke strategické analýze okolního prostředí knihovny. PESTLE je akronym počátečních písmen různých typů vnějších faktorů: politických, ekonomických, sociálních, technologických, legislativních, ekologických. U **interní analýzy** zkoumáme lidské zdroje (personální politiku, prověřujeme databáze dobrovolníků ad.), zpracováváme SWOT analýzu, která zjišťuje slabé a silné stránky knihovny, a zkoumáme příležitosti a hrozby.

Velmi důležitá je rovněž analýza všech činností knihovny. Perfektní znalost vnitřního, ale i vnějšího prostředí knihovny nám pomůže vytvořit efektivní marketingovou koncepci.

Segmentace trhu

Segmentace trhu je rozčlenění celkového různorodého trhu na menší podrobné části, které spojují uživatele s určitými typickými vlastnostmi. Rozčleněním vytvoříme homogenní skupiny, které se vzájemně liší svými potřebami, charakteristikami a spotřebitelským chováním. Provádíme segmentaci cílových skupin. **Vybereme pro nás nejdůležitější cílovou skupinu/člověk:** je potřeba za vším vidět člověka – uživatele, dívat se na marketing optikou člověka.

2.4.3 Marketingová strategie a programy

Strategie můžeme dělit podle marketingového mixu, hovoříme pak o výrobové strategii, cenové strategii, distribuční strategii a komunikační strategii, nebo podle růstu na trhu a můžeme ji zaměřit na konkurenci, na životnost trhu, na chování uživatelů na trhu. (Westwood, 1998, s. 50).

Strategické nástroje: BCG matice, GE matice, positioning, repositioning ad. (Blažková, 2007, s. 141).

2.4.4 Samotné zpracování marketingové koncepce a její realizace

Zpracování koncepce a její realizaci můžeme přirovnat k lidskému tělu. Mozek (vrcholový management) vymyslí koncepci a zaměstnanci (ruce) vykonají, co jim mozek přikáže. Úspěch koncepce závisí na dvou samostatných prvcích: formulování koncepce v mozku a realizace zbytkem těla. Koncepce je rozhodování, realizace je vykonávání rozhodnutí.

Příklad: Marketér měl vypracovat posudek marketingové koncepce v jedné bance a zjistit, do jaké míry se koncepcí řídí samotní zaměstnanci ve službách. Neznal prostředí banky, proto požádal, aby směl pozorovat pracovníce za přepážkou. Všiml si, že každá pracovníce se chová ke klientům jinak. Nejvíce ho zaujala starší pracovníce, která se ke klientům chovala třemi různými způsoby. Ptal se jí tedy, proč se takto chová. Vysvětlila mu, že za léta praxe vyzorovala, že do banky chodí tři druhy klientů. Takoví, kteří nemají banku rádi, chtějí si rychle vše vyřídit a odejít. K těmto se chová úslužně a efektivně. Dále takoví, kteří očekávají poradenské služby. S těmi hovoří déle, nabízí jim produkty a vše vysvětluje. A potom takoví klienti, kteří mají k bance přátelský vztah. S těmi hovoří přátelsky, ptá se na děti, dovolenou apod. S tímto prověřovaná koncepce vůbec nepočítala. Ke všem klientům se měly bankovní úřednice chovat stejně – uctivě, úslužně a nabízet jim produkty. Na tomto příkladu je vidět, že je nutné při vytváření koncepce spolupracovat s lidmi z provozu, protože mají cenné zkušenosti, které mohou služby posunout dál (Gallupův průzkum z roku 2010).

Základní hodnoty knihovny

Pokaždé, když je pracovník ve styku s uživatelem a reaguje na nějaký uživatelský dotaz, rozhoduje o tom, jak míní svou knihovnu reprezentovat – toto

rozhodnutí se opírá o základní hodnoty, které knihovna nabízí i jemu. Pamatujte na rozdíl mezi byrokratickým knihovníkem a myslícím knihovníkem. Knihovník by měl vždy jednat ve prospěch uživatele.

Budování značky knihovny

Nejsilnější značkou na trhu je značka společnosti Apple. Síla značky je ukrytá především ve schopnosti budit u lidí emoce. Nakousnuté jablko v sobě ukrývá hodnoty a atributy, které si s produktem spojujete. I knihovníci jsou součástí značky, denně nosí značku knihovny na trh, vyjadřují se o své práci před kolegy, známými, přáteli, rodinou. Jednoduché pravidlo vymyslel Isadore Sharp: „**Jednat s každým – partnery, uživateli, spolupracovníky a kýmkoli z ulice – tak, jak byste chtěli, aby oni jednali s vámi.**“ Nechal zaměstnance činit rozhodnutí, která ovlivňovala přímo i jejich spokojenost s prací. Docílil toho, aby lidé rozuměli rozhodnutím. Věřil, že jedině spokojení zaměstnanci dokážou vyprodukovat spokojené hosty. Čtenář by se měl v knihovně cítit jako člověk, „tady bydlím já.“ Knihovna je třetím oblíbeným místem v životě lidí: po domovu a zaměstnání. Pokud se dnes knihovna jasně nevyprofiluje, budou její možnosti v budoucnosti velmi omezené. Značka není produkt (digitální knihovna) nebo služba. Služby se vyrábí, avšak **značka se vytváří**. Existuje pouze prostřednictvím komunikace. Může se zdát, že už samotné slovo KNIHOVNA je značkou na trhu, vždyť existuje již od 7. st. př. n. l. (Aššurbanipalova knihovna v Ninive). Každá knihovna má možnost vytvořit značku, která je na trhu silná a vystihuje podstatu služeb. Jen je třeba o její vytvoření neustále usilovat a její pozici dennodenně udržovat.

2.4.5 Koordinace a kontrola

Promyslete, kolik financí vám implementace marketingové koncepce přinese. Pokuste se vyčíslit výdaje spojené s marketingem a dobu návratnosti investic. Náklady na marketing je možné snížit různými způsoby, např. pro různé výzkumy a analýzy využijeme studentů vysokých škol. Získáme sponzory, kteří zajistí finanční podporu. Spolupracujeme s médii, která zajistí bezplatnou propagaci. V rámci běžného rozpočtu ušetříme i aktivizací vnitřních zdrojů. Zpoplatníme nadstandardní služby knihovny (různé kurzy). Je důležité propojit rozpočet s realitou. Stanovit maximální částku, kterou jsme ochotni na implementaci

marketingu vydat. S těmito náklady musíme počítat už při tvorbě rozpočtu. Knihovnám se doporučuje spojit s odborníky – profesionálními marketéry, kteří dokážou účinnost marketingové koncepce lépe vyhodnotit (Blažková, 2007, s. 215-216).

Závěrem

Mají knihovny před sebou budoucnost? Věříme, že ano. Byly tady od nepaměti, provázejí nás celým životem a v době, kdy hovoříme o „znanostní společnosti“, musí existovat někdo, kdo naučí uživatele, že v knihovně dostanou něco jiného než na Googlu. Knihovníci jsou těmi, kdo identifikují (zpracovávají) knihy a sofistikovaně pracují s informacemi, bez jejich práce se neobejde žádný obor. V tom jsou jedineční a nepostradatelní. Veřejné knihovny jsou výjimečné ve svých aktivitách, kterými vhodně doplňují místní kulturu. Bez nich by byl život v obcích a městech velmi chudobný. Na managementu knihoven závisí jejich budoucnost, zda uspějí a budou potřebné. Ředitelé jsou nositelé vize. Mají vidět dopředu a vědět, kam knihovnu vedou.

Pokud se dnes knihovna jasně nevyprofiluje, budou její možnosti v budoucnosti velmi omezené. Značka není produkt (digitální knihovna) nebo služba. Služby se vyrábí, ale značka se vytváří. Značku si kupuje uživatel. Služby se v čase mění (inovují), značka zůstává. Služby jsou jasně definované, charakterizované (standardy služeb, knihovní zákon atd.), kdežto značka má charakteristiky, které vnímá uživatel – image značky, identita značky, které ji oddělují od konkurence. Značka existuje pouze prostřednictvím komunikace. Může se zdát, že už samotné slovo KNIHOVNA je značka na trhu. Vždyť existuje již od 7. st. př. n. l. (Aššurbanipalova knihovna v Ninive). Přesto se domníváme, že vytvoření značky pro knihovnu je klíčové. Značku chápeme nejen jako název, logo, slogan či design, ale také jako všechny související informace popisující typické rysy a charakteristické vlastnosti služeb knihovny. Dobrá značka je podložena kvalitou nabízených služeb a množstvím spokojených uživatelů. Je na trhu nezaměnitelná a jedinečná. Dokážeme si pod ní představit služby jako komplexní celek.

Motto: „Nevíme, co bude tmelit budoucí společnost, ale jsme si vědomi toho, že cement současného světa se drolí.“ – Václav Čílek

Knihovny mají tisíciletou tradici, přesto je jejich další existence zpochybňována. Přidanou hodnotou knihoven je jejich „sociální ukotvenost“. Paměť a knihovny spolu úzce souvisejí a jen na knihovnických záleží, jak zohlední nové směry a trendy ve své informační činnosti. Věřme, že právě knihovny budou tím cementem, který stmelí budoucí společnost, pokud se promění v kvalitní komunitní centra s přidanou hodnotou. Příklady vzorných komunitních knihoven najdeme nejen v zahraničí, ale i u nás. Dále bude nutné realizovat aplikované výzkumy zabývající se redefinováním role knihoven pro 21. století. Pro současnost je typické, že určujícím elementem vývoje organizací se stává zákazník/uživatel a procesy přinášející hodnotu pro uživatele. Budoucnost mají zajištěnou takové knihovny, které umí rychle a pružně využívat existujícího potenciálu zaměstnanců a dokážou minimalizovat rizika svých činností.

Pro strategické řízení je naprosto zásadní dosažení toho, aby všichni zaměstnanci věděli, jaké jsou společné cíle a usměrnili své chování a jednání k jejich dosažení. To je smysl strategického řízení. Z kvalitativního šetření (Foberová, 2015) vyplynulo, že většina zaměstnanců neví, kam knihovna směřuje a proč. To není dobře. Je nejvyšší čas hledat nové způsoby řízení a vedení knihoven, takové, které pomohou knihovnám uspět i v těchto nelehkých časech. Knihovny samy o sobě nezmění své chování, nositeli změn jsou manažeři.

Při tvorbě marketingové koncepce je nutné vycházet ze znalostí místních podmínek. Ty musíme dobře znát, abychom dokázali vytvořit kvalitní marketingovou koncepci. Koncepci nejen „na papíře“, ale takovou, kterou se budou řídit všichni v knihovně. Management by neměl podceňovat zaměstnance, ti by se měli na tvorbě marketingové koncepce podílet formou různých pracovních workshopů, měli by ji pochopit a akceptovat. **Bez motivovaných zaměstnanců není možné uspět ani s tou nejlepší marketingovou koncepcí na světě.** Rovněž není možné vytvořit univerzální marketingovou koncepci pro veřejné knihovny. Každá knihovna je individualita a musí vycházet ze znalosti místa a vlastního prostředí.

Literatura

Academy of Productivity and Innovations [online]. [cit. 2022-11-18]. Dostupné z: <http://e-api.cz/page/67996.poslani-a-vize-spolecnosti/>.

Artsmanager.org [online]. DeVos Institute of Arts management at the Kennedy Center, © 2022 [cit. 2022-11-18]. Dostupné z: <http://am.arts-manager.org/pages/welcome.aspx>.

BLAŽKOVÁ, Martina. *Marketingové řízení a plánování pro malé a střední firmy*. Praha: Grada, 2007. 278 s. ISBN 978-80-247-1535-3.

BrandZ: Amazon je stále nejcennější globální značkou. *Mediaguru* [online]. 30.6.2020 [cit. 2022-11-22]. Dostupné z: <https://www.media-guru.cz/clanky/2020/06/brandz-amazon-je-stale-nejcennejsi-global-ni-znackou/>

CIMBÁLNÍKOVÁ, Lenka. *Strategické řízení školy: studijní texty pro distanční vzdělávání: [projekt Školský management]*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2010. 95 s. ISBN 978-80-244-2594-8.

Co angažovanost posiluje a co ji ubíjí? *Moderní řízení*. 2011, roč. 46, č. 4, s. 49–50. ISSN 0026-8720.

Čeští podnikatelé nepoužívají moderní metody řízení. *Moderní řízení*. 2011, roč. 46, č. 7, s. 4. ISSN 0026-8720.

DONNELLY, James H., James L. GIBSON a John M. IVANCEVICH. *Management*. Praha: Grada Publishing, 2004. 824 s. ISBN 80-7169-422-3.

HÁJEK, Martin. Jack Welch - 8 zásad vedení lidí. *Vedeme.cz* [online]. 11.5.2006 [cit. 2022-11-18]. Dostupné z: <http://www.vedeme.cz/pro-vedeni/inspirece/109-jack-welch-principy.html>

FOBEROVÁ, Libuše. *Management v knihovnách. DUHA*. 2009, roč. 23, č. 1, s. 2-10. ISSN 0862-1985.

FOBEROVÁ, Libuše. Vybrané globální trendy v knihovnictví. *Duha* [online]. 2012, roč. 26, č. 4 [cit. 2022-11-18]. ISSN 1804-4255. Dostupné z: <http://duha.mzk.cz/clanky/nektere-globalni-trendy-v-knihovnictvi>.

FOBEROVÁ, Libuše. Kvalitativní sonda do řízení knihoven. *ItLib*. 2015, č. 1, s. 26-34. ISSN 1335-793X.

GUTTMAN, Howard M. *Great business teams: cracking the code for standout performance*. Hoboken, N.J.: John Wiley, ©2008. 239 s. ISBN 978-0-470-12243-3.

HRUBÝ, Adam. *Jak oblét vaší myšlenky?* Přednáška v rámci projektu PARTSIP Library Marketing Tuesday 2012. In: *Youtube* [online]. 4.9.2012 [cit. 2022-11-18]. Dostupné z: <http://vimeo.com/49001209>.

JANDA, P. *Vnitrofiremní komunikace. Nástroje pro úspěšné fungování firmy*. Praha: Grada Publishing, 2003. 128 s. ISBN 80-247-0781-0.

Jste dobrý šéf nebo vynikající? *Moderní řízení*. 2011, roč. 46, č. 2, s. 64–68. ISSN 0026-8720.

KAISER, K. Michael. *Strategické plánování v umění: Praktický průvodce*. Praha: Institut umění, 2009. 150 s. ISBN 978-80-7008-236-2.

KARLÖF, B. a F. H. LÖVINGSSON. *Management od A do Z*. Brno: Computer Press, 2006. 309 s. ISBN 80-251-1001-X.

KELLER, Kevin Lane. *Strategické řízení značky*. 1. vyd. Praha: Grada, 2007. 796 s. Expert. ISBN 978-80-247-1481-3.

KOCH, Richard. *Manažer 80/20: dosáhněte co nejlepších výsledků s co nejmenším úsilím*. Vyd. 1. Praha: Management Press, 2013. 194 s. ISBN 978-80-7261-263-5.

KOSTKAN, Tomáš a kol. *Jak dostat ze svého grafika/studia/agentury to nejlepší?: [několik dobře míněných rad pro malé a střední zadavatele komunikačních a grafických prací]*. Vyd. 1. Praha: AnFas, [2010]. 58 s. ISBN 978-80-254-8411-1.

LENCOVÁ, Veronika. *Pokud chybí vám či klientovi strategie* [online]. 23.8.2018 [cit. 2022-11-22]. Dostupné z: <https://www.managerprofi.cz/33/pokud-chybi-vam-ci-klientovi-strategie-uniqueidmRRWSbk196FNf8-jVUh4EhYiKWCSNpX008Zlo-K8fj8/>

Potenciál zaměstnanců a jak ho využít? *Moderní řízení*. 2011, roč. 46, č. 4, s. 10–15. ISSN 0026-8720.

SNOPKOVÁ, Blanka. *Konkurencieschopnosť knižnic v omnimediálnom veku: zborník príspevkov z 13. ročníka odborného seminára pre pracovníkov knižnic, ktorý sa konal 24. apríla 2013 = Competitiveness of the Libraries in the Omni-media Ages : proceedings of the 13th annual seminar for librarians, held on April 24, 2013*. 1. vyd. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica, 2013. 87 s. ISBN 978-80-89388-49-3.

ŠEDIVÝ, Marek a Olga MEDLÍKOVÁ. *Úspěšná nezisková organizace*. 1. vyd. Praha: Grada, 2009. 154 s. ISBN 978-80-247-2707-3.

ŠEDIVÝ, Marek a Olga MEDLÍKOVÁ. *Úspěšná nezisková organizace*. 2. aktualiz. a dopl. vyd. Praha: Grada, 2011. 155 s. ISBN 978-80-247-4041-6.

ŠEDIVÝ, Marek a Olga MEDLÍKOVÁ. *Public relations, fundraising a lobbying: pro neziskové organizace*. Praha: Grada, 2012, 138 s. ISBN 978-80-247-4040-9.

URBAN, Jan. *Byznys je o lidech*. Praha: ASPI, 2006. 276 s. ISBN 80-7357-220-6.

URBAN, Jan. *Motivace nebo manipulace. Hospodářské noviny* [online]. 19.7.2004 [cit. 2022-11-18]. ISSN 2787-950X. Dostupné z: <https://archiv.hn.cz/c1-21978025-motivace-nebo-manipulace>.

VEBER, Jaromír. *Management: základy, prosperita, globalizace*. Vyd. 1. Praha: Management Press, 2000. 700 s. ISBN 80-7261-029-5.

WELCH, Jack a Suzy Welch. *Cesta k vítězství*. Praha: Pragma, [2006]. 371 s. ISBN 80-7205-213-6.

WESTWOOD, John. *Jak sestavit marketingový plán*. Praha: Grada, 1999. 117 s. ISBN 80-7169-542-4.

ZIELKE, CH. *Nejčastější chyby manažerů a jak se jim vyhnout*. Praha: Grada Publishing, 2006. 125 s. ISBN 80-247-1815-4.

Kompendium knihovnictví 1

Vydala Moravskoslezská vědecká knihovna v Ostravě v nákladu 200 ks

Autoři:

Dušan Katuščák, Libuše Foberová, Richard Papík

Marek Timko, Lucie Valjentová

Za správnost citací a jazykovou úpravu odpovídají autoři

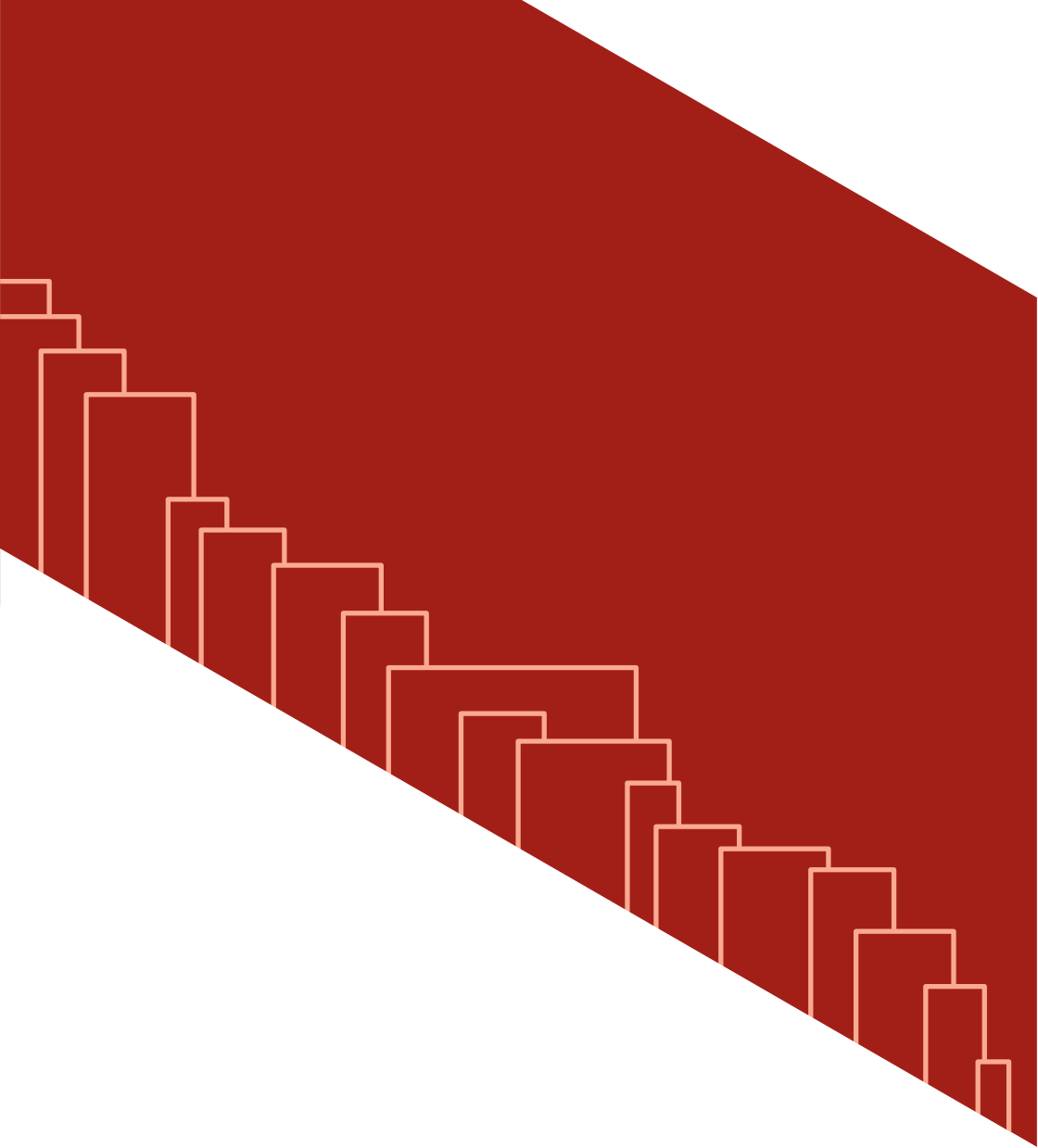
Grafický návrh a sazba: Jakub Maruš

Tisk: FINIDR, s. r. o.

První vydání, Ostrava 2022

ISBN 978-80-7054-306-1 (tištěná)

ISBN 978-80-7054-307-8 (online PDF)

www.msvk.cz